

1 жг.

ISSN 0130-5247

10 КИЇВ-1988

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- **Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КПРС (Матеріали «круглого столу»)**
- **З історії російсько-сербських дипломатичних відносин у 80-х роках XIX ст.**
- **Костомаров, Мазепа.**

РЕДАКЦИЙНА КОЛЕГІЯ

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора),
В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора),
С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко,
В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка,
М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій,
В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Адреса редакції:

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

1 экз.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Кориненко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яценко, Н. А. Ярмо.

Наукові редактори
доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор В. П. Литвиненко
Технічний редактор Н. Е. Любич
Коректор Н. С. Томконов

Здано до набору у 10.08.88. Підп. до друку 27.09.88. БФ 37902. Формат 70x108/16. Папір друк. № 1.
Вис. друк. Ум друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відл. 14,5. Обл. вид. арк. 15,67. Тираж 2480 пр.
Зам. 0-120. Ціна 50 к.

Жур. «льне виробництво РВО «Поліграфіна», 252000 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 10 (331), октябрь, 1988. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института истории при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском яз. ф). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфіна», 252036 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (331)

ЖОВТЕНЬ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Курс на оновлення соціалізму (Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КІРС (Матеріали «круглого столу»)	5
Астахова В. І. (Харків), Васильєв Г. Ю. (Харків), Гамачек В. А., Курітосов Ю. О. Досвід соціологічних досліджень ефективності праці інтелігенції України	17
	54

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Киян О. І. (Кіровоград). Вклад журналу «Русский архив» в історіографію України	68
--	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кучерявий І. Т. Діяльність рад трудових колективів на підприємствах і в організаціях Української РСР	77
Склярєнко А. Є. З досвіду роботи наукових центрів АН УРСР по розвитку ефективних форм інтеграції науки і виробництва у 1975—1980 рр.	85
Мазурок О. С. (Ужгород). Про соціальну структуру та національний склад промислового населення міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму	94
Ткачук А. П. (Сімферополь). Виникнення і діяльність партійно-політичних і робітничих клубів у 1905 р.	104
Зайцев В. В. (Москва). З історії російсько-сербських дипломатичних відносин у 80-х роках XIX ст.	109

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Беренштейн Л. Ю. Тема 5. Партія в боротьбі за відбудову народного господарства. Ленінська концепція побудови соціалізму в СРСР (1921—1925 рр.).	118
---	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Петров С. Г. (Великі Луки). Генерал А. В. Нестеровський — герой Вітчизняної війни 1812 р.	131
---	-----

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (*Продовження*) 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Яковенко Н. М. Дослідження про розвиток освіти на Україні 149
 Макара М. П. (*Ужгород*), Чаварга І. М. (*Ужгород*). Цікава книга з історії
 українців Східної Словаччини 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Шаповал Ю. І. З нагоди славного ювілею 154
 Терентьєва Н. О. Наші гості — вчені США, Канади 155
 Тараненко М. С. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з вченим із Чехо-
 словаччини 156
 Шевченко О. В. Діалог українських і болгарських істориків 156
 Гломозда К. Ю., Комаренко Н. В. Дискусія на тему: «Культурні проце-
 си на Україні в 20—30-ті роки» 157
 Ванцак Б. С. (*Лубни*), Супруненко О. Б. (*Полтава*). Конференція, при-
 свячена 1000-літтю Лубен 159
 Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації Ю. І. Терещенком 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курс на обновление социализма	5
Перестройка и актуальные проблемы историографии истории КПСС (Материалы «круглого стола»)	17
Астахова В. И. (Харьков), Васильев Г. Ю. (Харьков), Гамачек В. А., Курносов Ю. А. Опыт социологических исследований эффективности труда интеллигенции Украины	54

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кияк А. И. (Кировоград). Вклад журнала «Русский архив» в историографию Украины	68
--	----

СООБЩЕНИЯ

Кучерявый И. Т. Деятельность советов трудовых коллективов на предприятиях и в организациях Украинской ССР	77
Скляренко А. Е. Из опыта работы научных центров АН УССР по развитию эффективных форм интеграции науки и производства в 1975—1980 гг.	85
Мазурок О. С. (Ужгород). О социальной структуре и национальном составе промышленного населения городов на западноукраинских землях в эпоху империализма	94
Ткачук А. П. (Симферополь). Возникновение и деятельность партийно-политических и рабочих клубов в 1905 г.	104
Зайцев В. В. (Москва). Из истории российско-сербских дипломатических отношений в 80-х годах XIX ст.	109

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Беренштейн Л. Е. Тема 5. Партия в борьбе за восстановление народного хозяйства. Ленинская концепция построения социализма в СССР (1921—1925 гг.)	118
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Петров С. Г. (Великие Луки). Генерал А. В. Нестеровский — герой Отечественной войны 1812 г.	131
---	-----

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (Продолжение)	134
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Яковенко Н. Н. Исследование о развитии просвещения на Украине	149
Макара М. П. (Ужгород), Чаварга И. М. (Ужгород). Интересная книга по истории украинцев Восточной Славии	151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Шаповал Ю. И. По случаю славяного юбилея	154
Терентьева Н. А. Наши гости — ученые США, Канады	155
Тараненко Н. С. Встреча в Институте истории АН УССР с ученым из Чехословакии	156
Шевченко Е. В. Диалог украинских и болгарских историков	156
Глозозда К. Ю., Камаренко Н. В. Дискуссия на тему: «Культурные процессы на Украине в 20—30-е годы»	157
Ванцак Б. С. (<i>Лубны</i>), Супруненко А. Б. (<i>Полтава</i>). Конференция, посвященная 1000-летию Лубен	159
Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации Ю. И. Терещенко	160

КУРС НА ОНОВЛЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ

Понад три роки наша партія, радянський народ йдуть по шляху перебудови. Вироблений на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК і XXVII з'їзді КПРС стратегічний курс на прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства втілюється в життя. Зулине сповзання країни до економічної і соціально-політичної кризи. Під впливом ідей і справ перебудови відбуваються політична та ідейна консолідація суспільства, піднесення творчої енергії робітничого класу, селянства, інтелігенції. Люди повірили в курс партії на перебудову і виступають за її поглиблення, надання революційним перетворенням необоротного характеру.

Всєбічне і критичне осмислення періоду перебудови, завдань по її поглибленню, було предметом розгляду XIX конференції КПРС. Прийняті на ній документи збагатили стратегію і конкретизували тактику партії по здійсненню перебудови, в них визначені шляхи, форми і методи роботи, які покликані забезпечити неухильний розвиток суспільства, перехід його в якісно новий стан, необоротність перебудови. Конференція відбила ту нову політичну атмосферу, яка утверджується нині в країні, показала новий рівень демократії, досягнутий в процесі перебудови. Головний підсумок конференції, відзначив М. С. Горбачов у заключній промові, полягає в тому, що з усіх корінних питань, які були предметом загальнопартійного, загальнонародного обговорення на основі Тез ЦК КПРС, вироблена програмна політична позиція. Притому вона не просто схвалила пропозиції, внесені Центральним Комітетом, але багато в чому збагатила їх досвідом партійних організацій, трудових колективів¹.

Основним питанням конференції була всеохоплююча демократизація життя нашого суспільства, розширення фронту перебудови. Про це свідчать прийняті резолюції: «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання до поглиблення перебудови», «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнаціональні відносини», «Про гласність», «Про правову реформу». Схвалена також резолюція «Про деякі невідкладні заходи по практичному здійсненню реформи політичної системи країни», яка по суті включає «пусковий механізм» реалізації накреслених перетворень.

Конференція розглянула, таким чином, практично весь комплекс проблем, що постали перед партією і народом. Вона органічно поєднала лєнінізм з революційною справою перебудови, з творчістю народних мас, виробила програму звільнення соціалізму від деформацій, його оновлення. При всій різноманітності поглядів, підходів, думок конференція стала справжнім форумом комуністів-однодумців.

Як відзначалося в доповіді на конференції, процес революційного оновлення все глибше проникає в вирішальну сферу життя — економіку. Почався демонтаж старого затратного механізму і набирає сили процес оздоровлення економіки, поворот до задоволення насущних потреб людей. Підсумки останніх двох років дозволяють зробити висновок, що розвиток народного господарства дещо прискорився. В 1987 р. вперше весь приріст національного доходу отримано за рахунок

¹ Промова товариша Горбачова М. С. на закритті XIX Всесоюзної конференції КПРС // Рад. Україна.—1988.—3 лип.

підвищення продуктивності праці. Тенденція до оздоровлення соціально-економічної обстановки отримала розвиток і в цьому році. Національний дохід зростає швидше, ніж передбачалося планом, при абсолютному скороченні зайнятості у матеріальному виробництві².

Нові можливості для розвитку економіки країни шляхом створення в ній великого кооперативного сектора, широкого застосування різноманітних форм кооперації в усіх сферах народного господарства відкриває Закон про кооперацію в СРСР. Стосовно до сучасних умов кооперативний рух є дієвим засобом, прискорювачем досягнення тієї мети, яка стоїть перед нашим суспільством. Сьогодні, відзначалося в доповіді на дев'ятій сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, — це та ланка в величезній творчій роботі партії і держави, яка в великій мірі визначає успіх вирішення основного завдання — найбільш повного задоволення зростаючих потреб радянських людей³.

Почалася перебудова трудових, внутрівиробничих відносин на основі піднятих і оренди, які дозволяють поєднати переваги громадської власності з особистими інтересами людей, їх господарським ставленням до справи, громадянським самоутвердженням. Практика впровадження піднятих свідчить, що йому властиві багатогранна соціально-економічна ефективність та духовно-моральна цінність. Він являє собою обличчя нового господарського механізму, який базується на госпрозрахунку і самоуправлінні, стимулює виробничу і соціальну активність людей, веде до ліквідації зрівнялівки.

Політичний імпульс отримала кооперативна та індивідуальна трудова діяльність. Лише за один рік, відзначалося на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників у березні 1988 р., в країні були створені і ділять майже 14 тис. кооперативів у сфері виробництва товарів народного споживання і переробки вторинної сировини, в торгівлі, громадському харчуванні і побутовому обслуговуванні. Кооперативною діяльністю займалися на той час понад 150 тис. чоловік. Багато з нових кооперативів працювали ефективно, почали завойовувати популярність у населення. Швидко розширював асортимент товарів, що їх виготовляли кооперативи; зростає попит на побутові і ремонтно-будівельні послуги⁴.

Зростає роль кооперативної та індивідуальної трудової діяльності в соціальній сфері на Україні. В середині 1988 р. в республіці діяло близько 1,5 тис. кооперативів по побутовому обслуговуванню населення, в яких було зайнято 20 тис. чоловік. За весь період діяльності ними надано послуг на 25 млн. крб., причому в поточному році — на 11 млн. крб. Індивідуальную трудовою діяльністю в цій сфері було зайнято понад 30 тис. чоловік⁵.

Кооперативи відіграють значну роль у вирішенні соціальних питань. Їх діяльність дозволяє підвищувати зайнятість усіх верств населення, в тому числі в невеликих містах, селищах і на селі, збільшує прибутки сімей, поповнює ресурси місцевих бюджетів для розвитку соціальної інфраструктури.

Слід відзначити, що в країні в основному завершилось створення необхідних передумов для всемірного розвитку кооперативного руху.

Однак при всіх позитивних моментах, що мають місце, становище в економіці країни змінюється повільно, особливо якщо судити по кін-

² Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдань до доглиблено перебудови: Доп. на XIX Всесоюзній конференції КПРС 28 червня 1988 року. — К., 1988. — С. 6.

³ Про роль кооперації в розвитку економіки країни і проект Закону про кооперацію в СРСР: Доп. члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР депутата Раїжова М. І. // Рад. Україна. — 1988. — 25 травня.

⁴ Горбачов М. С. Потенціал кооперації — справи перебудови: Виступ на IV Всесоюз. з'їзді колгоспників 23 берез. 1988 р. — К., 1988. — С. 16.

⁵ Восьма сесія Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання // Бюлетень № 1. — 1988. — С. 23.

цевому наслідку — рівню життя народу. Причини цього полягають у тому, що ми, як відзначив М. С. Горбачов на конференції, недооцінили всієї глибини і тягаря деформацій та застою минулих років. Залученість справ у різних галузях економіки виявилася більш серйозною, ніж здавалось на початку. Про це свідчать, зокрема, фінансове становище країни. Протягом багатьох років витрати із державного бюджету зростають швидше доходів. Бюджетний дефіцит давить на ринок, підриває стабільність карбованця і всього грошового обігу, породжує інфляційні процеси. Можна було зробити більше, ніж зроблено за три роки на головних напрямках перебудови, насамперед по підвищенню ефективності економіки, поліпшенню її кінцевих наслідків. І сьогодні СРСР у розрахунку на одиницю національного доходу продовжує надто багато витратити палива, електроенергії, металу⁶. Матеріалоємність і енергоємність національного доходу в нас значно вища, ніж у розвинутих капіталістичних державах, по металу, наприклад, у 2,4 раза більша, ніж у США⁷. Звідси і дефіцит ресурсів при великих обсягах їх виробництва.

Найбільш гострою проблемою в житті радянського суспільства залишається продовольча проблема. Незважаючи на певні зрушення, досягнуті в цьому напрямі в період перебудови, вони не поправили справу. По суті збільшення виробництва продовольства, яке відбулося, в значній мірі пішло на покриття потреб, пов'язаних з приростом населення.

Причини хронічного відставання сільського господарства своїм корінням сягають у минуле, коли були серйозно підірвані основи розвитку села. Проте це аж ніяк не виправдовує нинішніх упущень у сільському господарстві. Конференція в своєму рішенні відзначила, що найкоротший шлях до істотного поліпшення продовольчого постачання країни проходить через всемірне розкриття потенціалу колгоспів і радгоспів на основі розвитку різноманітних форм підряду і оренди, створення широкої мережі кооперативів як у рамках існуючих господарств, так і у взаємозв'язках з іншими підприємствами і галузями економіки. Звернута увага на необхідність вжити невідкладних заходів щодо поліпшення транспортування, переробки, зберігання і реалізації сільськогосподарської продукції, ефективно використовувати кошти, виділені для технічного переозброєння та будівництва підприємств цих галузей.

Слід сказати, що переробка, зберігання і реалізація продукції залишаються слабкими ланками продовольчого циклу. Так, тільки в нашій республіці в 1986 р. торгуючим організаціям поставлено нестандартних і бракованих картоплі 7%, овочів — 6 і фруктів — 2%⁸. Ліквідація ж витрат при збереженні її переробці продукції збільшить наші ресурси споживання на 20—30%⁹.

Велике значення для розвитку сільськогосподарського виробництва має посилення господарської самостійності господарств, звільнення їх від опіки з боку партійних, радянських, сільськогосподарських органів. В резолюції сказано, що «повинні бути негайно припинені всякі спроби командувати колгоспами і радгоспами»¹⁰.

Реалізація настанов XIX партконференції з продовольчих питань була в центрі уваги липневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС. На

⁶ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 7.

⁷ Долгих В. Отношение к ресурсам — важнейший критерий перестройки в экономике // Правда.— 1988.— 11 июля.

⁸ Трудовой внесок республики. Повідомлення ЦСУ УРСР // Січ. Віст.— 1988.— 24 січ.

⁹ Четвертый съезд колхозников. Речь товарища Мураховского В. С. // Сел. жизнь.— 1988.— 26 марта.

¹⁰ Резолюції XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 7.

ньому відзначалося, що в нас є реальні можливості до кінця нинішньої п'ятирічки вийти на рівень душевого споживання, передбачений Програмою і раціональними нормами харчування по ряду основних продуктів. Пленум одобрив розроблені Політбюро ЦК КПРС пропозиції про заходи по поліпшенню продовольчого забезпечення країни. Такі заходи передбачено розробити і здійснити в республіках, краях, областях^{10а}.

Достіж важливою проблемою залишається соціальний розвиток села, поліпшення умов життя і праці працівників аграрного сектору економіки. «Які б ресурси ми не направляли в сільське господарство,— відзначалося у доповіді на конференції,— вони не дадуть належної віддачі, якщо не подбати про людину, умови її праці та побуту»¹¹.

Внаслідок неуваги в минулому до вирішення соціальних питань на селі в багатьох районах країни житлові, соціально-культурні умови, медичне обслуговування сільського населення знаходяться на низькому рівні. До цього слід додати незадовільне облаштування сільських будинків, серйозне відставання села від міста по комунальному обслуговуванню, незадовільний стан шляхів, труднощі з енергопостачанням, використанням побутової техніки. Так, в країні на початку 1987 р. усуперечений житловий фонд на селі був обладнаний інженерною мережею, за виключенням електричної, на одну третину¹².

Відставання в розвитку соціальної сфери, яке на практиці в багатьох господарствах проявляється в незадовільних умовах життя і праці трудівників аграрного сектору економіки, було й є однією з головних причин масової міграції сільського населення, насамперед молоді, в міста. На Україні цей процес набув особливо широкого розмаху в 70-і роки. Продовжувався він і в 80-х роках, хоч у менших масштабах. На початку ХІІ-ї п'ятирічки щорічний відплив людей із села становив майже 100 тис. працездатних. Слід відзначити, що компенсація одного вибулого вимагає нових асигнувань у сумі від 12 до 16 тис. крб.¹³

На ХХVІІ з'їзді КПРС була розроблена цілісна, сильна соціальна політика, яка охопила всі сторони життя людей. З'їзд зажадав рішуче повернути органи планування і управління до потреб соціальної сфери, до кінця подолати недооцінку назрілих тут проблем¹⁴. Наставови ХХVІІ з'їзду КПРС реалізуються. Приділяється велика увага вирішенню житлової проблеми — забезпеченню до 2000 року практично кожної сім'ї окремою квартирою або індивідуальним будинком. Істотно зросли масштаби спорудження житла за рахунок державних ресурсів, а також коштів трудових колективів, що перейшли на госпрозрахунок. Практичних заходів вжито щодо розвитку кооперативного та індивідуального житлового будівництва, зросли темпи спорудження соціально-побутових об'єктів. В результаті в 1987 р. квартир і будинків побудовано більше на 6%, загальноосвітніх шкіл — на 22%, дошкільних установ, клубів і будинків культури — майже на третину, лікарень — у 2 рази¹⁵.

^{10а} Про практичну роботу по реалізації рішень ХІХ Всесоюзної партійної конференції: Доп. Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 29 лютого 1988 року // Рад. Україна.— 1988.— 31 лип.; Постанова Пленуму ЦК КПРС. Про практичну роботу по реалізації рішень ХІХ Всесоюзної конференції КПРС // Рад. Україна.— 1988.— 2 серп.

¹¹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень ХХVІІ з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 11.

¹² Лигачев Е. Человеческий фактор, хозрасчет и перестройка в агропромышленном комплексе // Коммунист.— 1987.— № 4.— С. 38.

¹³ Ученческая производственная // Правда Украины.— 1987.— 4 июля.

¹⁴ Материали ХХVІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 125.

¹⁵ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень ХХVІІ з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 6—7.

Намітилися зміни і в задоволенні попиту населення на товари народного споживання, в розвитку торгівлі і сфері послуг. Наприклад, на Україні за два роки минулої п'ятирічки населенню надано платних послуг на 13 млрд. крб., їх обсяг збільшився на 23,4%¹⁶. Все це говорить про те, що у нинішній п'ятирічці живаються заходи щодо поліпшення соціальної сфери. Все це — зримі результати перебудови.

Конференція разом з тим підкреслила, що розв'язання всіх економічних і соціальних завдань може бути забезпечене тільки на основі сумлінної і соціальної високопродуктивної праці¹⁷.

В центрі уваги делегатів конференції були проблеми демократизації суспільства і радикальної реформи політичної системи. Здійснюється вона не на пустому місці. Наша партія і держава мають у своєму арсеналі унікальний досвід першої в світі соціалістичної демократії. Разом з тим політична система, створена в результаті перемоги Великого Жовтня, зазнала серйозних деформацій, що привело до всевладдя Сталіна та його оточення, репресій та беззаконня. Існуюча політична система виявилася неспроможною запобігти й наростанню застійних явищ у господарському і соціальному житті в останні десятиріччя. Відбулося надмірне одержавлення суспільного життя, обюрокрачення державних структур. Все це обумовило ослаблення соціальної активності мас, відчуження людини праці від суспільної власності й управління.

В квітні 1985 р. партія почала рішучу боротьбу за оновлення суспільно-політичних структур. Але процеси демократизації розгортаються повільно. «...Завдання полягає в тому,— сказано в резолюції конференції «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи»,— щоб радянська державність у повному обсязі відповідала цьому поняттю, щоб усі справи в країні вирішувалися народом і його повноважними представниками, були під його цілковитим і дійовим контролем»¹⁸.

Конференція визначила напрями розв'язання цього завдання. Вирішальний з них полягає в забезпеченні повновладдя Рад народних депутатів як основи соціалістичної державності і самоврядування в нашій країні. Це означає, що без Рад не може вирішуватися жодне питання державного, господарського і соціально-культурного життя.

Важливе значення для практичного забезпечення повновладдя Рад має рішення про чітке розмежування функцій партійних і державних органів відповідно до ленінської концепції ролі Комуністичної партії як політичного авангарду суспільства і ролі Радянської держави як організації і знаряддя влади народу.

Передбачено оновити саму організацію роботи представницьких органів, зробити дійовими контрольні функції Рад та їх постійних комісій. Має стати правилом висунення альтернативних кандидатів, таємне голосування, конкурси та інші демократичні форми при обранні на посади виконкомів, затвердженні керівників відділів і управлінь. Важливим демократичним установленням стане запровадження обмеження на зайняття виборних посад, а також посад, які підлягають призначенню і затвердженню Радами, двома строками підряд. Визнано за необхідне істотно перебудувати виборчу систему. Конференція запропонувала обрати в місцевих, крім сільських і селищних, органах влади постійнодіючі президії і в усіх без винятку Радах таємним голосуванням — їх голів.

¹⁶ Восьма сесія Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання. С. 14.

¹⁷ Резолюція XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 9.

¹⁸ Там же.— С. 14.

Узагальнивши підсумки дискусії по Тезах ЦК КПРС і враховуючи обговорення на самій конференції, делегати висловились за проведення реконструкції найвищих органів державної влади. Вищим її органом стане щорічний з'їзд народних депутатів СРСР, який утворить порівняно невелику за чисельністю двопалатну Верховну Раду СРСР — постійно працюючий законодавчий, розпорядчий і контрольний орган, таємним голосуванням обирає Голову Верховної Ради. Передбачається усунути функціональну знеосібленість палат, перебудувати роботу постійних комісій і депутатів. Нові підходи будуть використані при формуванні та організації діяльності Рад усіх інших ступенів.

Один з важливих напрямів реформи політичної системи це децентралізація управління і перерозподіл функцій і повноважень, що забезпечить максимальну ініціативу та самостійність місць. При цьому мають виключатися відомчість, місництво і забезпечуватися функції центру, без чого неможливі реалізація переваг соціалізму, дотримання загальносоюзних інтересів у державі.

Демократизація суспільства передбачає спрощення структури і вдосконалення методів роботи всього державного апарату, по суті створення апарату нового типу. Визнано також доцільним створити єдину, підпорядковану виборним органам влади, систему суспільно-державного контролю.

Справою принципової ваги є формування соціалістичної правової держави, яким має завершитися процес послідовної демократизації радянського суспільства. Сутність правової держави полягає в тому, щоб забезпечити верховенство закону, безумовне підпорядкування йому всього і всіх. Серцевиною правової реформи повинна стати докорінна перебудова діяльності правоохоронних органів, реформа судової системи та інших інститутів, яка буде проведена і покладена забезпечити регулювання взаємовідносин між державою і громадянами.

Реформа політичної системи включає в себе перебудову таких її важливих ланок, як громадські організації — профспілки, комсомол, кооперація, жіночі, ветеранські та ін. Перебудова ця йтиме шляхом демократизації їх життя, підвищення самостійності і відповідальності, рішучого подолання таких недоліків, як заорганізованість, формалізм, ослаблення самодіяльних засад. Із свого боку партія, відзначається в резолюції конференції, всемірно сприятиме тому, щоб громадські організації по-новому осмислили своє місце в суспільстві, енергійніше включили свій творчий потенціал у процес оновлення¹⁹.

Успіх реформи політичної системи визначальною мірою залежить від роботи КПРС, яка була і залишається політичним авангардом робітничого класу, всіх трудящих. Одним із проявів авангардної ролі партії на практиці стала її ініціатива по проведенню реформи політичної системи.

Характерна особливість нинішнього історичного моменту полягає в тому, щоб не лише за змістом, а й за методами діяльність КПРС повною мірою відповідала ленінській концепції керівної ролі партії в суспільстві. Це вимагає насамперед відмовитися від підміни партійними комітетами державних і господарських органів, від командно-наказових методів роботи. Рівень діяльності кожної партійної організації, зрілість партійних працівників буде визначатися їх здатністю проводити партійну політику по-новому, методами ідейно-політичної, організаторської роботи в масах.

Авангардна роль КПРС у перебудові та оновленні суспільства неможлива без глибокої демократизації внутрішнього життя партії. Першочергове завдання тут — повною мірою відновити ленінське розуміння принципу демократичного централізму, який передбачає сво-

¹⁹ Там же.—С 19 -20

буду дискусій на стадії обговорення питань і єдність дій після прийняття рішень більшістю. Конференція висловила за розроблення і здійснення заходів щодо поглиблення внутріпартійної демократії з тим, щоб усі ланки КПРС діяли в атмосфері партійної товариськості, вільного обговорення всіх актуальних питань політики і практичної діяльності, критики і самокритики, колективізму і свідомої дисципліни, особистої відповідальності²⁰.

Це означає, що сьогодні потрібно по-новому ставити питання про відповідальність кожного комуніста за стан справ там, де він працює, за особистий внесок у перебудову, за діяльність свого колективу. Це важливо ще й тому, що багато хто, відзначалося в доповіді на конференції, досі скаржиться: перебудова не дійшла до первинних партійних організацій²¹. Ясно, що винні в цьому самі комуністи. Дається занаки стара хвороба: чекають вказівок.

Велике значення надається демократизації життя первинних партійних організацій, підвищенню їх самостійності. Справа полягає в тому, щоб звільнити їх від дріб'язкової регламентації згори, змінити авторитет виборних органів, секретарів первинних партійних організацій. Належить подолати пасивність частини партійців. Поки що не відповідає потребам докорінної перебудови партійної роботи, розвиткові внутріпартійної демократії ступінь залучення комуністів до роботи парткомів. Потребує демократизації і прийом у КПРС нових членів.

Один з ключових напрямів демократизації партії — відновлення в повному обсязі лєнінського принципу колегіального обговорення і прийняття рішень. Неприпустимі підміна партійним апаратом виборних органів, зведення ролі комуністів до присутності на зборах і голосування за списки запропонованих кандидатів і готові проекти резолюцій. Визнано за необхідне змінити характер партійних зборів і пленумів партійних комітетів, підвищувати їх дієвність.

Важливу роль у демократизації партійного життя відіграють рішення конференції про розширення участі членів ЦК КПРС у діяльності Політбюро ЦК, регулярне заслуховування звітів та інформації Політбюро на Пленумах Центрального Комітету, створення комісій з членів ЦК по різних напрямках внутрішньої і зовнішньої політики. Цій демократизації сприятиме також максимальна відкритість у роботі партійних організацій: їх керівних органів, регулярна звітність бюро райкомів, міськкомів, окружкомів, обкомів, крайкомів партії, ЦК компартій союзних республік перед своїми комітетами, а парткомів і партбюро — перед первинними, цеховими парторганізаціями. При цьому комуністам надано право достроково відкликати з виборних партійних органів осіб, які не справляються з обов'язками або скомпрометували себе, а при необхідності переобирати весь склад виборного органу.

Конференція визначила шляхи істотного оновлення кадрової політики партії в умовах демократизації. Формально-номенклатурний підхід до добору і розстановки кадрів зживає себе. Основним методом роботи партійних комітетів стануть організація підготовки та перепідготовки кадрів, їх виховання з урахуванням можливої рекомендації на керівні пости відповідно до демократичних процедур. Остаточне вирішення кадрових питань визначатиметься результатами виборів.

Питанням першочергового значення є демократизація виборного процесу в партії. Поставлено завдання: при виборах членів і секретарів усіх комітетів — аж до ЦК КПРС — забезпечувати широке обговорення кандидатур і таємне голосування, можливість виключення у виборчі бюлетені більшої кількості кандидатів, ніж є мандатів. Під-

²⁰ Там же.— С. 21.

²¹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 77.

тримано пропозицію про єдиний строк повноважень — 5 років для виборних органів, від ЦК КПРС до райкомів.

Предметом широкої дискусії напередодні конференції було питання про строки перебування на виборних посадах. Абсолютна більшість висловлювань зводилася до обмеження цього перебування двома строками підряд. Цю пропозицію активно підтримали делегати конференції. В її основі знаходився досвід історії. Якби в нашій партії, державі існувало правило двох строків, то Сталін пішов би у відставку в січні 1934 р., ще до збивства Кірова, а Брежнев був би переобраний в жовтні 1974 р. В обох випадках нашій країні вдалося б уникнути багатьох помилок і втрат²².

Конференція прийняла відповідне рішення. Починаючи з наступної звітно-виборної кампанії в КПРС, буде введено в дію правило: всі члени бюро і секретарі партійних комітетів, включаючи членів Політбюро ЦК КПРС і Генерального секретаря ЦК КПРС, можуть обиратися на ту ж посаду не більш як на два строки підряд²³. Обмеження строків перебування на виборних посадах покликано стати однією з найважливіших гарантій від застою.

Накреслено заходи по істотному вдосконаленню контрольно-ревізійної роботи в партії. З цією метою, а також для забезпечення надійних гарантій проти суб'єктивізму, самоуправства, впливу особистих і випадкових обставин на партійну політику, запропоновано створити єдиний контрольний орган — Центральну контрольно-ревізійну комісію КПРС і відповідні органи на місцях.

Реформа політичної системи передбачає прийняття відповідальних партійних рішень і важливих законодавчих актів, включаючи внесення істотних змін до Конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік, а також до Статуту КПРС.

При обговоренні Тез ЦК КПРС підвищена увага приділялась боротьбі з бюрократизмом. І це не випадково. Саме закостенілість і бюрократизм, бездушність і формалізм у ставленні до людей стали серйозною перешкодою на шляху перебудови, демократизації всіх сторін нашого життя. Мертві луга бюрократизму сковують ініціативу, живую творчість мас. Тому резолюція «Про боротьбу з бюрократизмом», одностайно прийнята конференцією, викликала в більшості радянських людей почуття задоволення. Вона сприйнята як законний результат перебудови, як важливий підсумок роботи, розпочатої після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, по подоланню цього соціального зла. Разом з тим у ній виражена тверда воля партії до активнішої розгорнутої боротьби з бюрократизмом у всіх ланках управління, в усіх сферах життя суспільства. Накреслені основні напрями цієї боротьби і що найважливіше, конференція виробила всеохоплюючу систему заходів по його викоріненню.

В економіці вони зводяться до неухильного дотримання законів про підприємство, про кооперацію, повноважень рад трудових колективів, до розвитку госпрозрахункових відносин, посилення самостійності та відповідальності підприємств, підприємців, орендних, кооперативних форм господарювання, виробничої демократії, вдосконалення організаційних структур управління. В соціальній сфері — це посилення турботи про задоволення матеріально-побутових і духовних потреб трудящих, послідовне проведення в життя принципу соціальної справедливості, точне виконання законів. У суспільно-політичному житті — це безумне поглиблення демократії, широкий розвиток форм соціалістичного самоврядування, піднесення і зміцнення влади Рад, пряма участь трудящих у виробленні та реалізації держав-

²² XIX Всесоюзна конференція КПРС. Виступлення товарища Арбатова Г. А. // Правда. — 1988. — 30 июня.

²³ Резолюція XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 23—24.

них рішень, посилення народного контролю за діяльністю органів управління. У галузі духовно-моральної наступ на бюрократизм йтиме шляхом відродження ленінських традицій і критеріїв духовного життя, творчого використання і розвитку ідеології марксизму-ленінізму, освоєння і розвитку нового політичного мислення, нетерпимості до проявів догматизму, міщанської моралі, соціального утриманства та службових зловживань. Завдання полягає в тому, щоб створити обстановку вільного зіставлення поглядів і думок, рішуче долати дріб'язкову опіку, пережитки командного стилю в керівництві наукою і культурою. Конференція наголосила на тому, що «повести за собою всі суспільні сили на боротьбу з бюрократизмом, добитися в ній реальних успіхів партія зможе лише в тому випадку, якщо вона подасть переконливий приклад демократизації власної діяльності і внутріпартійного життя, очищення їх від будь-яких бюрократичних нашарувань»²⁴.

Делегати конференції значну увагу приділили розвитку міжнародних відносин у нашій країні. Життя підтвердило правоту ідеї, закладеної в організації СРСР. Складання, об'єднання зусиль дали змогу кожній нації і країні в цілому різко прискорити свій рух, вийти на нові рубежі історичного прогресу. Незважаючи на всі труднощі, що мали місце на нашому шляху, Союз радянських народів витримав перевірку часом. Він був і залишається вирішальною передумовою дальшого розвитку всіх наших народів. Разом з тим динамізм, що мав місце на початковому етапі формування багатонаціональної держави Рад, був істотно втрачений і підірваний відходом від ленінських принципів національної політики, порушенням законності в період культу особи, ідеологією і психологією застою. В той же час в офіційних документах, містилася абсолютизація досягнутих результатів у роз'язанні національного питання, насаджувалися уявлення про безроблемність національних відносин. А це заколисовувало, відвертало увагу від невирішених питань, породжувало деформації, які тепер доводиться виправляти. Прикладом є проблема, що мала місце в Нагірно-Карабахській автономній області і навколо неї.

Питання розвитку міжнародних відносин намічено присвятити спеціальний Пленум ЦК КПРС. Однак певне коло питань цієї проблеми розглянуті на конференції. Її делегати висловилися, зокрема, за здійснення назрілих заходів щодо дальшого розвитку і зміцнення радянської федерації на основі демократичних принципів, створення умов для більшої самостійності регіонів, переходу республік і регіонів на принципи госпрозрахунку. Назріла необхідність у тому, щоб законодавчо відпрацювати новий механізм формування республіканських та місцевих бюджетів, активізувати ті інститути політичної системи, з допомогою яких повинні виявлятися і узгоджуватись інтереси націй. Звернута увага на створення необхідних умов для розвитку національно-російської двомовності.

Життя показало, що там, де знекровлюється практика радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, починають активізуватися національна обмеженість і шовіністичне чванство. «Боротьба з цими потворними відхиленнями, усунення причин, які їх породжують, — сказано в резолюції «Про міжнародні відносини», — громадянський обов'язок кожної радянської людини. Всякі дії, що роз'єднують нації і народності, спроби ущемлення прав громадян будь-якої національності треба розглядати як морально неприйнятні і такі, що суперечать інтересам Радянської держави»²⁵.

Конференція в числі інших прийняла резолюцію «Про гласність», дальший розвиток якої розглядається як одне з найважливіших політичних завдань²⁶.

²⁴ Там же.— С. 26.

²⁵ Там же.— С. 34.

²⁶ Там же.— С. 36.

Перші три роки перебудови показали, що гласність — гостра зброя оновлення соціалізму, засіб очищення суспільства від різного роду деформацій. Гласність, відкритість для контролю і критики має — невідмінна умова ефективного функціонування органів державної влади. Разом з тим гласність потребує поглиблення і підтримки. Значний масив інформації ще залишається недоступним широкій громадськості. Зустрічаються спроби стримувати гласність у діяльності партійних, радянських і громадських організацій, колективів, засобів масової інформації. На конференції поставлено як невідкладне завдання партії — всемірне сприяння утвердженню і розвитку основних принципів гласності. Прикладом ініціативи в розгортанні гласності має бути партія. Особливого значення надається гласності в кадровій політиці, створенню демократичного механізму висування керівних кадрів.

Для розвитку гласності важливе значення матиме положення про створення правових гарантій гласності, закріплення в конституційному порядку права громадян СРСР на інформацію. Визнано недопустимими використання гласності на шкоду інтересам Радянської держави, суспільства, правам особи, для проповіді війни та насильства, расизму, національної і релігійної нетерпимості, пропаганда жорстокості та розповсюдження порнографії, а також маніпулювання гласністю.

На сучасному етапі, в умовах великого впливу науково-технічної революції на всі суспільні процеси, ніякі проблеми не можуть бути розв'язані без включення інтелектуального і морального потенціалу народу. А зробити це покликані суспільствознавці. І природно, що на конференції насушли питання політики та економіки обговорювалися в тісному зв'язку з духовною сферою, розглядалися через призму науки, освіти, культури. На ній відзначалося, що стан справ у науці нашої країни викликає серйозну стурбованість. По суті, протягом останніх десятиріч виявилися розірваними зв'язки між наукою і народним господарством, а також між наукою і освітою. Відбулося різке зниження ролі науки в житті суспільства, знизився її власний потенціал, особливо фундаментальної науки. По кількості наукових працівників, зайнятих фундаментальними дослідженнями, СРСР відічі відстає від США, а по фондоозброєності працівників науки це відставання ще більше — по меншій мірі втричі²⁷.

Сьогодні недостатньо лише виправити помилки і упущення, що мають місце в науковій політиці. Мова йде про глибоку перебудову, про ломку багатьох усталених структур господарського механізму, про вдосконалення внутрішніх відносин у науці. Необхідно створити, вказувалося в доповіді на конференції, якісно новий вітчизняний науковий потенціал, без чого неможливо в короткі строки добитися проривів у фундаментальних дослідженнях і на цій основі успішно реалізувати весь комплекс намічених програм соціально-економічної перебудови нашого суспільства²⁸.

Особлива увага звернута на розвиток суспільних наук. Саме вони найбільшою мірою потерпіли від культу особи, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання. Це стосується перш за все історичної і особливо історико-партійної науки, в якій поширення отримали догматизм, тенденційність, ліостративність в історичному пізнанні, лагіровка дійсності, обгрунтування зовнішнього благополуччя, замовчування багатьох фактів і явищ, історичних осіб. Так, на Україні тривалий час замовчувалися імена багатьох партійних і радянських діячів, членів першого радянського уряду республіки і першого складу ВУЦВКу, членів ЦК Компартії України, обраних І з'їздом. Це можна сказати і про членів ЦК Компартії України, об-

²⁷ XIX Всесоюзная конференция КПСС. Выступление товарища Марчука Г. И. // Правда.—1988.—1 июля.

²⁸ Горбачев М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 25.

раних на XIII з'їзді (1937 р.) — із 62 незабаром було репресовано 55 і їх імена ніби канули в лету.

Слід сказати, що в розантку історичної, і насамперед історико-партійної науки негативну роль відіграв «Короткий курс історії ВКП(б)», який став своєрідним катехізисом, зводом істин в останній інстанції, не кажучи вже про численні методологічні перекося та історико-фактичні невідповідності. Науковцям-історикам тривалий час залишалося лише займатися коментаторством у рамках «Короткого курсу».

Як відомо, після XX з'їзду партії відбулося помітне поживлення суспільствознавчих досліджень, зокрема історичних. Цьому сприяли загальна демократизація, що розпочалася в суспільстві, а також такі заходи, як доступ науковців до архівів, розширення джерельної бази, проведення дискусій з актуальних проблем історичної науки, на яких відбувався обмін думками, співставлялися різні погляди по одних і тих же проблемах. Але невдовзі, в період застою, і в науці утвердився командно-адміністративний стиль керівництва, догматичні методи в науковій роботі. Своєрідною нормою для дослідників стали різні обмеження, перестраховки, кон'юнктуризм, які сковували ініціативу вчених, глушили їх творчий пошук. Знову поширення отримали стереотипи, канони, припинилося звільнення дослідників від лут сталінських схем і шаблонів.

В ході перебудови створюються об'єктивні умови для дослідницької діяльності, творчого пошуку науковців-істориків як і інших суспільствознавців. Виключне значення для цього має творча обстановка, в якій стає не лише можливою, а й необхідною боротьба ідей, думок, підходів. Адже в науці більше, ніж у будь-якій іншій сфері, пагубне значення має монополія на істину.

З іншого боку, в умовах перебудови виникла гостра соціальна потреба в суспільствознавчих дослідженнях, в справжньому піднесенні суспільних наук на марксистсько-ленінський світоглядний і методологічний основі, в виробленні цілісної концепції розвитку нашого суспільства, науково обгрунтованих перспектив. «Необхідні, — вказував М. С. Горбачов на конференції, — об'єктивні наукові дослідження таких проблем перебудови, як економічна реформа, реконструкція політичної системи, демократизація, гуманістичне оновлення, міжнародні відносини, нове політичне мислення та багатьох інших... Суспільство, яке йде до свого якісно нового стану, потребує цілісної концепції розвитку, бачення діалектики процесів, суперечливості їх відображення в масовій свідомості, урахування плюралізму думок, вироблення науково-обгрунтованих перспектив»²⁹.

Великий борг мають повернути науковці-історики. Мова йде про нове прочитання, осмислення теоретичної спадщини основоположників наукового комунізму з врахуванням поглиблення, збагачення наших уявлень про соціалістичне суспільство. Важливим є завдання відновлення ленінської концепції соціалізму, аналіз історичних явищ, подій, фактів з позицій об'єктивності, правди історії, розгляд їх у сукупності, взаємозв'язку, взаємозалежності. Точність і безспірність фактів — основа, фундамент будь-якого історичного дослідження. «Щоб це був справді фундамент, — відзначав В. І. Левін, — треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дбрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підносяться «суб'єктивна» стряпанна для виправдання, може, брудної справи»³⁰.

²⁹ Там же. — С. 26.

³⁰ Левін В. І. Статистика і соціологія // Повне зібр. творів. — Т. 30. — С. 330—331.

Дослідникам-історикам України, у тому числі історикам партії, належить через призму методологічних положень XXVII з'їзду КПРС. XIX партконференції, доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується», переосмислити історичний досвід, набутий Компартією України, трудящими республіки. Не вдаючись в крайності — гіперболізацію або применшення чи навіть замовчування історичних віх, суттєвих сторінок у житті народу, діяльності Компартії України, стираючи «білі плями» — важливо показати боротьбу тудящих республіки під керівництвом партії за соціалістичну революцію, за її перемогу, їх трудовий героїзм на фронті, у будівництві соціалізму. Потребує висвітлення питання про негативні наслідки прояву культу особи Сталіна на Україні, «діяльність» Кагановича Л. М. в республіці, — особливо на культурному фронті, — одного з активних творців і провідників культу Сталіна. Увага має бути звернута на, так би мовити, «заселення» історії України та історії Компартії республіки історичними особами — якими борцями за владу Рад, за соціалізм, організаторами історичних звершень.

Практично слід заново розробляти історичний період, який названий «періодом застою». Очевидно, справа буде полягати не лише в тому, щоб правдиво і всебічно показати цей історичний відрізок часу, висвітлити деформації, що появились в житті республіки, а й розкрити їх причини — загальні і специфічні.

Переосмислення, повернення на ґрунт реалізму чекають питання ідеологічної, масово-політичної роботи партійних організацій республіки, особливо періоду 70-х і початку 80-х років, коли в ній панував відрив слова від діла, прощівала аділуційщина, складались панегірики неіснуючим успіхам і окремим особам, коли бажане видавалось за дійсне. Належить звільнитися від штампів і при аналізі організаційно-партійної роботи, від намагання видавати за благо ті явища, які несли за собою негативні наслідки. Сюди можна віднести, зокрема, те положення про зростаючу роль партії, в якому це зростання пов'язувалося з підмогою партією радянських і господарських органів.

Реалізація завдань, що поставлені нині перед істориками, вимагає від них вироблення нового мислення, в основі якого має бути лєнінський підхід до аналізу історичного процесу, глибокого озброєння марксистсько-лєнінською методологією, ґрунтовне знання методики наукового дослідження. В цьому плані важливе значення має подолання тих недоліків, на які вказував ЦК Компартії України в постанові «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посиленню їх зв'язку з практикою». Мова йде про те, що для багатьох робіт характерними є описовість, відсутність критичного аналізу негативних явищ і суперечностей суспільного розвитку³¹.

Важливе значення для творчого розвитку історичної науки матиме рішення конференції про публікацію стенограм пленумів партійних комітетів, а також проєктів підготовлюваних постанов з важливих питань партійного і суспільного життя, а також прийняття законодавчих актів, які визначають межі необхідної секретності, службових таємниць³².

Перебудові науковців-істориків покликани сприяти творчі дискусії, «круглі столи», науково-теоретичні конференції, інші зустрічі та форуми науковців. Але вони тоді досягатимуть своєї мети, коли на них пануватиме доброзичлива, відверта атмосфера, яка сприяє науковому пошуку істини, а не підлашчуванню під авторитети в науці, коли

³¹ В ЦК Компартії України // Рад. Україна. 1988.— 8 квіт.

³² Резолюції XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 22, 41.

буде досягнуто високого наукового рівня їх проведення, пануватиме загальне прагнення захисту об'єктивного знання.

Підтримуючи різноманітність пошуків і художнього осягання істини, змагальність, новаторство і наступність, партія разом з тим розраховує на активність, самовіддачу і високу відповідальність перед народом діячів науки, літератури і мистецтва³³.

Свій помітний вклад у перебудову історичної науки має зробити «Український історичний журнал». Для цього необхідно, як сказано в зазначеній постанові ЦК Компартії України, залучати до виступів на його сторінках авторитетних вчених, організувати дискусії з гострих питань історико-партійної науки, посилити критичність рецензій³⁴. У цьому зв'язку важливо підвищити вимогливість з боку редакції і редколегії журналу до змісту рукописів, до їх опрацювання після обговорення на редколегії.

XIX Всесоюзна конференція КПРС стала великою подією в житті партії і народу, прийняла рішення, реалізація яких дозволить значно прискорити процеси перебудови, радикальної економічної реформи і демократизації радянського суспільства. Цьому сприятимуть рішення липневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС³⁵.

Комуністи, радянські люди переконані в життєвості марксистсько-ленінського вчення, яке науково обґрунтувало можливість побудови суспільства соціальної справедливості, цивілізації вільних і рівноправних людей. Цим керується КПРС у ході революційної перебудови. Прийняті конференцією рішення виводять наше суспільство на якісно більш високий рівень соціалістичного оновлення в усіх сферах життя. Перебудова отримала могутнє прискорення і буде надалі розвиватися в значній мірі на своїй власній соціально-політичній базі.

³³ Там же — С. 10.

³⁴ В ЦК Компартії України // Рад. Україна. — 1988. — 8 квіт.

³⁵ Рад. Україна. — 1988. — 2 серп.

ПЕРЕБУДОВА ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ КПРС (Матеріали «круглого столу»)

Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з редакцією «Українського історичного журналу» провели 27 травня 1988 р. засідання «круглого столу», де обговорювалась проблема «Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КПРС».

Після вступного слова директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, члена-кореспондента АН УРСР В. І. Юрчука в її обговоренні взяли участь М. Я. Варшавчик (проф. Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д-р істор. наук), П. М. Шморгун (зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д-р істор. наук, проф.), Я. С. Калакура (проректор Київського держуніверситету, д-р істор. наук, проф.), С. Ф. Лукін, (ст. наук співроб. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, канд. істор. наук), А. М. Черненко (зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, д-р істор. наук, проф.), П. Л. Варгатюк (ст. наук співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф.), І. Л. Гошуляк (ст. наук співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. істор. наук), Л. Ю. Беренштейн (зав. кафедрою історії КПРС Української

сільгоспакадемії, д-р істор. наук, проф.)^{*}, С. С. Діброва (ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. істор. наук), Г. А. Ніскорська (в. о. доц. Київського філіалу Одеського електротехнічного інституту, канд. істор. наук), С. І. Тицький (викл. Київського держпедінституту), В. К. Якувін (доц. Дніпропетровського держуніверситету, канд. істор. наук), В. Ф. Панібудьласка (зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту, д-р істор. наук, проф.), В. П. Бадяк (зав. кафедрою марксизму-ленінізму Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва, канд. істор. наук, доц.), М. І. Панчук (ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф.), М. С. Кармазіна (співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України), В. О. Швед (доц. Київських вищих курсів МВС УРСР, канд. істор. наук), О. І. Осташко (зав. кафедрою історії КПРС і політекономії Кременчуцького філіалу Харківського політехнічного інституту, канд. істор. наук, доц.).

В. І. Юрчук. Вступне слово. Ми зібралися за «круглим столом» для того, щоб у невимушеній обстановці обмінятися думками з деяких питань історіографії історії КПРС, зокрема історіографії Компартії України.

Як відомо, після XX з'їзду КПРС відбулося помітне поживлення суспільствознавчих досліджень. З'явилися нові наукові напрями і нові кадри вчених, здатних по-новому вести справу. Але невдовзі знову почали реанімуватися вольові підходи до формування завдань суспільствознавчої думки, догматичні методи їх розв'язання¹.

На нинішньому етапі оновлення радянського суспільства історіографічні проблеми висунулися на перший план. Це зумовлено стрімким зростанням соціальної потреби глибокого, науково правдивого, діалектичного аналізу нашого минулого, особливо післявоєнтового першопрохідницького періоду, нагромадженого досвіду, здобутків з нього уроків. Науковому осмисленню, або точніше — науковому переосмисленню історичного досвіду, здобутку з нього необхідних уроків партія надала першорядного політичного значення, підкресливши, що історія зараз більше, ніж будь-коли в минулому, стала політикою. Крім того, повне, правдиве висвітлення історії партії, її республіканських партійних організацій, зокрема історії Компартії України, здобутих науково обґрунтованих уроків і висновків з нашого минулого стало загальнопартійним досягненням, збагаченням нашого інтелектуального потенціалу, соціалістичних цінностей, нашою могутньою непереможною ідейно-політичною, морально-духовною силою. Адже науково вивірені, правдиві уроки історії стали одним із найважливіших і стабільних революційно-перетворюючих компонентів, одним з найближчих гарантів поглиблення і невідворотності нинішнього революційного процесу оновлення усіх сфер радянського суспільства, переходу його до нового якісного стану.

У нових підходах до наукової розробки історіографічних сюжетів ми повинні повною мірою використати ті методологічного й політичного характеру настанови, рекомендації, поради, вказівки, які зосереджені в рішеннях XXVII партз'їзду, в документах партії, пов'язаних з 70-річчям Великого Жовтня і XIX Всесоюзної партконференції, в рішеннях Пленумів ЦК КПРС та інших документах партії. «В умовах перебудови, — відзначав М. С. Горбачов на XIX Всесоюзній конференції КПРС, — виникла гостра соціальна потреба в суспільствознавчих дослідженнях.

^{*} Матеріал Л. Ю. Беренштейна буде надруковано в одному з наступних номерів журналу, оскільки в цьому номері вміщена його стаття.

¹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови: Доп. на XIX Всесоюзній конференції КПРС 28 червня 1988 р. — К., 1988. — С. 26.

Ми потребуємо справжнього піднесення суспільних наук на марксистсько-ленінській світоглядній і методологічній основі. Необхідні об'єктивні наукові дослідження таких проблем перебудови, як економічна реформа, реконструкція політичної системи, демократизація, гуманістичне оновлення, міжнаціональні відносини, нове політичне мислення та багатьох інших»². Екстраполюючи ці настанови на історико-партійну науку, на розробку історіографічних проблем в нашій республіці, можна було б, на нашу думку, підкреслити такі моменти.

Суспільні науки, зокрема історіографія історії КПРС, історіографія історії Компартії України, найбільшою мірою потерпіли від культу особи і застійних явищ, бюрократичних методів керівництва і некомпетентного втручання. А це значить, що насущно необхідна глибока перебудова історико-партійної науки в республіці, як і всієї історико-партійної науки в країні. Перед нами, істориками партії, поставлено завдання очистити власну історію від замочувань і фальсифікацій; до кінця подолати догматизм і відірватися від життя, звільнитися від рутини, марнослів'я і шаблонів; запровадити нові, істотно більш дієві форми організації наукового життя; враховувати вимоги соціалістичного ілюралізму.

В умовах перебудови виникла гостра соціальна потреба в суспільствознавчих дослідженнях, у тому числі в дослідженнях історіографічного характеру, в яких науковці покликані послідовно дотримуватись основоположних компонентів ленінської концепції побудови соціалізму, ленінської трактовки ролі Комуністичної партії, історичного аналізу. Творчий пошук дослідників історіографічних проблем повинен сприяти прирощенню теоретичного арсеналу перебудови. В організації історіографічних досліджень нам, історикам партії республіки, необхідно домогтись тісної взаємодії з представниками інших суспільних наук, а також із ученими природничих і технічних наук. В процесі роботи над історіографічними дослідженнями, зокрема з історіографії історії Компартії України, ми не повинні, зрозуміло, перекреслювати раніше проведене в республіці, як і в країні в цілому, роботу. Не можна не погодитися, наприклад, з думкою директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, висловлену в журналі «Вопросы истории КПСС» (1988, № 2), академіка Смірнова Г. Я. про те, що у багатотомній історії КПРС, хоча вона видавалась у застійні роки, проведена певна робота по подоланню помилкових тенденцій у висвітленні історії партії, що заслуговує на увагу. В такому ж плані, очевидно, можна сказати, що проведена у попередні роки в нашій республіці робота по висвітленню історії партійних організацій по ряду позицій також свідчила факт деякого просування вперед.

Це, звичайно, не применшує вимог глибокого переосмислення історіографії історії КПРС, історії Компартії України, необхідності нахождення нових, справді наукових підходів до висвітлення історіографічних процесів з позицій їх ленінської трактовки, розгортання історіографічного дослідження на марксистсько-ленінській світоглядній та методологічній основі. Тим більше, що в цілому стан і якісний рівень історіографічних досліджень у нашій республіці ще далеко не відповідає вимогам і критеріям перебудови. На цій ділянці зроблено ще дуже мало і робота в цьому напрямі розгортається надто повільно. Історіографія дає нам багато важливих пошукових напрямів. Однак її основний недолік — низький рівень аналізу. На жаль, наша історіографія нерідко нагадує бібліографію. Принагідно зауважимо, що в нашому республіканському плані наукових досліджень з проблем історії КПРС і партійного будівництва ще дуже збіднено проглядається тематика з оригінальних проблем історіографії історії КПРС, зокрема історії Компартії України

² Там же

Все це зумовило необхідність поставити сьогодні на обговорення актуальні питання історіографії, і ми сподіваємось, що таке обговорення дасть певний імпульс нашій подальшій роботі у цьому напрямі.

М. Я. Варшавчик. До питання про предмет і завдання історико-партійної історіографії. В історико-партійній науці склалась ситуація, досить типова сьогодні для всіх галузей і напрямів радянського суспільного буття і свідомості: неможливо рухатись вперед без аналізу набутого досвіду, об'єктивної оцінки здобутків і деформацій минулого. Справа це нелегка, вона вимагає від істориків здатності до чесної самокритики. Робити це необхідно, бо історико-партійної науки повною мірою стосується сувора оцінка стану суспільних наук, дана, зокрема, на XIX Всесоюзній конференції КПРС: «Саме вони найбільшою мірою потерпіли від культу особи, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання»³. У цьому світлі, у розбраний «завалів» в історико-партійній науці часів культу Сталіна та застою особливого значення набувають історіографічні дослідження. І разом із тим певних корективів потребують відповіді на питання про предмет і завдання історіографії історії КПРС.

Викликають сумніви щодо їх конструктивності дискусії недавнього минулого про готовність чи відмінність понять історіографії та історії історичної науки. Ці дискусії виникли, очевидно, через невиправдане звууження предмету історіографії, який традиційно трактується як сукупність закономірностей прирощення історичних знань. Хоча в принципі таке визначення предмету історіографії можна прийняти, але на практиці воно привело до того, що історіографічні розвідки здебільшого перетворюються на емпіричні огляди історичних праць. Головним недоліком таких розвідок є те, що ці праці досліджуються поза загальним контекстом ідеологічної і політичної обстановки, рівня розвитку і особливостей суспільної свідомості часу їх створення.

Історіографія — дисципліна історична і як така вона спирається на свої історичні джерела, що дістали назву історіографічних. Основний масив їх складають історичні праці, які найбільш повно втілюють історіографічний процес, тобто процес розвитку історичної науки. Та незважаючи на свою специфічність, вони як джерела зберігають основні властивості історичних джерел взагалі, становлять собою продукт певних суспільних відносин, відбивають на собі вплив останніх, відображають події через призму авторських поглядів, більш чи менш характерних для свого часу. Історичні праці, в нашому випадку історіографічні джерела, створюються на основі власне історичних джерел (документальних, оповідних, речових тощо). Але на їх добір, залученні чи замовчуванні (і таке ми знаємо!), на їх тлумаченні неминуче позначається та інформація, яку дістає історик із оточуючого його життя і яка належить до інформації позаджерельної. І ту чи іншу працю історика не можна зрозуміти без урахування вантажу позаджерельної, а інколи й взагалі позанаукової інформації, яка тисне на нього і яку він мимовільно, а часом і ревно втілює в своїй творчості.

Утворення так званих «білих плям» в історії, її знеосіблювання — результат не спонтанного розвитку науки, а дії факторів, протипоказаних цьому процесові. Далеко не наукові міркування переважали в той час, коли, наприклад, навіть із лєнінського тексту вилучались слова, якими відзначалась заслуга Х. Г. Раковського у розв'язанні конфлікту з «боротьбістами», або коли замовчувалась роль Ф. Ф. Раскольнікова у виконанні лєнінської вказівки про вимушене потоплення Чорноморського флоту в червні 1918 р., або коли перекреслювалася роль М. І. Бухаріна в ідейному розгромі троцькізму і розробці теорії, зокрема питань економіки перехідного періоду, або коли навіть згадка

³ Там же.

про XX з'їзд КПРС вважалась принаймні безтактною, бо суперечила спробам реанімувати культ особи, або коли роздухувались міфічні бойові заслуги проголошеного полководця, реальний висок якого в досягнення перемоги над фашизмом не йшов ні в яке порівняння з невідомою вагою вручених йому нагород, і т. п. Подібні приклади відходу від наукової істини (а їх перелік можна продовжувати) — свідчення скривленого розуміння принципу партійності, коли цей принцип відсікався від принципу об'єктивності, або останньому відводилась підпорядкована роль, і з'являлось немало умільців писати не як було, а як «треба». Та завдання полягає не лише в ліквідації «білих плям», реабілітації окремих осіб, що, безперечно, необхідно. Серйозні недоліки історико-партійної науки певних періодів пояснюються тим, що культурівська ідеологія, культурівське розуміння ролі особи й трудящих мас в історії, проголошення ролі народу на словах і нев'р'я в його здатність до революційної самотворчості, боязнь так званого «самопливу», під яким розумівся всякий вияв «незапланованої» ініціативи знизу, — все це з тодішньої сучасності було обернуто в минуле, стало концепцією, прояви якої долаються з великими труднощами. Непереборна віра Леніна в творчі сили робітничого класу, в його здатність до історичного творення стократно підтверджувалась історією пролетарської революції і соціалістичного будівництва. Могутність народної ініціативи ми бачимо й в утворенні Рад п'ятого і сімнадцятого років, й у Лютневій революції, і в розгортанні масового ударництва, й у створенні партизанських формувань з роки Великої Вітчизняної війни, і в інші зламні періоди нашої історії. Та для відновлення марксистсько-ленінського розуміння ролі трудящих в історії слід рішуче позбавлятися уявлення про народ як про масу, здатну на історичні звершення лише тоді, коли її скеровує «вказувий перст». Не тільки припущення ролі народу, всієї партії у будівництві соціалізму, в досягненні перемог над гітлеризмом, а й недостатнє вивчення історичного «механізму» здійснення цієї ролі, — і є прояв тиснення на історичну науку, обернення в минуле ідеології та психології культу особи, психології часу, який дістав назву застійного.

Звичайно, і це треба підкреслити, вплив суспільної свідомості, ідеології на історичну науку ніяк не можна розглядати як гальмо для її розвитку. Весь досвід радянської історичної науки свідчить, що марксистсько-ленінська ідеологія і діалектико-матеріалістична методологія як її форма, позбавлені чужих їх суті деформацій, становлять єдину основу дійсно наукового пізнання. Яскраве підтвердження цьому — перші кроки перебудови історико-партійної науки у післяквітневий період. Ясно, що говорити про серйозні злобутки тут іще рано, іде поки що розчистка тих самих «завалів», лише намічаються концептуальні підходи. Але вже й зараз як набридлий анахронізм сприймаються історіографічні праці, де ґрунтовний і неупереджений аналіз стає й особливостей розвитку історико-партійної науки підмінюється переказом змісту розглядуваних досліджень, розбавленням «критично» окремих уступень і прогалин без з'ясування їх зумовленості.

Отже, виникає необхідність у створенні ґрунтовних історіографічних розвідок вивчення всіх факторів, які визначали тематику й концепцію історичних досліджень, їх спрямованість і результати. А це передбачає залучення до сфери історіографічного вивчення не лише матеріалів, які містять прямі оцінки минулого (перш за все відповідних партійних документів), а й тих, що характеризують суспільний клімат у цілому. Корисно, наприклад, простежити, як висновок про зростання керівної ролі партії при розумінні цього зростання як неухильного і автоматичного процесу позначився на працях істориків. І, може, це більш корисним буде вивчення того, як вплине на історичні дослідження здійснюваний Комуністичною партією курс на відновлення ленінської концепції, ленінського розуміння сутності соціалізму. Історіограф історії

КПРС не може обминати всі інші матеріали, що більшою чи меншою мірою відбивають рівень розвитку історичної свідомості загалом. Це — праці економістів, філософів, соціологів, усіх істориків, публіцистів. Це також відповідна художня література, яка стала сьогодні надзвичайно популярною. Блискучим зразком історико-соціологічного аналізу художнього твору можна вважати розгляд відомим економістом Г. Х. Поповим роману О. Бека «Нове призначення» («Наука і життя», 1987, № 4). Увагу дослідників привернули виступи В. Ю. Мельниченка про роль художньої літератури в історичному пізнанні (Укр. іст. журн. 1988, № 5; «Вопросы истории КПСС», 1988, № 5). І суспільно-наукова, і публіцистична, і художня література з позицій історіографа становлять інтерес принаймні у двох аспектах: як відображення певних історичних поглядів і як засіб формування історичної свідомості, історичної психології людей.

Таким чином ми стоїмо перед необхідністю розширення об'єкта історіографії. Вона повинна стати і поступово стає галуззю наукових знань, яка вивчає історію історичної науки в контексті розвитку історичної свідомості суспільства, в зв'язку з конкретною ідеологією і політичною ситуацією, яка існувала в суспільстві на тих чи інших етапах розвитку науки.

В світлі конкретизації завдань історіографії підійдемо до розвитку історичної науки ще з іншого боку. Історичні дослідження не можна розглядати лише як опади, що виникають за певної суспільної погоди. Вони самі формують суспільно-політичний, ідеологічний клімат. Історична, зокрема історико-партійна, наука виконує відповідальні суспільні функції, прояснити які допомагає сучасне вчення про соціальну інформацію. Під нею розуміють всю сукупність знань, використовуваних суспільством для свого функціонування і передбачення свого розвитку. Соціальна інформація має складну структуру, одним із «зрізів» якої є виділення в ній інформації про минуле, сучасне й майбутнє (прогностична інформація). Першу ми можемо назвати історичною інформацією. Постає питання її суспільству, партії і його керівній силі і покликана історико-партійна наука. При цьому, оскільки минуле, сучасне й майбутнє — ланки одного історичного процесу, минуле присутнє в сучасності й простягається в майбутнє, історична інформація і історико-партійна наука, яка її виробляє, зв'язані з практичною діяльністю людей. В іншому «зрізі» в соціальній інформації розрізняють інформацію потенціальну й актуальну (актуалізовану). Перша — це знання здобуті, але поки що практично не застосовані, друга — це й власне соціальна інформація як сукупність «здіяних» знань. Очевидно історіографія не може обмежуватись лише фотографуванням того, що направляли історики в своїх дослідженнях («нарощення історичних знань»), в коло її завдань повинно увійти вивчення суспільної ефективності набутих знань, не тільки потенціальної, але й актуальної історичної інформації.

Прояснити цю ефективність можна в трьох основних напрямках. Перший — здійснення наукою своєї пізнавальної функції, об'єктивно істинного пізнання історичного досвіду КПРС. Другий — здійснення наукою своєї практично-політичної функції, тобто вивчення того, як узагальнений наукою історичний досвід використовується партією для вироблення вірного політичного курсу, які рекомендації вчених виявили свою практичну цінність. Третій напрям — здійснення наукою своєї ідеологічної функції, її ролі у формуванні соціалістичної історичної свідомості людей, у їх комуністичному вихованні. Треба визнати, що методика виявлення історіографією ефективності історичної науки, її здатності забезпечувати суспільство, партію достовірною історичною інформацією розроблена дуже слабо. Але без постановки її здійснення такого завдання вплив історіографічних досліджень на піднесення, перебудову історико-партійної науки не може бути повноцінним.

П. М. Шморгуни. Підвищувати науковий рівень досліджень з історико-партійної історіографії. Останнім часом з'явилось чимало книг, статей, кандидатських і докторських дисертацій з історико-партійної історіографії, однак наукова громадськість продовжує вважати цю галузь історії КПРС чи не найвідсталішою. Про це, зокрема, наголошувалось у редакційній статті журналу «Вопросы истории КПСС» у зв'язку з постановкою актуальних проблем розвитку історико-партійної науки після XXVII з'їзду КПРС, на Венській раді Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, коли обговорювалось питання про роль цього журналу в перебудові історико-партійної науки⁴. У чому ж причина відставання історико-партійної історіографії? Передусім у тому, що й досі дослідники не мають чіткої уяви про її предмет і завдання, а звідси і низький науковий рівень історіографічних публікацій, особливо вступів і відповідних розділів дисертаційних досліджень.

Щоб підготувати глибоко науковий огляд, необхідно проаналізувати всі основні групи історіографічних джерел, які мають доповнювати одне одного і сприяють глибокому з'ясуванню закономірностей розвитку історико-партійної науки. Йдеться передусім про праці В. І. Леніна, документи з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, постанови ЦК КПРС, доповіді і промови керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Саме ці джерела виступають теоретичною й методологічною основою вивчення кожної проблеми, вони найбільш змістовно характеризують етапи розвитку всієї історико-партійної науки, процес становлення ленінської концепції історії КПРС та її історіографії. Вони є основою для визначення актуальної проблематики, яка потребує першочергової розробки, для оцінки найважливіших явищ і подій історії КПРС. Звичайно, при аналізі партійних документів і виступів партійних діячів необхідно враховувати час і умови, коли вони приймалися чи виголошувалися, вплив культу особи Сталіна та інші обставини.

Найбільш масовим історіографічним джерелом є історико-партійна література. Деякі автори включають до своїх оглядів одні лише книги і не згадують статей, хоч нерідко саме в них перш за все порушуються назрілі питання і вводяться до наукового обігу нові документи. Тільки при вивченні всіх публікацій, незалежно від їх обсягу і характеру, можна судити про ступінь наукової розробки найважливіших проблем, про ті спіри чи взагалі невирішені питання, які потребують дослідження.

Важливо також використовувати документи історико-партійних наукових установ, матеріали наукових конференцій і симпозіумів, спогади видатних діячів партії, ветеранів революційного руху і соціалістичного будівництва, художні твори радянських письменників, передусім історичні романи і біографічні нариси, що також характеризують ступінь поширення історико-партійних знань. На жаль, наші науковці рідко виступають з оглядовими статтями і рецензіями, присвяченими художній, мемуарній літературі, хоч у цьому є велика потреба. Тут можна назвати лише декілька таких оглядових статей⁵.

Нарешті, сучасний рівень розвитку історико-партійної науки вимагає від історіографії найтіснішого зв'язку з суміжними суспільними науками, всебічного врахування наукового доробку філософів, еконо-

⁴ Некоторые итоги и насущные проблемы развития историко-партийной науки // *Вопросы истории КПСС*.— 1988.— № 7.— С. 44; Смыков Ф. Н. Роль журнала «Вопросы истории КПСС» в перестройке историко-партийной науки // *Там же*.— 1988.— № 1.— С. 143, 144, 150.

⁵ Ненаарков А. П., Поляков Ю. А. История и писатель (О некоторых аспектах освещения истории Великого Октября и гражданской войны в художественной литературе) // *Вопросы истории КПСС*. 1988.— № 4.— С. 87—98; Варгачук П. Л. Сучасна українська радянська література Ленініана // *Укр. іст. журн.* — 1987.— № 4.— С. 81—91; Мельниченко В. Ю. Правда історії та художня література // *Там же*. 1988.— № 5.— С. 16—26.

містів, істориків СРСР, істориків міжнародного комуністичного руху, де розглядаються ті чи інші напрямки діяльності партії. Йдеться і про необхідність поглиблення зв'язків історіографії з такими допоміжними науками, як джерелознавство, бібліографія, архівознавство, історична географія, статистика та ін. Використання конкретних матеріалів і висновків цих галузей знань збагачує історико-партійну науку, надає історіографічним працям завершеності, професійної перекоханості.

Для історіографічного аналізу літератури надзвичайно важливе значення має лєнінський методологічний принцип історизму, який вимагає розглядати історію КПРС та її історіографію в безперервному розвитку, в усій складності і конкретності залежно від об'єктивних умов, які складаються на тому чи іншому етапі розвитку радянського суспільства. Показуючи накопичення наукових знань з окремих проблем історії партії, слід враховувати основні етапи розвитку історико-партійної науки, які допоможуть визначити і якісні зміни, і наступність у науково-дослідницькому процесі. На сторінках журналу «История СССР» ще у 1960—1962 р. проводилась дискусія з приводу періодизації історії радянської історичної науки, в результаті якої було встановлено три основні її періоди: 1917—середина 30-х, середина 30-х—середина 50-х, з середини 50-х років до наших днів. Оскільки історія КПРС нерозривно зв'язана з історією СРСР, то переважна більшість істориків партії користувалась цією періодизацією і при визначенні етапів розвитку історико-партійної науки.

Однак критерії періодизації розвитку історико-партійної історіографії мають і свою специфіку. Адже тут необхідно враховувати не тільки ті зміни, що відбуваються в економічному і політичному розвитку радянського суспільства, а й зміни у житті, її стратегії і тактиці, у формах і методах партійного керівництва, в ідеологічній діяльності КПРС та ін. У зв'язку з цим деякі автори дещо змінили хронологічні рамки окремих періодів: замість середини 30-х рр. вони взяли другу половину 30-х, замість середини 50-х—кінець 50-х, а то й початок 60-х чи середину 60-х років⁶. Але тепер доводиться знову уточнювати хронологічні рамки окремих періодів, щоб відзначити вплив культури особи Сталіна, який особливо став насаджуватися в історико-партійній науці після опублікування 1931 р. його листа до редакції журналу «Пролетарская революция», і значення історичного XX з'їзду КПРС, що відбувся в 1956 р. Та й слід вже виділяти новий, сучасний період, зв'язаний з рішеннями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК і XXVII з'їзду КПРС. Саме так зроблено в авторефераті докторської дисертації В. Ю. Мельниченка, кандидатських дисертаціях О. В. Позняк і А. В. Резникова у 1987—1988 рр. Отже, тепер слід виділяти такі п'ять періодів в історико-партійній історіографії: дожовтневий; 1917—1931; 1931—1956; 1956—1985; з 1985 р. до наших днів.

Зрозуміло, питання періодизації історико-партійної історіографії ще не усталене, тут йтимуть дискусії, зокрема щодо хронологічних рамок окремих періодів, але наявність дискусійних питань не повинна відвертати уваги дослідників від основного: історико-партійна наука пройшла в цілому п'ять періодів свого розвитку і їх не можна не враховувати, коли аналізується література або розглядається те чи інше питання загальної чи конкретної (проблемної) історіографії КПРС. Якщо ж хтось вважатиме за потрібне запропонувати свою періодизацію, то необхідно всебічно обґрунтувати свою точку зору.

В історіографічних оглядах дуже важливо правильно визначити принципи розподілу літератури на окремі групи для аналізу. Якщо

⁶ Спирин Л. М. О некоторых вопросах разработки теоретических и методологических проблем историографии истории КПСС // Вопр. истории КПСС.— 1979.— № 1.— С. 109—110; Спирин. Некоторые методологические вопросы историографии истории местных организаций КПСС // Историография истории Коммунистической партии Молдавии.— Кишинев, 1985.— С. 14.

предметом вивчення є той чи інший період в діяльності партії, то тут слід виділяти групи стосовно основних напрямів партійної роботи: організаційно-партійної, ідеологічної, економічної, соціальної, керівництва культурним будівництвом тощо. Так, зокрема, побудував свою докторську дисертацію Я. С. Калакура, присвячену історіографії діяльності Компартії України в 60—70 роки. Коли ж вивчається діяльність партії в конкретній галузі, скажімо, партійне керівництво культурним будівництвом, то тут можна згрупувати літературу так: про розвиток народної освіти, про підготовку кадрів народної інтелігенції, про культурно-освітню роботу, про утвердження марксистсько-ленінської ідеології. При цьому не слід зупинятися перед тим, щоб окремі праці, якщо вони мають багатоплановий характер, згадувати і по декілька раз, в зв'язку з оцінкою стану розробки різних питань. Приділяючи основну увагу історико-партійній літературі, дослідник зобов'язаний оцінити також і публікації з історії культури, розвитку народної освіти, підготовки кадрів, роботи клубів та інших освітніх закладів. Слід також виділити загальні праці по Союзу, потім — по республіці, по областях чи регіонах. Важко, звичайно, дати поради на всі випадки підготовки історіографічного огляду, але дослідник повинен визначити і послідовно дотримуватись якогось одного принципу, поєднуючи логічний (проблемний) метод аналізу з історико-хронологічним.

Всебічно проаналізувавши всю наявну літературу по своїй темі, історіограф показує, які ж питання вже висвітлені більш-менш повно і йому не слід їх самостійно розробляти, а достатньо спертися на висновки своїх попередників, потім виділяє ті проблеми, що розглядалися в літературі, але розроблені ще недостатньо, і, нарешті, визначає ті проблеми, які раніше не вивчалися і складають предмет його дослідження. Побудований таким чином історіографічний огляд допомагає читачеві зорієнтуватися, в чому саме полягає новизна його праці.

Важливо наголосити на потребі давати у таких оглядах саме критичний аналіз нагромадження наукових знань з тієї чи іншої проблеми, показувати їх приріст, а не зводити все до простого набору анотацій, свого роду «міні-рецензій» на окремі монографії, не обмежуватися бібліографічним переліком видань. Дуже часто зустрічаються в оглядах молодих науковців суцільні «обойми» авторів книг, причому подаються вони за алфавітом, а не відповідно до хронології їх публікації. Таким чином порушується методологічна вимога показувати наступність у розвитку історико-партійної науки. Отже, посилання слід давати тільки за хронологією публікацій, а якщо вже за один рік вийшло декілька праць, то за алфавітом авторів, журнальних статей — відповідно до порядку номерів журналів чи випусків збірників. Прикладом такого грамотного виконання вимог історіографічного дослідження може бути згадана редакційна стаття в журналі «Вопросы истории КПСС» № 7 за 1986 р., можна назвати і ряд статей в «Укр. іст. журналі».

Особливу увагу слід приділити історіографічним оглядам в дисертаціях. У кандидатських дисертаціях такий огляд дається у вступі, хоч іноді, коли є чимала література, виділяється і спеціальний розділ, присвячений аналізу літератури і джерел. А щодо докторської дисертації, то такий розділ обов'язковий. Як правило, в ньому дається три параграфи: 1. Огляд вітчизняної літератури. 2. Критика зарубіжної буржуазної, буржуазно-націоналістичної і ревізіоністської історіографії. 3. Характеристика джерел. Іноді виділяється ще і окремий параграф про методологію проблеми. Варто наголосити на важливості аналізу антимарксистських концепцій зарубіжних авторів. У кандидатських дисертаціях це можна робити на основі критичних праць радянських вчених, а ось від докторантів треба вимагати знання основних видань зарубіжних авторів в оригіналі.

Підвищення наукового рівня історіографічних досліджень — неолідина умова дальшого розвитку історико-партійної науки, всебічного її збагачення і вдосконалення. Звичайно, це складне завдання. Але без ґрунтовної розробки актуальних проблем історіографії неможливо правильно визначити першочергові завдання історико-партійної науки в цілому, з'ясувати весь багатогранний процес нагромадження історико-партійних знань, досліджувати історію боротьби марксистсько-ленінської методології проти різних опортуністичних концепцій, за утвердження єдиної наукової концепції історії КПРС.

Я. С. Калакура. Історіографія і перебудова історико-партійної науки. Успіх перебудови історико-партійної науки значною мірою залежить від глибини, динамічності перемир'я в розвитку історіографії, покладяючої критично осмислити стан і тенденції науково-дослідної роботи, повноту і об'єктивність вивчення тих чи інших питань, вичленити найбільш пріоритетні теми досліджень. Застій і пов'язані з ним догматизм, коментаторство, описовість, компліментарність негативно позначилися на історіографічній практиці. Відверто кажучи, в історіографії теж існували свої зони, а також і окремі дослідники, що довгий час знаходилися поза критикою.

Посилення уваги історіографів, в тому числі автора цього виступу, до вивчення діяльності партії в умовах розвинутого соціалізму, яке, зрозуміло, базувалося на відповідних партійних рішеннях, призвело до серйозних перекосів у розстановці наукових сил, однобічності тематики досліджень. Ми вважали досягненням те, що більше половини праць, майже дві третини кандидатських дисертацій присвячувалося сучасності. В той же час дожовтневий період, роки соціалістичного будівництва по суті не діставали належного висвітлення, а період 70 — початку 80-х років змальовувався лише в рожевих фарбах. Провина історіографів полягає в тому, що вони вчасно не відреагували на ненауковий підхід багатьох авторів до вивчення і трактування закономірностей зростання керівної ролі партії. По суті ми захоочували появу праць, присвячених партійному керівництву різними галузями економіки і культури, соціального розвитку, які мало чим між собою відрізнялися, хіба що були побудовані на матеріалах діяльності партійних організацій в різних регіонах. Виправдовувалося і те, що партійні органи дедалі частіше брали на себе адміністративні і господарські функції.

Це видавалося як свідчення зростання авторитету партії, вияв компетентності партійного керівництва.

Виводячи уроки з минулого, історіографія має відновити у повній мірі свої функції, очиститись від старих підходів, самокритично осмислити прорахунки щодо вивчення ролі партії. Саме на це орієнтують висновки XIX партконференції, яка з новою силою підтвердила, що партія — політична сила, політичний, інтелектуальний і моральний лідер суспільства. Очевидно слід науково з'ясувати, чому партія своєчасно не змогла протистояти деформаціям суспільства, проникненню негативних явищ у саму партію, її склад, зміст і методи діяльності, а розпочате XX з'їздом КПРС пробудження історичної науки, її справжній ренесанс незабаром були приглушені. Напевно це сталося тому, що в той час перемир'я значною мірою носили поверховий характер, не були ліквідовані причини деформацій, насамперед командно-бюрократична система, по-справжньому не відновлювалися демократичні засади розвитку науки, закладені Леніним. Отже, вирішити ці завдання непросто, оскільки живучі ще як самі негативні явища, так і носії застарілих підходів, психології застою. Навіть тепер, коли вже добре відомо, що Сталін відійшов від ленінських заповітів, піддав ревізії ленінську концепцію соціалізму, деформував саму практику соціалістичного будівництва, з'являються публікації, в яких знаходимо тверджен-

ня, ніби Сталін захистив і розвинув ленінізм, а культ його особи не змінив природу соціалізму.

Критично осмислюючи прорахунки в розвитку науково-дослідної роботи, слід по-новому підійти до оцінки багатьох історіографічних джерел, осмислити праці класиків марксизму-ленінізму, які складають методологію нашої науки, орієнтують на правдивий об'єктивний підхід до оцінки внеску того чи іншого вченого в науку, діалектичне порівняння «нової» і «старої» науки. Утвердження гласності, повної правди вимагає піддати науковому аналізу і ряд партійних документів, які виступають історіографічними джерелом.

Виходячи з методологічних настанов XXVII з'їзду КПК, XIX партконференції, доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» треба по-новому оцінити документи щодо розвитку суспільних наук, які орієнтували істориків партії на аргументацію її діяльності, і містять положення, які не дістали підтвердження наступною соціальною практикою. Це також стосується і переоцінки значення праць ряду партійних і державних керівників. Тут слід не тільки зняти явно гіпертрофовані оцінки теоретичного значення публікацій Брежнєва, Черненко, Суслова, але й показати їх негативний вплив на історико-партійну науку, утвердження догматизму і відриву теорії від практики. У пресі йшлося про ту шкоду, що завдала діяльність Трапезнікова історичній науці, а ми в республіці все ще замовчуємо не меншу шкоду, привнесenu в свій час Маланчуком суспільним наукам і творчим організаціям.

Часто виникає питання, чому лише тепер так сміливо порушуються ці больові проблеми. Критерій істинності оцінки тих чи інших явищ, подій необхідно шукати в конкретному досвіді історії, а він переконливо свідчить, що історико-партійна наука спроможна розв'язати нові завдання лише на основі подолання валового, кон'юнктурного підходу до наукових досліджень, утвердження в самій науці широких демократичних засад, обставинки творчості, ініціативи і здорового суперництва.

Для історіографа сьогодні є інша небезпека: опинитись в ролі прокурора чи судді, який з висоти сучасного розуміння процесів буде навішувати ярлики тим історикам, які в силу конкретних обставин припустилися помилок. Такий підхід був би не тільки не науковим, але й не історичним.

Тут теж мусять бути витриманий принцип наступності: ті знання, що витримали перевірку часом, повинні стати основою для розвитку нових знань, а від помилкового і кон'юнктурного слід рішуче відмовитись.

Які ще, на наш погляд, наболілі, пріоритетні питання для історіографії? Насамперед, треба сміливіше аналізувати хід перебудови в самій історико-партійній науці, її плануванні та організації, виробити рекомендації по утвердженню демократичних основ, подоланню адміністративно-командного стилю у плануванні робіт, визначенні перспективної тематики, проходженні рукописів, захисті дисертацій. Немає сумніву в тому, що діюча нині система координації досліджень в рамках регіонів, республіки і країни в цілому відіграла певну роль, але на сьогоднішньому етапі вона зазнала бюрократичних впливів, призвела до заорганізованості і стала гальмом у розвитку ініціативи, творчості, самостійності. Боротьба з «паралелізмом» і «дублюванням» в тематичній, яку так активно вела координаційна рада, її секції призвела до того, що в науковій роботі пропало суперництво, сміливий, оригінальний, по-справжньому новаторський підхід. Настав час, щоб закрити і розширити права наукових колективів кафедр, окремих дослідників на вибір теми і її розробку. Не треба боятися, що два-три, а може й більше істориків досліджуватимуть одну тему. Головне для нас — новизна, зміст, і практична цінність.

Назріла потреба відмовитися від парадних наукових конференцій, особливо ювілейних, перетворити їх у творчі дискусії, колективний пошук нових підходів на основі соціалістичного плюралізму думок. Прикладом такого підходу служить для нас робота XIX Всесоюзної партконференції.

С. Ф. Лукін. Через нове мислення — до правди історії минулого. Свіжий вітер квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС справив благотворний вплив на розвиток історико-партійної науки. Минуло після цього вже більше трьох років, а інтерес до нашого минулого все ще йде по зростаючій лінії. І це цілком можна пояснити. Суспільству набридли сурогати правди, якими десятиліттями частували його. Воно широким прагне, нарешті, до наукового, неупередженого аналізу минулого, рішучо відмови від того, що застаріло й заважає рухові вперед. «Отже, головний політичний підсумок післяквітневого періоду,— підкреслювалося на XIX партійній конференції,— зміна всієї суспільної атмосфери, розпочата матеріалізація ідей оновлення, наростаюча підтримка радянським народом курсу партії на перебудову»⁷. Учені-суспільствознавці, як і всі науковці країни, намагаються по-новому осмислювати всі ті віяння, на які так багата наша дійсність. Ось чому тема круглого стола дуже актуальна й значна. Бо кому, як не історико-партійній науці треба буде в найближчі роки допомогти партії у відновленні в повному обсязі цілісної лєнінської концепції соціалізму, що в свою чергу дасть можливість добитися якісно нового стану суспільства і довести всьому світові величезні переваги й можливості соціалізму в вирішенні складних проблем суспільного прогресу.

Але на цьому шляху треба буде подолати чимало труднощів. Насамперед, проблема полягає в необхідності корінного перегляду підготовленого раніше матеріалу з тим, щоб відійти від кон'юнктури, з наукових позицій оцінити пройдений шлях, осмислити й проаналізувати його в усій повноті й діалектичній суперечливості. Щого вкраз і бракує багатьом дослідникам. І це не стільки їхня вина, скільки біда. Зараз уже доведено, що в часи культу особи, та і в наступні після нього роки в літературі з історико-партійної тематики було звелічення окремих осіб, і якось на задній план дедалі більше відходила людина, народ-творець історії. А історія як наука виконувала функцію пропаганди досягнень, будь-якими засобами й способами намагалася виправдати діяння осіб, що були у найвишому ешелоні влади.

Потім, у період застою, наче автоматично, продовжували діяти адміністративно-натискні методи щодо історичної правди. Спроби відродити реальну історію на марксистсько-лєнінських традиціях, зроблені на XX і XXII з'їздах партії, як відомо, закінчилися невдачею. Все це в багатьох породило відсторонення від розв'язання реальних завдань, апатію і відхід від принципу науковості та історизму. В цих умовах сформувався цілий корпус істориків, який лєнінському духу безстрашного пошуку істини протиставив затишок кабінетів і перевагу в оцінках. Не випадково в матеріалах XIX партконференції загострено увагу на тому факті, що суспільні науки найбільшою мірою потерпіли від культу особи, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання⁸. У зв'язку з цим я цілком і повністю підтримую пропозицію М. Я. Варшавчика про необхідність окремим ученим знайти в собі сміливість відмовитися від багатьох раніше висуnutих концепцій, і визначити своє місце й роль у розв'язанні ключових завдань соціалізму, що розвивається.

Що в цьому плані зроблено в ІМЛ при ЦК КПРС? У нинішньому році відбулася ціла серія дискусій, «круглих столів» з актуальних проб-

⁷ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 4.

⁸ Там же.— С. 26.

лем історико-партійної науки, в тому числі періоду застою в 70—80-і роки, ленінської концепції соціалізму, з методологічних питань вивчення історії місцевих парторганізацій та ін. Весь дух заходів, що проводилися, був проияний ідеями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК.

Про те, що нам треба переглядати раніше висунуті концепції, говорили не один раз. Мені хочеться посплатися на два приклади. Здавалося б, що про історію II з'їзду РСДРП написано стільки, що далі вікуди. Проте й тут, виявляється, є нерозв'язані питання, які потребують уточнень і глибокого вивчення. Не можна в зв'язку з цим не погодитися з думкою В. І. Злобіна про необхідність монографічного дослідження, яке спиралося б на ленінську історичну концепцію й документи партії, що підтверджують всесвітньо-історичне значення II з'їзду РСДРП⁹.

Відомо також, якого значення партія надає оволодінню ленінським стилем партійної роботи. Незважаючи на те, що ця проблема тією чи іншою мірою ставилась на всіх з'їздах партії, проте в одному випадку не вистачало глибини аналізу, в іншому — тверезого реалізму і партійної об'єктивності. І вина, в основному, лягає на вчених, які в розробці цієї проблеми мало в чому просунулися вперед. Наприклад, у 1977 р. Політвидав України видав монографію «Передовий опыт — в практику партійної роботи», де ленінський стиль визначався по доповіді на XXV з'їзді партії. Через п'ять років у цьому ж видавництві вийшла нова монографія «Стиль роботи партійного комітета», де повторюється цитата з книги 1977 р. про «стиль творчий, чужий суб'єктивізму»¹⁰. Тут, звичайно, ні про яке нове прирощування знань не доводиться говорити.

Якщо звернутися до історії Компартії України, будівництва й захисту завоювань соціалізму в республіці, то практично на кожному етапі можна знайти проблеми, які потребують нового або ж додаткового вивчення. Характерним у цьому плані є недавню випущений збірник протоколів I з'їзду Компартії (більшовиків) України. Тут уперше опубліковані матеріали закритих засідань з доповіддю М. О. Скрипника, співдоповіддю Е. І. Квірінга, висловлювань ряду делегатів, багато інших цікавих для істориків матеріалів. З другого боку, в історичному плані на Україні поки що немає серйозної наукової монографії про історію республіканської партійної організації. Збірники, що виходять, як правило, мають пропагандистський характер і, на наш погляд, не можуть задовольнити дослідників, не сприяють правильній оцінці реального стану справ.

А. М. Черненко. В. І. Ленін і більшовики в еміграції. Про необхідність поглиблення досліджень закордонної операційної бази свідчать, на нашу думку, погляди деяких науковців на цю проблему. Так, наприклад, в одному з матеріалів, який був надісланий до журналу «Вопросы истории КПСС», йшлося про цю категорію партійного будівництва. Однак зав. відділом наукового життя і консультацій нам відповів: «Є в інформації неясні місця. Наприклад, «закордонна операційна база». Це якесь нове слово в історико-партійній науці. Чи «закордонний партійний центр». Такого органу у більшовиків не було. Інша річ, що роль, функції (саме роль, функції!) такого центру виконували в різні часи... органи — редакція «Социал-демократа», розширена редакція «Пролетария»... Потрібно бути більш точними у визначеннях».

І друге, що нас хвилює. Важко проходить затвердження тем кандидатських дисертацій з проблеми «В. І. Ленін і закордонні організації

⁹ *Вопр. ист. КПСС.*— 1988.— № 1.— С. 90.

¹⁰ *Стиль работы партийного комитета.*— Киев, 1982.— С. 210.

РСДРП» чи «В. І. Ленін і більшовики в еміграції». Хіба ці теми не актуальні? Адже треба враховувати, що в еміграції в той час перебувала значна частина членів партії, більшість з яких діяла дуже активно.

В зв'язку з цим згадаймо деякі ленінські положення про закордонну операційну базу.

1. «Основні ідеї, які «Искра» прагнула покласти в основу партійної організації, зводились по суті до таких двох. Перша, ідея централізму, принципіально визначала спосіб розв'язання всієї маси часткових і детальних організаційних питань. Друга — особлива роль ідейно керуючого органу, газети, враховувала тимчасові і особливі потреби саме російського соціал-демократичного робітничого руху в обстановці політичного рабства, при умові створення *первісної операційної бази революційного натиску за кордоном*» (Крок вперед, два кроки назад // Повне збір. творів.— Т. 8.— С. 218. Травень 1904 р.).

2. Потрібно було створити партію «Розв'язати це завдання не можна було без створення міцної операційної бази «за межами досяжності» самодержавства — *тобто за кордоном*; «...як саме треба будувати ту або іншу операційну базу і в якому напрямі допомагати загальнопартійному будівництву ... Тепер, дивлячись назад, ми ясно бачимо, який гурток справді був спроможний виконати функцію операційної бази». (Передмова до збірника «За 12 років» // Там же.— Т. 16.— С. 99. Вересень 1907 р.).

3. «Закордонна база необхідна і неминуча для партії, що діє в таких умовах, як наша. Це визнає кожний, хто подумає над становищем партії». (Партійне об'єднання за кордоном // Там же.— Т. 19.— С. 221. Квітень 1910 р.).

4. «...в умовах закордонної бази для операції нелегальної партії...» (Замітки публіциста // Там же.— С. 243—244. Березень—травень 1910 р.).

5. «Не можна обійтися хоч без якої-небудь закордонної бази...» (До російської колегії ЦК // Там же.— Т. 20.— С. 151. Лютий 1911 р.).

6. «Само собою розуміється, що ми *всіляко* підтримаємо всі кроки ЦК, якщо йому вдасться зібратися в Росії, відбудувати центральний апарат в Росії, створити партійну організаційну базу (замість ліквідацького ЗБЦК) за кордоном і *почати роботу* проти лібералів і анархістів». (В Центральний Комітет // Там же.— С. 100—101. Січень 1911 р.).

7. «Краківська база виявилася корисною: цілком «окунився» (з точки зору справи) наш переїзд до Кракова». (О. М. Горькому. Січень 1913 р. // Там же.— Т. 48.— С. 137).

Відбулось два з'їзди закордонної Ліги російської революційної соціал-демократії (1902 і 1903 рр.) та чотири конференції закордонних секцій РСДРП (березень 1905 р., грудень 1911 р., червень 1913 р., лютий 1915 р.).

Таким чином, закордонна операційна база партії — це система органів, організацій, установ, спеціалізованих груп, в яких працювали особи, переправлені за кордон. Вони були тісно зв'язані з революційним рухом в своїй країні і спиралися на інтернаціональну підтримку міжнародного робітничого класу, його революційних організацій, передових демократичних сил для здійснення революційного тиску на існуючий в своїй країні реакційний лад, для підготовки і здійснення соціалістичної революції.

Закордонна операційна база, на нашу думку, це, передусім, одна з категорій партійного будівництва. Вона була розташована, як правило, в країнах, де знаходилися центри більшовицької еміграції, де були створені і діяли більшовицькі закордонні організації. В цих центрах діяли: закордонна частина Центрального Комітету, Центральний Орган, Комітет закордонних організацій, партійні видавництва:

друкарні і склади літератури, експедиція, бібліотека і архів партії, а також каса партії, господарська комісія та інші підпорядковані Центральному Комітету партії організації і підприємства. Організації, що входили до системи закордонної бази, забезпечували проведення за кордоном з'їздів і конференцій партії, пленумів ЦК, нарад, організацію партійних шкіл та інших заходів по підготовці партійних кадрів, співробітничали з іншими робітничими партіями на принципах пролетарського інтернаціоналізму, вивчали досвід міжнародного робітничого та соціал-демократичного руху і забезпечували представництво в Міжнародному соціалістичному бюро.

Революційні марксисты, більшовики-ленінці вели за кордоном значну теоретичну роботу, боролися проти опортунізму «економістів», меншовиків, ліквідаторів, троцькістів, одзовістів, примиренців, проти опортуністів II Інтернаціоналу.

Історія довела, що роль операційної бази виконали організації, створені революційними марксистами, більшовиками на чолі з В. І. Леніним.

П. Л. Варгачук. Організаційно-партійна діяльність більшовиків України в Жовтневій революції. Вивчення історії більшовицьких організацій України в Жовтневій революції відзначене десятками монографій, сотнями статей, написаних за 70 років розвитку радянської історико-партійної науки. Помітне місце серед них займають праці Б. І. Корольова, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдатенка, Ю. В. Шилловева, О. Т. Юрченка, Н. М. Якупова та інших авторів, які повністю або частково присвячені з'ясуванню організаційно-партійної діяльності більшовиків України в цей період. В останні роки опубліковані історіографічні монографії В. В. Мусієнка, статті В. Ф. Солдатенка, які підбивають певні підсумки дослідження цієї проблеми.

Проте перебудова історико-партійної науки вимагає від науковців досягнути в дослідженнях сучасного історіографічного періоду більш ґрунтовного з'ясування всіх аспектів, в тому числі й негативних, організаційно-партійної діяльності більшовиків України в умовах соціалістичної революції. Мені раніше приходилося висвітлювати деякі з цих питань¹¹. Тут хочеться поглибити аналіз деяких з них.

Відомо, що, розвиваючи вчення про партію нового типу, В. І. Ленін велику увагу приділяв керівній ролі пролетарської партії в революційному русі, проблемі зміцнення її організації. В міцності рядів партії, досконалості форм її організації та роботи в масах він вбачав одну з вирішальних умов політичних успіхів партії. Враховуючи що залежність, з'ясуємо, як відобразилася в історико-партійній літературі України деякі найважливіші питання організаційно-партійної роботи більшовиків в період Жовтневої революції.

Сучасна історико-партійна наука може поставити собі в заслугу підрахунок кількісного зростання рядів більшовиків України в період підготовки і проведення Жовтневої революції і встановлення влади Рад. Незважаючи на обмеженість джерел, було підраховано, що з кінця лютого по жовтень 1917 р. чисельність більшовиків України збільшилася з 2 тис. до 60 тис., а на початку 1918 р. становила 80 тис., тобто зростає в 30—40 разів. При цьому темпи зростання кількості членів більшовицької партії на Україні більш ніж удвічі перевищували темпи зростання рядів всієї партії, яка з кінця лютого по жовтень 1917 р. збільшилася з 24 тис. до 950 тис., тобто в 14,5 раза. Ці дані в літературі висвітлюються виключно позитивно. Бурхливе зростання рядів більшовиків не викликає ніяких застережень.

А між тим, по-перше, виникає потреба перевірити і уточнити на сучасному науковому рівні загальні дані про кількість членів біль-

¹¹ Укр. іст. журн.—1988.—№ 2.—С. 27—31.

шовицьких організацій України, в тому числі в промислових центрах, на фронті і на селі. По-друге, таке швидке зростання більшовицьких організацій України не могло не зумовлювати пониження рівня вимог до нового партійного поповнення, негативно відбивалося на бойовості партійних організацій.

На жаль, ці процеси досі залишилися поза увагою дослідників. Ті ж факти, які відомі з документів, свідчать, що навіть у таких великих організаціях, як Катеринославська, Київська і Харківська поширювалися деякі меншовицькі погляди, що стало наслідком перебування в їх рядах колишніх меншовиків-партійців. На Україні був більший, ніж в інших районах, процент об'єднаних соціал-демократичних організацій. Перебуваючи в таких організаціях спільно з меншовиками-оборонцями, більшовики припускалися ідейних і політичних помилок. Не сприяло витриманості політичної лінії більшовицьких організацій прийняття в їх ряди меншовиків-інтернаціоналістів, «міжрайонців», колишніх бундівців, а також масове залучення списками в партію робітників, серед яких при такому підході виявлялося немало політично невідготовлених. Чи не в цій строкатості складу, кількісні показники якої ще слід з'ясувати, лежить одна з причин поширення примірного настроїв у ряді організацій, проявів опортуністичних поглядів в питаннях стратегії і тактики соціалістичної революції і національно-державного радянського будівництва, які мали місце в Київській, Катеринославській, Харківській, Одеській та інших організаціях і які гальмували процес встановлення Радянської влади на Україні?

Дослідженнями встановлена кількість більшовицьких організацій України в 1917 р. Але у різних працях вона не однакова. В окремих з них в загальну кількість враховуються не тільки статутні організації, а й ті групи їх членів, які діяли як фракції в громадських організаціях; в інших, особливо при підрахунках організацій на фронті і на селі,— автори штучно об'єднують окремих більшовиків, що працювали в військових частинах і селах, в партійні групи і організації. При цьому забувається той критерій, що партійна організація є не самою групою членів партії, а діючою одиницею партії, зв'язаною з керівними партійними органами. Безперечно, ці питання мають бути досліджені додатково.

Слід повернутися до вивчення форм організаційної діяльності більшовиків України в 1917 р., вперше висвітлених у спеціальних працях У. І. Рядніної (1958 р.) і Б. І. Корольова (1968 р.), глибше розкрити зміст і значення загальних партійних зборів організацій, районних і міських конференцій, засідань і нарад партійних комітетів і партійного активу для зміцнення демократичних основ існування, дєвості і бойовості в їх роботі. Жаль, що спеціальна стаття про постійно діючі загальноміські партійні конференції з'явилася лише на 70-му році Радянської влади¹², що досі предметно не з'ясовано зміст діяльності фабрично-заводських організацій та нестатутних повітових і губернських організацій і їх комітетів, які вперше виникли в 1917 р.

В організаційній практиці 1917 р. вперше також з'явилася така структурна форма як обласна організація, очолена комітетом, що обирався на обласній конференції. Перші обласні організації утворилися напередодні VI з'їзду РСДРП (б) і як певна партійна норма були закріплені в схваленому з'їздом статуті партії. На Україні з липня 1917 р. існували дві — Донецько-Криворізька і Південно-Західна — обласні партійні організації більшовиків. В історичній літературі їх діяльність до останнього часу висвітлювалась без будь-яких застережень тільки позитивно. Автори вбачали в цих організаціях фактор консолідації сил більшовиків України. Але така оцінка — явне перебільшення, бо ряди більшовиків консолідувалися в межах областей, а не в масштабі України.

¹² Там же.— 1987.— № 12.— С. 42—51.

Потрібно дослідити мотиви утворення на Україні двох обласних організацій, а не однієї всеукраїнської організації, доцільність якої вже влітку 1917 р. розуміли немало більшовиків України. До оцінки територіально-обласної форми об'єднання більшовиків України треба підійти діалектично, зваживши її позитивні і негативні наслідки, перехід на певному етапі у невідповідність з потребами боротьби за переможе завершення соціалістичної революції і утворення Української Радянської держави. Мають бути глибоко розкриті причини протидії До-нешко-Криворізького обкому РСДРП(б) і ряду більшовицьких організацій Півдня України здійсненню принципу національно-територіального будівництва всеукраїнської обласної організації, виробленого в листопаді—грудні 1917 р. в процесі спілкування В. І. Леніна і ЦК партії з Південно-Західним обкомом більшовиків. І Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б) в Києві, і Перший з'їзд КП(б)У — це події, що стоять в одному ряду боротьби за створення республіканської партійної організації.

В літературі з історії більшовицьких організацій України в Жовтневій революції ще недостатньо висвітлюються організаційно-партійна діяльність військових і селянських організацій, більшовицьких груп (фракцій) у профспілках, фабрично-заводських комітетах та інших громадських організаціях, форми організаторської роботи більшовиків серед робітників, солдатів, селян, середніх верств міського населення, трудящих жінок, молоді і вплив цієї роботи на революційні дії мас.

Повне висвітлення всіх недосліджених питань дозволить історикам відтворити справжню історію організаторської діяльності більшовиків і героїчної боротьби широких мас за перемогу соціалістичної революції.

І. Л. Гошуляк. Деякі проблеми історії Компартії України періоду громадянської війни. В умовах реконструкції, яка розгорнулася в усіх сферах життя нашого суспільства, виникає потреба підвищити і глибоко врахувати найважливіші уроки нашої історії. В цьому плані на особливу увагу заслуговує короткий, але надзвичайно насичений і історично вагомий період громадянської війни. Оцінюючи його, В. І. Ленін вже в червні 1920 р. підкреслював: «Досвід, нагромаджений протягом цих двох з половиною років, цілком можна порівняти з багатотомним розвитком»¹³.

Висвітлення проблем громадянської війни завжди посідало важливе місце в дослідницькій діяльності наших вчених. Загалом історіографія даного періоду нині нараховує близько 15 тис. наукових праць, причому майже 1,5 тис. з них з'явилася протягом останнього десятиріччя. Наряду з іншими питаннями, в них отримали відображення й найважливіші проблеми історії Компартії України того героїчного періоду. На різних етапах робилися також спроби історіографічного аналізу літератури, в яких, природно, виявився загальний рівень досліджень свого часу. Серед авторів монографій, які зробили помітний внесок у дослідження історії Компартії України періоду громадянської війни можна назвати Ю. Ю. Кондуфору, І. Ф. Кураса, В. Ю. Мельниченка, В. В. Мусієнка, М. І. Супруненка, Ю. В. Шиловцева та ін.

Однак більшість навіть кращих з наведених історичних та історико-партійних досліджень, присвячених даному періоду, не позбавлені недоліків, характерних для праць, виданих під час застою. Ось чому насущне завдання істориків партії сьогодні — це критичне переосмислення всього досягнутого радянською історіографією в світлі новітніх підходів і оцінок, викликаних реконструкцією в історичній науці.

Серед першочергових проблем історії Компартії України періоду громадянської війни є дальше дослідження теми «В. І. Ленін і Компар-

¹³ Ленін В. І. Розмова з японським кореспондентом Р. Накхіра, представником газети «Осака Асахі» // Повне збір. творів.— Т. 41. С. 122.

тія України». Незважаючи на те, що автори багатьох праць в тій чи іншій мірі торкаються неї, висвітлення даної теми поки що ніяк не можна визнати задовільним. Невичерпна ленінська ідейно-теоретична спадщина, титанічна організаторська діяльність В. І. Леніна в період громадянської війни, яка безпосередньо стосувалася України і Компартії республіки, його багатогранні зв'язки з більшовицькими організаціями і всіма трудящими України ще потребують глибокого, всебічного, ретельного вивчення і узагальнення. Найближчим часом необхідно підготувати спеціальну монографічну працю «В. І. Ленін і Компартія України в період громадянської війни».

Заслужують на особливу увагу питання партійного будівництва на Україні в той період, оскільки тут є ще чимало недостатньо досліджених сторінок. Серед них — визчення кількісного і якісного складу КП(б)У на різних етапах громадянської війни; створення і функціонування партійних органів від первинних до ЦК КП(б)У; досвід роботи партійних організацій республіки у відповідності з розв'язанням конкретних завдань, які тоді виникали; дослідження реального впливу більшовиків на різні категорії трудящих України на основних етапах цього періоду; висвітлення інтернаціонального і національного моментів в організаційній та політичній діяльності більшовицьких організацій республіки, тактики КП(б)У по відношенню до дрібнобуржуазних партій. Залишається актуальним й завдання дальшого вивчення характеру внутріпартійної боротьби в Компартії України в той період. Очевидно слід не тільки глибоко викнути в природу ідейно-політичних суперечок тих часів, але й характер особистих стосунків між окремими керівними діячами КП(б)У тих років.

Важливою проблемою для дослідження історії Компартії України періоду громадянської війни є публікація документів. Що стосується публікації протоколів партійних з'їздів і конференцій КП(б)У, то тут уже є перші помітні зрушення. До 70-річного ювілею Компартії України Інститут історії партії видав протоколи I з'їзду КП(б)У. Розпочалася робота по підготовці протоколів III з'їзду Компартії України, які ще ніколи не видавались. На черзі — підготовка тематичних і комплексних збірників документів. А вже останній збірник документів, присвячений історії Компартії України періоду громадянської війни, вийшов понад півстоліття тому¹⁴. Зрозуміло, що таке становище треба виправляти.

Одним із центральних напрямків дослідження залишається персоналістика, тобто заселення історії даного періоду конкретними особами, які її творили, в тому числі написання політичних біографій реабілітованих відомих діячів Компартії України. Повернення до історії багатьох революціонерів, активних борців за владу Рад і будівництва нового суспільства є характерною рисою перебудови, що розгорнулася в історичній науці. Як відомо, лише за останній час обнародувані імена багатьох несправедливо забутих діячів ленінської партії.

Деяко зроблено і робиться в цьому плані і на Україні. В енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», а також в покажчику імен, вміщеному в новому виданні протоколів I з'їзду КП(б)У, вперше подані біографічні довідки на десятки активних учасників боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні, захист її завоювань в період імперіалістичної інтервенції і громадянської війни. Ряд оригінальних публікацій в цьому плані з'явилось також в періодичні республіки.

І все ж, очевидно, слід визнати, що процес відновлення повної історичної правди про багатьох політичних діячів минулого, особливо тих, які в окремі періоди своєї діяльності допустили ті чи інші помилки, та й в цілому вся дослідницька робота в галузі персоналістики здійснюється у нас ще недостатньо й повільно. А вже до цього часу імена

¹⁴ Історія КП(б)У в документах і матеріалах. — Харків, 1934. — 701 с.

сотень активних учасників революції і громадянської війни на Україні, як комуністів так і безпартійних, залишаються невідомими історикам і широкій громадськості. Серед них, зокрема, — переважна більшість делегатів перших з'їздів і конференцій КП(б)У, з'їздів Рад, комсомолу і профспілки республіки, імена багатьох партійних, радянських і військових працівників, не кажучи вже про численну армію рядових бійців революції — червоногвардійців і червоноармійців, партизан і підпільників.

Ось чому, на нашу думку, необхідно в центрі і на місцях значно посилити пошукову роботу, спрямовану на увічнення пам'яті активних учасників боротьби за перемогу Великого Жовтня і захист його завойованих на Україні. З цією метою слід уже зараз, об'єднавши зусилля істориків і краєзнавців республіки, підготувати спеціальну біографічну енциклопедію, яка б містила найповніші дані про всіх відомих бійців революції і громадянської війни на Україні.

Повертаючись історії забуті і маловідомі імена діячів тих часів важливо при цьому об'єктивно оцінювати їх діяльність, розкривати не лише позитивні сторони, а й вказувати на недоліки й допущені помилки. Для повноти історичної правди слід також повністю показати в особах і ворожий нам табір, тобто політичних противників більшовників з середовища буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Без цього буде неповна, урізана і сфальсифікована картина подій, які тоді відбувалися.

Назріло, на наш погляд, і завдання підготовки спеціальної хроніки найважливіших історико-партійних, революційних і військових подій періоду іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни на Україні. Як відомо, хронікальне видання присвячене Великому Жовтню на Україні, яке вийшло ще в 1977 і 1982 рр., отримало високу оцінку як істориків так і широкої громадськості. Започатковану тоді роботу необхідно продовжити і на наступний період нашої героїчної історії, об'єднавши зусилля вчених республіки.

Діброва С. С. До питання про постановку ряду проблем історії партії періоду 20—30-х років у радянській історіографії. Радянська історіографія комплексу проблем історії Комуністичної партії 20—30-х років має безумовні досягнення у висвітленні цього складного, суперечливого періоду історії, в якому воедино зв'язані героїчні і трагічні сторінки. Лише монографічних досліджень, присвячених історії Компартії України цього періоду нараховується більше сотні. Концептуальна основа для публікацій 60-х — першої половини 80-х років була розроблена у присвячених цьому періоду томах історії КНРС, а також «Історії КНРС» під ред. Б. М. Пономарьова, (7 вид. доп.—1985 р.), деяких інших виданнях. Для історії республіканської партійної організації аналогічну роль відіграли «Нариси історії Компартії України» (IV вид.—1977 р.).

Революційне оновлення радянського суспільства обумовлює перегляд багатьох застарілих, однобічних оцінок та поглядів на історію партії 20—30-х років. Мова йде про те, щоб сміливо висувати (не відкидаючи, зрозуміло, тих доброякісних досягнень, які зроблені радянськими вченими раніше) науково-грунтовні нові концепції, що відповідають новому історичному мисленню, новим завданням суспільства. Старі, подекуди догматизовані схеми гальмують подальший розвиток історико-партійних досліджень у республіці. Створення правдивої, повної історії Компартії України — невідкладне завдання вчених-істориків. Домінування на протязі багатьох років недіалектичної концепції історії Компартії України 20—30-х років, що розглядалася лише як безпроблемний шлях суцільних перемог, по суті виводило за рамки наукового аналізу цілий ряд проблем, без яких створення цілісної, правдивої картини історії цього періоду неможливе. Серед них — проблема суті лєнінської концепції будівництва соціалізму, її співвідношення із ста-

лінським баченням цього процесу; суть деформацій, що зазнав соціалізм у 20–30-х роках, питання можливості і обґрунтованості альтернативних шляхів розв'язання завдань, які стояли перед суспільством того часу; комплекс питань, пов'язаних з проведенням національної політики комуністичної партії тощо.

В зв'язку з названими проблемами активно обговорюються у пресі і питання про те, який же соціалізм побудований у СРСР, якою мірою він відповідає поглядам К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна на це суспільство. Зокрема, одні стверджують, що відхід від основоположних принципів соціалізму відноситься не до його природи, а до конкретно-історичних способів його побудови; інші ведуть мову про специфічний варіант раннього соціалізму; треті вважають, що у нас побудований казарменний соціалізм, і, нарешті, є й такі, що пишуть, ніби побудоване у нас суспільство соціалізмом взагалі назвати не можна.

Візьмо, наприклад, ленінську концепцію будівництва соціалізму. У історико-партійній літературі все багатство ленінських ідей з цього приводу до недавнього часу зводилося до відомих «ланок» — індустріалізації, колективізації, культурної революції. На початку 70-х років до них була додана ще одна «ланка» — вирішення національного питання. Безумовно, ці положення є важливими складовими частинами ленінської концепції соціалістичного будівництва. Проте вони далеко не висчерпують всієї повноти його поглядів на природу нового суспільства, шляхи і форми його створення. М. С. Горбачов назвав початок 20-х років «революційною лабораторією соціального новаторства, пошуку оптимальних форм союзу робітничого класу і трудового селянства, формування механізму реалізації всього спектра інтересів людей праці»¹⁵. Саме тоді В. І. Ленін сформулював ряд ключових положень своєї концепції соціалізму. Це стосується, зокрема, ідей соціалістичного самоврядування, демократизації всіх суспільно-політичних інститутів країни, питань господарського будівництва, національних відносин тощо. Проте ленінська концепція соціалізму не була в повному обсязі засвоєна в той час керівництвом партії і держави, серед якого, до того ж, розгорнулася гостра боротьба за владу і особистий вплив на формування політики. Це не дало змоги реалізувати ленінську постановку про необхідність проведення перетворень в усіх сферах суспільного життя, включаючи політичну надбудову. Так був відкритий шлях до наступних деформацій соціалізму і відходу на практиці від ленінських ідей, який завершився утвердженням культури особи Сталіна. У найбільш повному вигляді сталінська концепція історії партії 20–30-х років була реалізована у відомій книзі «Історія ВКП(б). Короткий курс», яка лише на Україні була видана 9 разів.

Процес демократизації всіх сфер суспільно-політичного життя, оновлення історико-партійної науки почався після XX з'їзду КПРС, але не був доведений до кінця. Можна погодитися з Л. Гордоном і Е. Клоповим у тому, що історія 20–30-х років у багатьох своїх частинах, подекуди вирішальних, все ще постає перед нами у тому вигляді, у якому вона бачилась політичним вождям того часу, точніше їх більшості на чолі з Й. В. Сталіним¹⁶. Такий підхід не можна не вважати, м'яко кажучи, однобічним. Він повністю виводив із сфери наукових досліджень т. з. «негативний матеріал», що не вкладався у дещо змінену відносно «Короткого курсу» схему безупинних «перемог» Комуністичної партії у будівництві соціалізму. Як приклад, візьмо одне з найбільш болючих у сучасній суспільній свідомості питань — колективізацію сільського господарства на рубежі 20–30-х років. Немає сумніву у необхідності цього воєстину революційного, історичного діяння радян-

¹⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.—К., 1987.—С. 10.

¹⁶ Гордон Л., Клопов Э. Тридцатые—сороковые // Знание и сила.—1988.—№ 2.—С. 28.

ського народу, найкрупнішого після Великого Жовтня соціального повороту, як у економічних відносинах, так і в усьому укладі життя селянства. Однак, як справедливо зазначалося в Тезах ЦК КПРС до XIX партійної конференції «для нас далеко не байдужим є питання не тільки про цілі і цінності соціалізму, а й про засоби їх досягнення, про людську ціну, якою доводиться за них платити»¹⁷. Спрошені схеми історії колективізації не містили питань про обґрунтованість її темпів і методів її проведення, про причини відступу у ході масової колективізації від ленінської політики по відношенню до селянства, про дійсні масштаби перегинів у процесі ліквідації куркульства як класу. Поза полем зору дослідників залишалися питання реальних найближчих та довгострокових негативних наслідків грубих адміністративних методів впливу на селянство, примусових хлібозаготівель, що призвели до різкого зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва, падіння соціальної активності та ініціативи селянства, стали однією з причин продовольчих труднощів та голоду у ряді районів країни 1932—1933 рр.

А сама концепція розвитку партії у 20—30-ті роки? Хіба всю її діалектику можна зводити лише до перманентного кількісного зростання і якісного покращання рядів партії, що послідовно відторгає різні опортуністичні течії і групи? Що спільного між ленінським підходом до партії як розуму, честі і совісті нашої епохи¹⁸ і сталінським могутнім орденем мечоносців всередині радянської держави?¹⁹ Відповіді на ці питання у більшості з численних дисертацій і монографій, присвячених цьому періоду, ми не знаходимо. У тісному зв'язку з внутріпартійними справами стоїть і питання про альтернативні шляхи соціалістичного будівництва. Прийшов час уважно, без упередження, розібратися у різних стратегіях соціалістичного будівництва, зокрема тих, що зіткнулися на рубежі 20—30-х років. Політичні дискусії і внутріпартійна боротьба в той час відобразили складний процес у розвитку партії, що характеризувався гострим зіткненням різних підходів до застосування принципів непу на новому етапі розвитку радянського суспільства.

Серйозного корегування потребують і питання висвітлення національної політики партії у 20—30-ті роки. Візьмемо, як приклад, питання боротьби КП(б)У проти націонал-ухильництва і тих явищ, котрі неправомірно, на наш погляд, об'єднувалися під цим терміном. Концепція висвітлення цих питань, що утвердилася в історико-партійній літературі, об'єднує під ним і сепаратистські чи федералістські рухи, що ставили під загрозу єдність партії та її інтернаціоналістську діяльність, і помилки у національному питанні, що не набули антипартійного характеру, і навіть спроби відсічі насадженню авторитарності та культу особи на місяця.

Поставлені проблеми, зрозуміло, не вичерпують всього змісту концепції історії партії 20—30-х років. Проте навіть такий, досить поверховий, огляд дає уявлення про необхідність більш глибокого, ніж це робилося раніше, проникнення істориків партії у суть ленінської концепції соціалізму, шляхи і методи його будівництва.

Г. А. Піскорська. Деякі питання висвітлення історії Великого Жовтня в наукових і суспільно-політичних журналах УРСР 20—30-х років. Наукові і суспільно-політичні журнали УРСР першого післяжовтєвого двадцятиріччя справили величезний вплив на процес формування історико-партійної історіографії на Україні. Автори журнальних публікацій стояли коло джерел дослідження проблем історії Великого Жовтня, насамперед — історії більшовиків періоду соціалі-

¹⁷ Рад. Україна.— 1988.— 27 травня.

¹⁸ Ленін В. І. Політичний шантаж // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 88.

¹⁹ Сталін Й. В. Про політичну стратегію і тактику // Твори.— К., 1948.— Т. 5. С. 71.

стичної революції на Україні, які й тепер перебувають у центрі уваги істориків. Особливе місце журналів серед історіографічних джерел 20-х — 30-х років зумовлене тим, що загальна кількість історико-партійної літератури, що виходила в республіці, на той час була незначною, а монографій з проблем історії більшовизму нараховувалося не більше 10. Отже, вони були основним видом літератури з історії партії.

Рівень та інтенсивність досліджень залежали від характеру періодичних органів, завдань, що ставилися перед ними. Найповніше і найґрунтовніше історико-партійна проблематика розроблялася на сторінках наукових і партійних видань, таких, як орган Істпарту «Літопис революції», журнал ЦК КП(б)У «Більшовик України», журнали губернських комітетів партії «Коммунист» (Київ), «Коммунист» (Одеса), «Звезда—Зоря» (Катеринослав), «Коммунистическая мысль» (Київ) та ін. Чимало цінних публікацій міститься в друкованих органах наукових установ «Историк — большевик», «Комуністичний юнацький рух», а також у журналах «Червоный шлях», «Селянський будинок», «Профессиональная жизнь» та ін. Усього методом фронтального аналізу було розглянуто комплекти 98 періодичних видань УРСР. У 30 з них виявлено 418 публікацій, присвячених боротьбі більшовиків за встановлення Радянської влади на Україні. Підрахунки показали, що журнали вмістили 116 матеріалів, наукові — 193, літературні — 42, профспілкові — 10, військові — 7. На жаль, до цього часу в історичній літературі в історіографічному та джерелознавчому плані досліджувалися тільки деякі органи науково-історичних центрів республіки — всього не більше 5 назв²⁰. На нашу думку, важливо й необхідно привертати увагу дослідників до значного масиву матеріалів, що надруковані в журналах УРСР 20-х — 30-х років.

Заслуга авторів періодичних видань республіки 20-х — 30-х років полягає в тому, що вони вперше приступили до вивчення важливих питань діяльності більшовиків України в 1917—1918 рр.: процес ідейного і організаційного зміцнення більшовиків (понад 70 публікацій); масово-політична робота (200 матеріалів); боротьба за встановлення Радянської влади на Україні (понад 150 публікацій). Чимало з того, що було створено авторами журналів УРСР стало надбанням науки, деякі положення були справедливо піддані принципівій критиці, а ряд досягнень того періоду можуть бути взяті на озброєння у наш час. Варто відзначити, що дослідження деяких питань історії більшовиків України в Жовтні, які викладалися на сторінках періодичних органів республіки, в наступні роки не дістали належного розвитку.

Становить інтерес динаміка нагромадження матеріалів з історії соціалістичної революції на Україні. Якщо в середньому на початку 20-х років журнали щороку вміщували близько 20 матеріалів, то в 1922 — 47; у 1927 — 66; у 1928 — 38; у 1932 — 34. У другій половині 30-х років кількість і якість публікацій помітно зменшилась. На стан історичної науки в цілому, а також на діяльність журнальних видань негативний вплив справив лист Й. В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарская революция» (1931 р.). Він був сигналом до згорання вільного обговорення історії партії, появи схематизму, підміни наукового аналізу цитуванням. В результаті на кінець 30-х років з 30 журналів УРСР історико-партійну тематику висвітлював один — «Більшовик України».

Історіографічна характеристика передбачає вивчення авторського складу журналів. До нього входили визначні діячі Компартії України, революціонери-професіонали, перші радянські історики. Статті і спогадки активних учасників революційного руху: Н. К. Аверіна, Я. Б. Гамар-

²⁰ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: історіографічний нарис.— К., 1970.— 171 с.; Стрельський Г. В. Мемуари как источник изучения истории Великого Октября на Украине.— К., 1978.— 135 с.; Диброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине.— К., 1984.— 224 с. та ін.

ника, С. І. Голнер, В. П. Затонського, Д. З. Мануїльського та ін. були переважачими до середини 20-х років. Підрахунки показують, що в цей період лише третину журнальних публікацій становили наукові статті. Згодом їх кількість збільшилася до 40—50%. Із розвитком системи наукових установ і навчальних закладів історичного профілю до роботи в журналах активно залучалися викладачі, аспіранти, випускники комуніверситетів, науковці, більшість з яких були партійними працівниками. Серед них — М. М. Попов, В. М. Манілов, М. А. Рубач, М. С. Волін, Д. С. Фрід, Х. Г. Миронер та ін. Враховуючи специфіку досліджуваного періоду, можна говорити про зростання знань не лише за рахунок наукових статей цих авторів, а й таких матеріалів, як пропагандистські, популярні статті. Адже багато питань висвітлювалися вперше, і ці публікації також свідчили про пошук наукової думки.

Аналіз журнальних матеріалів дає змогу виявити особливості важкого й суперечливого процесу нагромадження знань з проблеми «Більшовики і Великий Жовтень на Україні», висвітлити своєрідність наукового пошуку істориків Жовтня, виробити прийоми дослідження. Дальше вивчення їхньої діяльності дасть змогу взяти на озброєння їхній кращий досвід і застосувати його в нових умовах, що потребують сьогодні швидких і точних політичних рішень, революційних за своїм характером змін у житті нашої країни.

С. І. Тицький. Відбудовний період: деякі проблеми історіографії 60-х — 80-х років. Питанням ідеологічної діяльності КПРС належить помітне місце в історіографії історико-партійної науки. Сьогодні вже можна простежити процес формування певної дослідницької традиції. Так, на нашу думку, вже визначені основні напрями вивчення діяльності партії в галузі ідеології, а саме: теоретичної, агітаційної та пропагандистської.

Історіографія ідеологічної діяльності партії в 60-ті — 80-ті роки відбиває ряд соціально-економічних і політичних процесів, які відбувались у той час у нашому суспільстві. Переконливим прикладом творчих дискусій першої половини 60-х років стала цікава за змістом і плодотворна за результатом дискусія, яка висвітлювалась в той час на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС»²¹.

В 70-ті роки простежується поступовий відхід від багатопланового методу вивчення ідеологічної роботи партії (тобто методу, який передбачає інтенсивне розширення джерельної бази, невеликі за обсягом дослідження у вигляді статей, повідомлень і, нарешті, узагальнення на рівні монографій), і збільшення кількості колективних монографій, в яких переважав формально-логічний аналіз на грані схоластики²².

Отже, поступово на зміну таким видавням як багатотомна «Історія КПСС», «Государственная деятельность В. И. Ленина 1921—1923» Е. В. Генкіної, «Исторический опыт КПСС по осуществлению новой экономической политики» І. І. Каторгіна, яка висвітлювала теоретичну діяльність В. І. Леніна і ідеологічну роботу партії в конкретно-історичному плані, прийшли видання типу «Новая экономическая политика. Разработка и осуществление» Ю. О. Полякова, В. П. Дмитренка, Н. В. Щербань і «Переход к новой экономической политике» (К 65-летию X съезда РКП(б)) В. П. Дмитренка, в яких трапляються випадки порушення принципу історизму при аналізі окремих фактів.

Майже не досліджувалась і теоретична робота у галузі політичної економії, філософії і наукового комунізму. Ми не зуміли також переоцінити з марксистсько-ленінських позицій вплив Сталіна на діяльність

²¹ К итогам обсуждения проблем новой экономической политики // *Вопр. ист. рин КПСС*. — 1968. — № 12. — С. 81—82.

²² Докладніше див. Коммунистическая партия и рабочий класс СССР за становление и развитие народного хозяйства СССР (1921—1928 гг.) — М., 1984. — С. 39—50.

радянських істориків-науковців. Хоча в кінці 70-х років деякі історики партії підхопили ініціативу кількох дослідників 60-х років і посилили розробку проблем розвитку історико-партійної науки у відбудовний період. Роботи цієї проблематики вже висвітлюють і роль особистісного фактора в історії.

Протягом 60—80-х років тривала робота над розв'язанням питань ідейної боротьби Комуністичної партії з буржуазною та дрібнобуржуазною ідеологією, з антиленінськими течіями в партії. На другу половину 60-х — першу половину 70-х років припадає пік публікацій про боротьбу з троцькізмом, а на кінець 60-х — середину 70-х років — про боротьбу з буржуазними ідейними течіями. Однак їх автори обмежувались вивченням лише організаційно-політичного аспекту цієї боротьби. А саме ідейна боротьба залишалась поза їх увагою. На такому загальному фоні дослідники В. М. Іванов, А. М. Шмельов, С. О. Федюкін намагаються подолати цю обмеженість, вони створили певні передумови для дальшого наукового просування вперед. Серед українських радянських істориків партії, які підготували ряд змістовних статей, присвячених боротьбі з троцькізмом на Україні, слід виділяти П. П. Бачинського та М. А. Коновалова.

На жаль, в республіканській історико-партійній науці практично не приділялось уваги досвіду боротьби КП(б)У з деякими досить поширеними течіями буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології. Так, наприклад, «Український історичний журнал» за 30 років (1957—1987 рр.) не вмістив жодної статті з питань боротьби з «зміновіхіізмом», хоча в ряді загальносоюзних досліджень Київ і Харків згадуються як важливі опорні пункти «зміновіхіізтва».

На Україні створилась стійка позитивна традиція вивчення агітаційної та пропагандистської роботи партії в 1921—1925 рр. Однак типовим для 60-х і особливо 70-х рр. стало переважання публікацій статистичними даними, недостатнє висвітлення діяльності партійних осередків, відсутність аналізу історичних явищ за допомогою досліджень міжособових стосунків і чинків конкретних персоналії. Викликає серйозне занепокоєння те, що в статтях майже не показані процеси вдосконалення ідейно-виховної роботи комуністів відповідно до специфіки і особливостей конкретного регіону.

Згадані вище переваги і недоліки у висвітленні відбудовного періоду ілюструє, на наш погляд, колективна монографія Ю. В. Бабка, М. Г. Безпалко, Д. П. Григоровича, І. П. Кожукала «Партійное просвещение. Очерки истории», де, зокрема, з одного боку, досліджуються всебічний розвиток системи партосвіти з широким використанням статистичного матеріалу, а з іншого — вдосконалення партосвіти тільки в плані розвитку її системи без врахування при цьому значення особистісного фактора, а також впливу на цей процес різного роду зовнішніх суперечностей.

В умовах перебудови потрібно енергійно і рішуче долати тенденцію формалізації досліджень, що склалася в 70-х — першій половині 80-х років. «Інакше кажучи, — підкреслював М. С. Горбачов в своїй доповіді на XIX Всесоюзній конференції КПРС, — суспільство, яке йде до свого якісного нового стану, потребує цілісної концепції розвитку, бачення діалектики процесів, суперечливості їх відображення в масовій свідомості, урахування плюралізму думок, вироблення науково обґрунтованих перспектив»²³.

На жаль, дослідники ідеологічної діяльності Компартії України в початковий період непу перебудовуються повільно. Так, на сторінках «Українського історичного журналу» за 1985—1987 рр. з'явилась лише 1 стаття з питань ідейно-виховної роботи партії в 1921—1925 рр.²⁴

²³ Горбачов М. С. Про цілі реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови. — С. 26.

²⁴ Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 71—78.

причому її автори не наважились порушити дискусійні питання. Аналіз змісту «Научных трудов по истории КПСС» Київського держуніверситету також свідчить на користь цієї думки.

Отже, стан вивчення ідеологічної діяльності Компартії України в 1921—1925 рр. вимагає сьогодні підвищеної уваги науковців-історіографів.

В. К. Якунін. Лист Й. В. Сталіна до журналу «Пролетарская революция» та історико-партійна наука 30-х років. В умовах перебудови історико-партійній науці потрібно, як це вимагають рішення XXVII з'їзду партії, положення доповіді М. С. Горбачова «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови» на XIX Всесоюзній конференції КПРС критично переосмислити увесь історичний досвід КПРС. В цьому плані важливо всебічно вивчити і по-новому висвітлити історію самої історико-партійної науки, виявити всі закономірності її розвитку та причини гальмування в минулому. Тому набуває особливої актуальності нове повернення до аналізу листа Й. В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до журналу «Пролетарская революция» (1931, № 6), який породив трагічні наслідки в науковому, політичному та морально-психологічному житті країни.

Треба мати на увазі, що цей лист протягом тривалого часу породжує суперечки. Після XX з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», рішень XXII з'їзду КПРС, коли виявились згубні наслідки сталінського свавілля в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в науці, з'явилась можливість дати цьому листу більш-менш справедливую оцінку. Однозначно негативно його характеризував Б. М. Пономарьов у 1962 р. на Всесоюзній нараді істориків. Більш уважену оцінку йому дали автори «Очерков истории исторической науки в СССР» (М., 1966. Т. IV). Однак ця лінія розвитку наукового аналізу була перервана. У 1969 р. в журналі «Коммунист» (№ 3) з'явилась стаття В. Голікова, С. Мурашова, І. Чіквішвілі, М. Шатагіна, С. Шаумяна, в якій відроджувався старий сталінський окрик на адресу «заблудних» істориків, а лист Сталіна було взято під повний захист. Після цього з'явились книжки, в яких, як і в 30-ті рр., лист Сталіна характеризувався однозначно схвально. Такими були «Партия и Великий Октябрь. Историкографический отчет» (М., 1976), «Второй съезд РСДРП. Историкография» (М., 1980) та інші. Негативні наслідки листа Сталіна знов стали замовчуватись.

На нашу думку, сьогодні треба повернутись до всебічного аналізу змісту та наслідків листа і таким чином продовжити ту плідну роботу, яка почалась у 60-ті роки. В цьому виступі зміст листа не розглядається. Це окреме питання. Звернемось лише до деяких важливих його наслідків. Передусім, про ціль, яку ставив Сталін цим листом. Сьогодні можна з повною підставою стверджувати, що у Сталіна були свої міркування, які полягали в тому, щоб затвердити особисту монополію на трактовку ленінізму та на тлумачення історії більшовизму. Але про це стане відомо пізніше. На початку 30-х років було поставлене завдання створити атмосферу страху перед самостійними судженнями, які не укладалися у жорстоку і примоліційну схему Генерального секретаря ЦК ВКП(б). Після виступу Сталіна історико-наукові центри країни приймають резолюції, в яких розгортається процес засудження істориків за допущені в їх працях помилки. Ця критика носить часом грубий, розносний характер. Наукові помилки кваліфікуються як політичні. Так, пленум фракції ВКП(б) Ленінградського Товариства істориків-марксистів приймає резолюцію («Проблеми марксизма», 1931, № 8—9), у якій було названо істориків, які начебто припустились жадливих політичних помилок — Д. Я. Кіна, І. І. Міна, С. А. Пюнтковського, Е. В. Тарле, Д. А. Баявського та ін.

Ряд статей та матеріалів, у зв'язку з виступом Сталіна, було надруковано на Україні. Зокрема, це збірник матеріалів «За більшовицьку пильність на теоретичному фронті» (Харків, 1931), публікації в журналі «Літопис революції» (1932, № 1—4), а також ряд доповідей та статей з приводу рішення об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що проходив 22 листопада 1933 р. і на якому було піддано надзвичайно різкій і занадто суворій критиці В. О. Скрипника. Політичні ярлики навішувались безпідставно на В. М. Манілова, М. С. Волина, О. Адрианова, С. С. Кокошка, С. С. Каплуна та інших істориків і партійних публіцистів.

Так, у збірнику Пермського міськкому партії «За большевистское изучение истории партии» (1932) містилися передруковані статті критичного характеру з «Правды» та ряду партійних і наукових журналів. Серед матеріалів були: згаданий лист Сталіна, промова Кагановича на 10-річному ювілеї Інституту червоної професури у 1931 р., виступи П. Постишева та ряду істориків — М. Попова, О. Чаадаєва, П. Поселова, О. Ярославського, Д. Баєвського та ін. Край грубий, нищівний характер носила промова Кагановича. Будучи секретарем Оргбюро ЦК ВКП(б), він сам себе ввів до складу Президії Комакадемії. Положення Сталіна про «троцькістську контрабанду» в історичній науці Каганович розвинув і доповнив. Образливі прізвиська типу «горе-історик», «історичні кричкотвори», а також політичні ярлики щедро поспілились на науковців і партійних діячів. В названому збірнику Пермського міськкому партії нищівний критиці та політичному шельмуванню було піддано спогади А. Шляпникова «Семнадцатый год», які заслуговали наукової критики, але в них було багато цінних суджень та спостережень. Помилки А. Шляпникова характеризувались як меншовицькі, а самого автора названо меншовиком у теорії і «мажорним опортуністом» на практиці. Такої ж критики зазнала книга «История ВКП(б)» (М., 1930, Т. IV) за ред. О. Ярославського. Автори глав І. І. Мінц, Д. Я. Кін, С. А. Пюнтковский, Н. Л. Рубинштейн були названі фальсифікаторами історії, що начебто вони протягували «троцькістську контрабанду». Політичний проробці піддалися історики Ц. Фрідлянд, А. Гуревич та інші. Програмна критика викликала хвилю «покаянь» у істориків. В збірнику Пермського міськкому партії було вміщено два таких «покаяння» — Д. Баєвського та М. Нікітіна. На Україні «кохались» С. С. Каплун, С. С. Кокошко та інші.

Однак слід зауважити, що і в ці роки знаходилися люди, які тверезо оцінювали обстановку. В згаданому збірнику Пермського міськкому партії було вміщено промову секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева на Краснопресненській районній партконференції у 1931 р., в якій засуджувалось адміністрування партійців, які занадто і без розбору почали перетворювати товариську критику на побиття тих, хто допускав ідеологічні помилки. «Невірно кваліфікувати такого товариша, як уклоніста» — говорив він.

Однак кінцевим результатом було те, що в історико-партійній науці затвердились сталінська концепція історії партії та сталінське адміністрування щодо керівництва наукою, яке з середини 30-х років перетворилося на масові репресії проти істориків. Таким чином стала жертвою «охоти на вільдом» значна частина першого покоління істориків-марксистів, загальну кількість яких ще треба оголосити. В історико-партійній науці на довгий час укорінилися догматизм і суб'єктивізм.

В. Ф. Панібудьєв а с к а. Історичний досвід КНРС в розв'язанні національного питання і вдосконалення національних відносин в СРСР. В умовах революційної перебудови нашого суспільства під новим кутом зору висвітлюються також і проблеми історіографії національних відносин. Стало очевидним, що у дослідженні історичного досвіду вирішення національного питання, проведення національної політики

були допущені збочення, панувала концепція «безконфліктності», гасла констатація успіхів в цій сфері, ідеалізувались відносини між націями і народностями, що призвело до послаблення роботи у галузі патріотичного та інтернаціонального виховання. Всебічний аналіз досліджень радянських істориків, філософів та представників інших суспільних наук свідчить і про певні позитивні здобутки. Зокрема, це стосується питань об'єднавчого руху за утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, інтернаціональної єдності всіх націй та народностей в роки Великої Вітчизняної війни, становлення і розвитку дружби народів нашої країни, формування нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу. Це, звичайно, не означає, що у висвітленні цих питань не допускалися суттєві хиби як методологічного, так і практичного порядку.

Наше завдання сьогодні полягає у тому, щоб об'єктивно розібратись в численній науковій (та й не тільки науковій) літературі з проблем національних відносин, відкинути мажорно-декларативні нашіарування, що накопичувались в період культу особи Сталіна та в застійні часи, і марксистсько-ленінських позицій висвітлити процес вирішення національного питання, здійснення національної політики на різних етапах нашої історії, зокрема радянської. Складні і відповідальні завдання в цьому плані стоять перед істориками партії. «Тут, — відзначав на XIX Всесоюзній партійній конференції М. С. Горбачов, — важливо бачити всю реальну картину: і безперечні досягнення, і очевидні недоробки, упущення і труднощі, зв'язані з невирішеністю конкретних соціально-економічних питань, а також з невмінням іноді пов'язати воедино національні і загальнонародні інтереси»²⁵.

Партія націлює суспільствознавців відновити ленінські принципи розуміння національного питання, здійснення національної політики, а також показувати її суперечливий характер і викривати допущені помилки. Оглядаючи наше історіографічне поле, вже сьогодні видно, які питання у сфері національних відносин залишились поза увагою науковців, які допущені перекручення історичної правди. А в деяких випадках простежується пряма фальсифікація на догоду тим або іншим кон'юнктурним виглядам. Тому важливо, на нашу думку, зосередити увагу на головних питаннях.

На яких саме?

Першочергове значення має наукове висвітлення, зокрема в історико-партійному плані, ленінського розуміння змісту національного питання, етапів та повноти його вирішення. Ігнорування історичного підходу до розуміння національного питання призводить до механічного перенесення його характеру в минулому на сучасні національні процеси. Національне питання, яке виникло в дожовтневий період в Росії, не можна отожднювати з національними проблемами сьогодні. Тому однією з актуальних тем є наукове висвітлення процесу одного з найбільших завоювань соціалізму — вирішення національного питання в Радянському Союзі, що залишилось від минулого²⁶, становлення союзу рівноправних націй і народностей, який склався в нашій країні.

Звичайно, при цьому важливо відійти від традиційної схеми, коли вирішення національного питання в різних регіонах здебільшого трактувалось без урахування регіональних, національних та етнічних особливостей.

Радянська історіографія присвятила чимало сторінок дії двох тенденцій в національному питанні. Цей закон, як відомо, відкрив В. І. Ленін. Однак автори окремих праць робили штучний розділ між дією цих тенденцій в умовах капіталізму і соціалізму, хоча у В. І. Ле-

²⁵ Горбачов М. С. Про іді реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 61

²⁶ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 185.

піна чітко вказано, що перша тенденція (розквіту) переважає на початку розвитку капіталізму, а друга (зближення) характеризує зрілість капіталізму, «який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство»²⁷. З цього видно, що дії двох тенденцій є загальносоціологічним законом. Однак це не означає, що можна повністю механічно переносити дії цього закону в умовах капіталізму на соціально-економічні процеси в умовах соціалістичного будівництва. Дія закону розвитку націй при соціалізмі наповнюється якісно новим змістом і формою.

В наш час суспільствознавці активно обговорюють, яка тенденція на різних етапах розвитку соціалізму переважає іншу. Офіційна думка про те, що в умовах соціалізму переважає друга тенденція (зближення) сприяла припущенню дії тенденції розвитку націй. Це призвело до того, що в радянській історіографії утворилась така «біла пляма», як проблема формування і дальша консолідація окремих соціалістичних націй. Зокрема, практично немає не тільки монографій, а й статей про формування російської, української, білоруської та інших націй.

В зв'язку з цим доречно підкреслити, що певне ігнорування законів формування і розвитку соціалістичних націй в теорії, яке розпочалося з «легкої руки» Сталіна, було перенесено і на практичне здійснення національної політики, що проявилось не тільки в затушковуванні національних, економічних, політичних і культурних інтересів, а й призвело до масових репресій національних кадрів.

Перед радянськими суспільствознавцями, зокрема істориками партії, стоїть завдання з ленінських позицій відповісти на питання, у чому полягає економічна, територіальна, мовна та культурна спільність націй. Спроба пояснити гострі національні проблеми (національно-мовні, територіальні домагання та ін.) лише з позицій декларативного інтернаціоналізму створює враження спрощеного обв'язального підходу. Тільки дослідження повного комплексу розвитку націй через історичну призму і їх взаємозв'язків може дати відповідь на питання, що викликають сьогодні.

Вирішальне значення при цьому має послідовно ленінський підхід до соціально-економічних проблем в розвитку націй та їх взаємовідносин. В зв'язку з цим XIX Всесоюзна партійна конференція визначила нові напрямки роботи в цій сфері. Вона наголосила на необхідності дальшого розвитку міжреспубліканських господарських і науково-технічних зв'язків, які склалися, повніше реалізовувати переваги поділу і кооперації праці в нашій країні, науково обгрунтованої регіональної політики. Важливе значення має орієнтація конференції на те, щоб трудящі добре знали скільки республіка або область виробляє, який її внесок в економіку країни і скільки вона одержує. Слід, на нашу думку, припинити необгрунтовані розмови про те, що одна республіка годує іншу, або вносить в союзний фонд більше, ніж одержує. Для цього на основі гласності необхідна об'єктивна статистика, всебічний облік економічного потенціалу всіх національних регіонів.

Реформа політичної системи, яка розпочалася в країні, вимагає від істориків активної уваги до наукового вивчення процесу формування радянської федерації, розвитку суспільно-політичної активності трудящих в умовах багатонаціонального населення регіонів, зокрема Української РСР.

«Білою плямою» в історії залишається невісвітлення діяльності партійних організацій не лише проти місцевого націоналізму, а й великодержавного шовінізму.

Для посилення наукового вивчення названих проблем необхідний і новий організаційний підхід. Серед найважливіших організаційних

²⁷ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повн. збір. творів.— Т. 24.— С. 121.

заходів повинна здійснюватись лінія на міжвідомчу концентрацію зусиль істориків, економістів, філософів, етнографів, мовознавців. Настав час створення спеціального союзного наукового центру для досліджень національних процесів в нашій країні.

В. П. Бадяк. До питання про висвітлення партійного керівництва розвитком художньої культури. Темі партійного керівництва розвитком художньої культури в країні, зокрема в УРСР, довгий час майже не приділялось уваги в історико-партійній науці. Це відверто визнають історіографи²⁶. Нині, якщо підійти з позицій спеціального дослідження проблеми, охоплення усіх її публікацій і переосмислення оцінок творчого набутку, то історіографія цієї проблеми буде вагомішою.

Основоположні оцінки партійного керівництва творчим процесом в радянській історико-партійній науці заклали відомі вчені Г. К. Карпов, М. П. Кім, І. С. Смирнов, В. В. Горбунов та інші, розвинуті в колективній монографії істориків, філософів, літературознавців. Ряд питань партійного впливу на творчий процес, діяльність творчих організацій в окремих регіонах країни висвітлено в працях радянських дослідників²⁰, в тому числі українських істориків, літературознавців, у фундаментальних працях з історії й культури України, нарисів історії Компартії України, обласних її парторганізацій.

Кількість публікацій з історії парткерівництва творчим процесом помітно зростає. Центральне місце в них займають питання зміцнення бази художньої культури, ідейно-політичного загартування її діячів, розширення зв'язків мистецтва з життям народу, критики буржуазних фальсифікацій теорії та практики КНРС. Автори праць звертають увагу на досягнення у розвитку художньої культури, в тому числі УРСР, розмаїття форм і методів взаємозбагачення і зближення культур братніх радянських народів. Майже в усіх працях простежується увага до оцінок і поглядів на творчий процес в країні. Акцентується увага на досягненнях культури, особливо в останні десятиріччя.

Проте захоплення успіхами соціалістичної культури в деяких публікаціях нерідко втрачало почуття міри. Чванство, показне благополуччя, що засуджені XXVII з'їздом КНРС, очевидні. Відомо, до яких негативних наслідків привела фальшива абсолютизація класових інтересів, якщо відходити від реальностей. Відомі стереотипи, що утвердилися в нашій суспільствознавчій думці, вплинули на відображення у наукових працях подій, які треба переосмислити. Так, В. І. Ленін здебільшого змальований як противник (в теорії і на практиці) експериментів у творчості, а 20-ті роки представлені як складні і в основному негативні в діяльності різних творчих об'єднань. У той же час 30-ті роки відображені як період суцільних творчих злетів. Дуже відомо, що в той час активно діяв командно-адміністративний метод керівництва суспільством, що завдав непоправних втрат розвитку

²⁶ За к Л. М. Історіографія изучения советской культуры.— М., 1981.— 176 с.; Ермаков В. Т. Некоторые проблемы историографии советской культуры // Вопросы истории и историографии социалистической культуры.— М., 1987.— С. 171—182. Шевченко Л. А. Історіографія культурного строїтельства в Українській ССР (60-е — начало 80-х годов) // Там же.— 199—205 с.; Власова Т. И. Некоторые вопросы совершенствования партийного руководства творческими союзами. КПСС и массовые организации трудящихся: Історіографія проблеми // Межвузовск. сб.— Л., 1982.— 188—192 с.; КПСС во главе культурной революции в СССР.— М., 1972.— 376 с.

²⁰ Українцев В. В. КПСС— організатор культурного строїтельства в период развитого социализма.— М., 1975.— 143 с.; Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма. Из опыта работы партийных организаций.— М., 1977.— 179—194 с.; Горячев И. Ю., Шинкаренко В. В. Источники силы О партийном руководстве равниием советской кинематографии.— М., 1984. 199 с.; Османьбуева Н. Т. Партийное руководство творческими союзами (На материалах Компартии Киргизии. 1966—1980 гг.). Фрунзе, 1985 та інші — 88 с.

культури. Так, тільки на Україні було репресовано половину членів Спілки письменників³⁰.

Творчий процес 60—70-х років відображений як результат наполегливої діяльності парторганізацій по спрямуванню митців на створення нових творів, які збагатили єдину багатонаціональну культуру. Щодо існуючих в партійному керівництві розвиком художньої культури недоліків і проблем, то вони майже не висвітлені чи представлені незначними фактами, в основному суб'єктивного плану: збоченням, наприклад, окремого митця з позицій соцреалізму, якого «одностайно» осуджують, послабленням роботи низової парторганізації тощо. Звичайно, що таке спрощене трактування творчого процесу без його зв'язку з життям не розкриває реальної діалектичної картини суспільства, його проблем. Некритичне ставлення до оцінок дійсності, її лакування негативно відбилися як на розвитку художньої культури, так і суспільствознавчої думки, нагромаджували передумови застою.

Про недоліки, помилки в розвитку радянського суспільства, його духовної культури нині багато мовиться. Відбувається процес повернення до життя мистецьких цінностей, які несправедливо замовчувалися, усунення «білих плям» в історії, створюються здорові передумови для написання правдивого літопису радянської художньої культури.

Бажано, щоб в історико-партійних працях, в тому числі з історії Компартії України, її обласних організацій, художня культура була представлена не епізодично, ілюстративними прикладами, а як цілісний процес у всій повноті і послідовності, в комплексі з усіма іншими суспільними ланками, що складають єдину ленінську концепцію.

М. І. Панчук. Деякі питання історіографії революційно-визвольного руху трудящих Західної України. Останнім часом значно зріс інтерес громадськості республіки до проблем історії та історіографії революційно-визвольного руху трудящих Західної України, їх боротьби за воз'єднання з Радянською Україною, діяльності КПЗУ. І це цілком закономірно. Адже мова йде про не таке вже й далеке минуле кількох поколінь трудящих великого регіону України — території сучасних Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської і Ровенської областей.

З часу XX з'їзду КНРС, коли розпочалася наукова розробка проблем КПЗУ, в республіці проведена копійка робота по систематизації архівних матеріалів КПЗУ. Сформувалася чимала група кваліфікованих спеціалістів, підготовлено немало праць, в яких аналізуються різні аспекти діяльності КПЗУ по мобілізації трудящих краю на боротьбу за соціальне й національне визволення і воз'єднання з Радянською Україною. Досить звернутися до книг і брошур І. Василю, Є. Галушки, Ю. Гошка, В. Добрецової, Б. Дудикевича, І. Заболотного, О. Карпенка, М. Кравця, С. Макарчука, В. Маланчука, М. Олексюка, Ю. Сливки, В. Тердохліба, Й. Цюха, В. Чугайова, О. Швидака, І. Шумейка, А. Ярошенка, П. Яшківа, щоб переконатися в цьому. Обсяг публікації, на жаль, не дає можливості назвати всіх авторів журнальних і газетних статей відповідної тематики.

Крім того, проблеми Західної України міжвоєнного періоду знайшли відповідне характеру публікації висвітлення в академічних виданнях з історії Української РСР, робітничого класу і селянства республіки, в нарисах історії Комуністичної партії України і обласних партійних організацій. Опубліковано також збірники спогадів активних учасників революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях, мемуари окремих з них. Ці праці, поряд з індивідуальними монографіями і брошурами названих авторів, а також збірниками документів і матеріалів регіонального та обласного характеру складають серйозну

³⁰ Літ України. 1988. — 18 лют.

основу як для подальшої наукової розробки окреслених проблем, так і для ідеологічної, масово-політичної роботи. Тобто, можна сміливо говорити, що істориками республіки розроблена концепція об'єктивного висвітлення історії КПЗУ, революційно-визвольного руху трудящих краю. Проте окремі деталі цієї концепції сьогодні потребують, на нашу думку, уточнення. Які це деталі? По-перше, це оцінка суті, характеру і рушійних сил тих подій, що привели до утворення Західноукраїнської народної республіки. Поглиблений аналіз цих подій відкриє, напевне, нові аргументи для підтвердження висновку (О. Ю. Карпенко та ін.) про те, що проголошення ЗУНР стало наслідком буржуазно-демократичної революції, головною рушійною силою якої виступали трудящі маси. Цей поглиблений аналіз дасть можливість відповісти і на питання: хто, які сили, чому і як скористалися плодами цієї революції?

По-друге, вивчення наявних публікацій, рукописних спогадів колишніх членів КПЗУ, нових архівних документів дає підстави поставити під сумнів правильність оцінок причин розколу в КПЗУ в 1927—1928 роках (у тому числі й автором цієї публікації), усталених в нашій літературі.

По-третє, з огляду на строкатість течій революційно-визвольного руху в цьому регіоні у міжвоєнний період, непримиренну боротьбу між комуністами і крайнє реакційними буржуазно-націоналістичними організаціями за політичне керівництво ними, більш диференційованим мав би бути і підхід до оцінки ролі і значення того чи іншого політичного, дрібнобуржуазного формування. При цьому не слід було б ігнорувати і традиції, особливості, скажімо, Східної Галичини і Волни.

По-четверте, більш повним міг би бути аналіз причин і наслідків кризи в КПЗУ 1933 р. Драматизм ситуації того часу обумовлювався не тільки різкою активізацією антирадянської діяльності всієї польської реакції, в тому числі і українського буржуазно-націоналістичного табору, але й безпідставним звинуваченням в націоналізмі і зраді тодішнього керівництва КПЗУ на чолі з М. Т. Заячківським (Косарем) і Г. В. Іваненком (Барабою). Вони були оголошені замаскованими агентами Організації українських націоналістів. Західна Україна, відзначалася в цьому зв'язку в документах IV з'їзду КПЗУ, — стала в 1933 р. полем шаленої антирадянської травлі, розгнущаної за допомогою польського і німецького фашизму всіма партіями української буржуазії — від крайнє фашистської ОУН — УВО, через УНДО і клерикалів, до УСРП і УСДП. Ця травля не зустріла негайної рішучої відсічі з боку КПЗУ (підкреслено нами — М. П.), в керівництві якої була тоді недобита агентура контрреволюційного націоналізму. Активізація антирадянської пропаганди гальванізувалась організацією, за зразком гітлерівської Німеччини, всього суспільно-політичного життя буржуазно-поміщицької Польщі. Вона стала складовою частиною посиленого наступу реакції на робітничо-селянські організації і насамперед на Комуністичну партію. Були розгромлені прогресивні видання. В той же час, спекулюючи на економічних труднощах, голоді в Радянській Україні, буржуазні засоби масової інформації посилили потік брехні і наклепів на Радянський Союз, політику лєнінської партії. Небувалою розмаху набрала підтримана урядовими колами антирадянська істерія українських буржуазних націоналістів, на що справедливо вказувалось в матеріалах IV з'їзду КПЗУ. Але ця істерія, і це слід особливо підкреслити, «не зустріла негайної рішучої відсічі» не тому, що в КПЗУ проникла ворожа «агентура». Партія, незважаючи на всі зусилля, в першу чергу М. Заячківського і Г. Іваненка, в умовах жорстоких поліцейських переслідувань, об'єктивно не могла дати негайну і рішучу відсіч всім антикомуністичним, антирадянським акціям. Для цього потрібен був певний час, щоб перегрупувати сили і матеріальні засоби, адаптуватися до вкрай складних умов діяльності.

Важливе значення в ситуації, що склалася, мала б своєчасна, правдива інформація з Радянської України. Її відсутність ускладнювала діяльність КПЗУ, породжувала непевність, а то і розгубленість окремих партійних працівників, недовіря до керівництва партії. В такій ситуації об'єктивний аналіз був підмінений суб'єктивістським безпідставним звинуваченням М. Заячківського і Г. Іваненка в зрад.

Звинувачення провідних діячів КПЗУ обумовило значне скорочення чисельності партії з 4300 до 2600. Одних виключали як ворожих агентів, інших, які не вірили в те, що М. Заячківський і Г. Іваненко — агенти, виключали із партії як примиренців, деякі в хвилини відчаю самі вийшли із рядів партії. Багато партійних організації були дезорієнтовані і деморалізовані. «Матеріали останнього часу, — відзначало 22 лютого 1934 р. Закордонне бюро допомоги КПЗУ, — свідчать про опозицію ЦК у Львівській організації і в нафтовому басейні, в Станіславському окрузі»³¹. Тоді ж в листі до Бюро Секретаріат ЦК КПЗУ писав: «Багато товаришів не вірять в те, що Б(араба), К(осач) і інші — агенти ОУН»³². Однак, М. Заячківський і Г. Іваненко, група інших працівників КПЗУ були репресовані.

На час відкриття ІV з'їзду КПЗУ (31 жовтня 1934 р.) криза в партії була подолана. Були відновлені основні ланки партійного апарату, налагоджені зв'язки, нелегальні видання. Чисельність партії зросла до 4300 членів. Партія активізувала організаторську і масово-політичну роботу, під її керівництвом відбулися крупні виступи робітничого класу і селянства, в процесі підготовки інтернаціонального робітничо-селянського конгресу Західної України значно зміцнилися зв'язки комуністів з масами, зросла авангардна роль КПЗУ в національно-визвольному русі. Її революційна діяльність була перервана 1938 року. В умовах культу особи Сталіна, на основі фальшивих, про вокаційних звинувачень проти Комуністичної партії Польщі, Виконком Комінтерну прийняв рішення розпустити КПП, у тому числі і її складові частини — Комуністичну партію Західної України і Комуністичну партію Західної Білорусії.

У дні роботи ХХ з'їзду КПРС була опублікована спільна заява комуністичних партій Радянського Союзу, Італії, Польщі, Болгарії та Фінляндії про помилковість рішення Комінтерну щодо КПП, а, отже, і КПЗУ. У 1956—1959 рр. повністю реабілітовані безвинно репресовані визначні діячі партії, активісти революційно-визвольного руху. Чимало зроблено для правдивого висвітлення героїчної діяльності Компартії Західної України. Однак, в історичній пам'яті українського народу вона ще не займає належного їй місця. До цього часу у нас не створено жодного художнього твору чи кінофільму про самовіддану боротьбу трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з соціалістичною Вітчизною. Невідомими залишаються для сучасника імена і діяння десятків, сотень самовідданих борців за щастя трудового люду. Вони мають право на вдячну пам'ять. Адже мова йде про двадцятирічну історію четвертої частини українського народу. Історія революційно-визвольного руху все ще залишається знеособленою. Публікацій про активних борців за возз'єднання українських земель ще дуже мало. Поки що ми обмежуємось невеликими брошурами про М. Заячківського (Косара) і Г. Іваненка (Барабу), журнальними публікаціями про К. Саврича (Максимовича), Й. Крілька (Васильківа), Р. Кузьму (Турянського) та деяких інших. Підготовка таких публікацій все ще чекає дослідників. І було б дуже добре, якби вони з'явилися до 70-річчя утворення КПЗУ і 50-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР. Сьогодні, як відрадний факт, можна відзначити активну роботу багатьох суспільствознавців республіки по

³¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 175, арк. 10.

³² Там же, спр. 175, арк. 10.

підготовці до друку збірника нарисів під умовною назвою «Борці за визволення і воз'єднання». У цьому збірнику планується подати понад 500 нарисів про активних учасників революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, зокрема, і нарисів про організаторів, видатних діячів КПЗУ. Але обмежитись цим було б неправильно. Цілоком слушними у цьому зв'язку є пропозиції про правдиве й більш повне відтворення історії революційно-визвольного руху трудящих Західної України засобами історичної літератури і художніх творів, музеїв і кімнат революційної слави, про увічнення пам'яті творців цієї історії. Підготовка до 70-річчя утворення Комуністичної партії Західної України і 50-річчя воз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР, не обмежувачься заходами ювілейного характеру, могла б дати творчий імпульс вирішенню цих проблем. І розв'язувати їх має насамперед громадськість.

М. С. Кармазіна. Деякі питання історіографії діяльності КПРС по підвищенню ролі масових добровільних товариств в будівництві соціалізму в середині 20-х — середині 30-х років. Як зазначалося на XIX Всесоюзній партійній конференції, політична система соціалізму не може повнокровно функціонувати без опори на широку мережу громадських організацій, через які виражаються і реалізуються інтереси різних соціальних, професійних, вікових груп населення країни³⁹. Важливе місце серед громадських організацій належить добровільним товариствам трудящих. Останнім часом діяльність цього виду об'єднань викликає справедливі нарікання: в роки застою громадська ініціатива помітно обюрократилась. Це спонукало партію в період перебудови поставити питання про необхідність розвитку демократії усередині громадських організацій в цілому і в добровільних товариствах зокрема, про підвищення їх ролі в політичному процесі, чітке визначення правової основи діяльності.

Розв'язанню цих питань буде сприяти, на наш погляд, вивчення досвіду діяльності КПРС по підвищенню ролі масових добровільних товариств, набутого партією в інший переломний період нашої історії — період переходу від капіталізму до соціалізму. Зазначимо, що на союзному рівні вже з'явилися роботи, присвячені розгляду даної проблеми. Перші кроки на шляху підготовки загальноючих робіт зроблені науковцями в ряді республік. На Україні ж до цього часу немає таких праць, хоча діяльність ряду товариств вивчена досить повно.

Аналіз накопиченого матеріалу по проблемі міститься в таких виданнях, як «Нариси історії Комуністичної партії України» (Київ, 1977), нарисів історії обласних партійних організацій, «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР» (Київ, 1973) та інших. Приведені в цих роботах дані свідчать про багатогранну діяльність партії, спрямовану на підтримку і розвиток насамперед таких товариств, як Міжнародна організація допомоги борцям революції, Товариство раціоналізаторів і винахідників, Об'єднання художньої інтелігенції. Разом з тим, деякі моменти стосовно діяльності даного виду громадських організацій, вимагають перегляду з позицій сьогодення. Зокрема, це стосується добровільних товариств художньої інтелігенції. В республіканській періодиці в цілому ряді літературо- та мистецтвознавчих статей вже зроблено спроби по-новому висвітлити їх діяльність. Історикам також необхідно критично переосмислити результати своїх попередніх досліджень, переглянути тлумачення ряду фактів та пролесів, що були притаманні тогочасному мистецькому життю. Варто в цілому по-новому висвітлити негативний вплив сталінської системи на «не заплановану» громадську ініціативу. Незважаючи на те, що Конституція 1936 р.

³⁹ Горбачев М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови. — С. 67—72.

містила прогресивні правові принципи, демократія на ділі була дуже обмеженою.

Окрім названих колективних праць питання історії добровільних товариств висвітлюються в ряді дисертаційних досліджень, статей, індивідуальних монографій. Зрослий в останні десятиріччя інтерес науковців до історії даного виду громадських організацій логічний. Адже для всебічного аналізу суспільно-політичного, економічного життя республіки в 20-ті — 30-ті роки необхідний комплексний підхід у вивченні діяльності як партійних, державних органів, так і численних громадських організацій. Добровільні товариства, як і інші громадські організації, були передаточним механізмом між робітничо-селянськими масами і державою, сприяли здійсненню політики Комуністичної партії, були тими каналами і важелями, через які партія керувала широкими масами, підтримувала зв'язок з ними. Аналізуючи політику партії, спрямовану на вирішення найрізноманітніших за змістом завдань — політичних, соціально-економічних, оборонних, — дослідники вивчають ці «канали» і «важелі», так би мовити, у дії. Так, політика партії стосовно такої оборонної організації як Тсовнахім ґрунтовно досліджена в працях Д. Д. Піхи, В. М. Довгопола, І. Я. Ковальова та інших. Досить ретельно вивчено партійне керівництво і діяльність МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих. Свій внесок в розробку проблеми зробили такі історики, як В. К. Гусаров, В. В. Іваненко, А. А. Кравченко.

Науковці досить часто звертаються до фактів з історії інших добровільних товариств. Так, немає жодної праці, присвяченої такій, наприклад, проблемі, як «КПРС і здійснення культурної революції», де б не порушувалось питання ліквідації неписьменності і не розглядалась у зв'язку з цим діяльність товариства «Геть неписьменність!». Аналізуючи партійне керівництво робітничим шефством над селом, автори торкаються питання діяльності добровільних шефських товариств. Разом з тим, окремих досліджень, присвячених історії того чи іншого товариства, немає. Факти про діяльність даного виду громадських організацій використовуються лише як ілюстративний матеріал для характеристики процесів, що мали місце в нашому суспільстві в 20-ті — 30-ті роки.

Таким чином, історики виконали певну роботу по вивченню багатогранної діяльності КПРС по підвищенню ролі масових добровільних товариств у будівництві соціалізму. Разом з тим, назріла потреба в створенні узагальнюючої праці, в якій була б всебічно висвітлена діяльність партії в цьому напрямку.

В. О. Швед. Сучасна національна політика КПРС і буржуазне «українознавство». У виступі на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов звернув увагу на посилення спроб з боку антирадянських сил «перенести ідеологічну боротьбу з питань перебудови і роззброєння на нашу територію, в наше середовище»³⁴. Серед питань перебудови, що знаходяться сьогодні в епіцентрі ідейного протистояння, помітне місце належить національній політиці КПРС. І не зрозуміло. Радянське суспільство багатонаціональне, тому революційні процеси оновлення завжди так чи інакше торкаються інтересів кожного народу, кожної нації і тому повинні вирішуватись таким чином, щоб не нанесли шкоди їх взаєморозумінню, співробітництву, сприяли зміцненню дружби народів СРСР. Відомі події у Алма-Аті, Прибалтії, Нагірному Карабаху і навколо нього та ін. наочно показали, що проблеми у сфері міжнаціональних відносин, які нагромаджувалися десятиріччями, являють серйозну небезпеку для справи перебудови і вимагають

³⁴ Горбачов М. С. Революційні перебудови — ідеологія оновлення. Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. — К., 1988. — С. 35.

швидкого та ефективного їх подолання. Це в свою чергу помітно посилює роль і відповідальність національної політики на сучасному етапі.

Зростає значення політики КНРС у галузі міжнародних відносин усвідомлює і наш ідеологічний противник. Антикомуністичні сили вирішили, що настав найсприятливіший момент для нової великомасштабної диверсії проти національної політики КНРС. Особливу ставку імперіалістична реакція зробила на активізацію тих ланок свого пропагандистського апарату, що «спеціалізуються» по окремих регіонах чи республіках нашої країни, в тому числі і на буржуазне «українознавство».

Слід зауважити, що в історико-партійній літературі ще практично відсутній систематизований критичний аналіз продукції буржуазного «українознавства» з питань перебудови в СРСР, у тому числі з проблем сучасної національної політики КНРС. Завдання, поставлені XIX Всесоюзною конференцією КНРС по дальшому зміцненню інтернаціональної єдності трудящих усіх націй і народностей СРСР, вимагають активізації роботи науковців республіки у цьому напрямку.

Не претендуючи, звичайно, на всебічний аналіз проблеми, хотілося б звернути увагу на деякі особливості історіографічної продукції центрів буржуазного «українознавства» з питань національної політики КНРС, які намагаються пристосовуватися до сучасної обстановки, вигадати нові «моделі», за допомогою яких можна було б фальсифікувати сучасну національну політику КНРС, враховуючи умови перебудови і демократизації³⁵. Так, найбільш поширена в цьому плані «модель» серед буржуазно-націоналістичних центрів зображує протиріччя між курсом КНРС на перебудову, демократизацію і завданнями національної політики по зміцненню інтернаціональної єдності і дружби народів СРСР. Згідно цієї схеми, поглиблення процесу демократизації неминує супроводжуватись зростанням націоналістичних, сепаратистських тенденцій серед неросійських народів. Цей процес, на думку буржуазних «українознавців», має завершитись одним із двох варіантів: чи Радянський Союз як єдина багатонаціональна держава перестане існувати, чи курс на демократизацію буде припинено, щоб не допустити розпаду СРСР. «Як довго цей розвиток буде тривати, поки Горбачов не вирішить, що гласність це одне, а єдність і стабільність Радянської імперії — інше?»³⁶ — запитує «Радянський національний огляд» — журнал українознавчих центрів, який спеціалізується на фальсифікаціях національної політики КНРС.

У справі критики цієї концепції важливо довести, що не демократизація і гласність привели до подій у Алма-Аті, Прибалтії, Нагірному Карабаху і навколо нього, інших місцях. Резолюція XIX Всесоюзної конференції «Про міжнародні відносини» містить глибокий аналіз причин виникнення деформацій і негативних явищ у сфері національних відносин: «...динамізм, властивий початковому етапові формування багатонаціональної держави Рад, був істотно втрачений і підірваний відходом від лєнінських принципів національної політики, порушеннями законності в період культу особи, ідеологією і психологією застою»³⁷. Тому, як підкреслюється у резолюції, «перебудова, демократизація і гласність оголили ці явища і в той же час створили необхідні умови для їх демократичного подолання»³⁸.

Об'єктом пильної уваги буржуазних «українознавців» став і процес вироблення практичних заходів, спрямованих на реалізацію в рес-

³⁵ Прокоп М. Розвинування утопії // Сучасність (Мюнхен), 1988.— 4.6.— С. 80—85. Соколюк З. Радянська державна система і горбачівські реформи // Там же.— Ч. 3.— С. 96.

³⁶ Soviet Nationality Survey— London— 1987.— Vol.— I V.— N 5.— P 5

³⁷ Про міжнародні відносини: Резолюція XIX Всесоюзної конференції КНРС // Рад. Україна.— 1988.— 6 липня.

³⁸ Там же

публіці рішень XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КНРС, XIX Весоюзної партійної конференції, який зображується ними у формі апаротного зіткнення між партійним апаратом, проводяться нібито «русификаторський» курс і громадськістю республіки, зокрема, творчими організаціями, наприклад Спілкою письменників України, яка предстала у буржуазних «українознавців» як «національно-опозиційний суспільний рух»³⁹. В основі цієї концепції — спекуляція на часом бурхливих і гострих дискусіях, що ведуться у республіці, про те, як подолати такі негативні сторони у національно-культурному житті як звуження сфери використання української мови, зниження рівня її викладання і вивчення в школі, порушення мовного статусу українських театрів, скорочення випуску кінофільмів на українській мові. У ході дискусій, які порушують складні і делікатні питання національної сфери, іноді з'являються і недостатньо зважені, однобічні судження. Ці звичайні витрати будь-якої серйозної дискусії і намагаються використати антикомуністи, зобразити їх у вигляді доказів існування якоїсь опозиції серед творчої інтелігенції політиці партії. При цьому буржуазні «українознавці» не бачать головне — те, що всіх учасників цієї дискусії — і письменника, і поета, і публіциста, і партійного працівника — об'єднує одна мета — добитися усунення відзначених негативних явищ у галузі національно-культурного життя, дальшого зміцнення дружби народів СРСР.

Дуже добре сказав про це академік Л. Новиченко: «В ім'я чого ми порушуємо делікатні проблеми мови та міжмовних відносин в розмові про завдання літератури в інтернаціональному і патріотичному вихованні мас? В кінцевому підсумку в ім'я зміцнення дружби народів та їх культур. Але пам'ятати про цю вищу мету — значить бути на висоті політичного і громадського такту, на рівні справедливості державної розважливості в думках та судженнях.

Хай не сподіваються на будь-яку поживу для себе наші ідейні противники, зокрема з тих, що фарбовані жовто-блакитною барвою. Наші перебудовчі турботи, включаючи питання, поставлені на сьогоднішнє обговорення, — це турботи про те, щоб у нас стало не менше, як декому б хотілося, а більше глибоко істинного і дійового інтернаціоналізму та дружби народів»⁴⁰. Не дивно, що постанова ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КНРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення» була зустрінута буржуазно-націоналістичними центрами з неприхованим роздратуванням. Адже ця постанова переконливо спростовує вигадки антирадянщиків, нібито Комуністична партія не турбується про розвиток української мови і культури.

На основі ділового, науково обгрунтованого аналізу всього комплексу питань у галузі національних відносин, в тому числі і у галузі мовного життя в республіці, ЦК Компартії України здійснює широкий комплекс заходів, спрямованих на посилення пропаганди лєнінської національної політики, удосконалення міжнаціональних відносин, патріотичного і інтернаціонального виховання населення, поліпшення вивчення української, російської та інших мов народів СРСР, більш повне задоволення соціально-культурних запитів населення з урахуванням його національної структури.

Деякі пропозиції щодо організації і проведення контрпропагандистської роботи по викриттю буржуазно-націоналістичних перекуренч сучасної національної політики КНРС.

³⁹ Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР на тлі Горбачівської «перебудови» // Сучасність (Мюнхен), 1988. — Ч. 2. — С. 75—77; Каміньський А. Сучасне становище на Україні і наші завдання // Там же. — Ч. 4. — С. 85.

⁴⁰ Новиченко Л. Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих // Літ. Україна. — 1987. — 25 черв.

По-перше, в республіці на основі розробленої програми вивчення національних проблем необхідно об'єднати зусилля всіх науковців, що розв'язують питання критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій національної політики КНРС, міжнаціональних відносин в СРСР, створити для їх роботи необхідні умови.

По-друге, необхідно переходити до прямої полеміки з носіями поглядів буржуазного «українознавства» за питання здійснення національної політики КНРС на Україні, як це роблять, наприклад, у своїй контрпропагандистській роботі наші естонські колеги⁴¹.

Звичайно, що весь комплекс відповідних заходів у цьому напрямку повинен відзначатися повним і точним врахуванням реальностей внутрішнього та міжнародного життя, зрослих духовних запіттів труючих, близькістю до людей, правдивістю, аргументованістю і конкретністю.

О. І. Осташко. Про нові тенденції у висвітленні французькою буржуазною історіографією ідеологічної роботи КНРС. На нашу думку, у розвитку в французькій буржуазній історіографії ідеологічної роботи КНРС можна з певною мірою умовності визначити три етапи. Перший з них почався після Великого Жовтня і тривав до кінця другої світової війни. Характерною його рисою була груба фальсифікація діяльності КНРС, що зумовлювалося перш за все відвертою антирадянською спрямованістю радянологічних досліджень, їх примітивною концептуальною основою.

Для другого етапу (середина 40-х — початок 60-х років) еволюції французької радянології показовим є виникнення ліберально-буржуазного напрямку, представники якого намагалися з об'єктивістських позицій розглядати проблеми ідеологічної роботи КНРС. Але надалі цей напрямок не набув відповідної ваги.

Третій етап почався в 60-ті роки і продовжується понині. Для нього характерна значна активізація «радянологічних» досліджень в рамках двох пануючих напрямів у французькій історіографії, що об'єктивно відбивають головні тенденції в зовнішньо-політичному курсі Франції по відношенню до СРСР. Це помірньо-консервативний і правоконсервативний. Характерно, що в 60—70-ті роки переважаним було помірньо-консервативне крило, а правоконсервативне знаходилося на другорядних позиціях. Це зумовлювалося в першу чергу політичними факторами. Дійсно, в ті роки характер відносин між Францією і СРСР сприяв розширенню контактів між двома країнами. Зокрема, досить активно і плідно співробітничали французькі і радянські історики, що давало відповідні позитивні результати. Як свідчить, наприклад, аналіз праць поміркованих радянологів П. Желара, Р. Шарвена та інших, для їх показовим є намагання відійти по ряду питань від одіозних антикомуністичних штампів, зрозуміти радянську дійсність. Зокрема, вивчаючи ідеологічну роботу КНРС, названі автори більше уваги приділяли працям радянських вчених, першоджерелам (матеріали статистики, періодики тощо). Це, безумовно, дозволило створити менш упереджену картину нашої діяльності. В 60—70-ті роки цей напрямок був досить впливовим у французькій буржуазній історіографії.

Правоконсервативний напрямок у французькій буржуазній історіографії набув відповідного статусу на грані 70—80-х років, що було зумовлено рядом соціально-економічних і політичних факторів: посиленням впливу американських монополій на економічне життя і засоби масової інформації Франції, загостренням боротьби між правими і лівими партіями за політичне першество в країні, загальним поворотом антикомунізму до лобової атаки проти соціалізму, застійними явищами в СРСР.

⁴¹ Радуга (Таллін).— 1988.— № 5.— С. 84—89.

Представники цього напрямку професори історії А. Безансон, А. Крідель та інші відрізняються в цілому прихильністю до концептуального арсеналу часів «холодної війни». Спираючись на буржуазну теорію «ідеократизму», що характеризується чітко визначеною антисоціалістичною, антирадянською спрямованістю, правоконсерватори в своїх працях головну шість бачать у відвертій фальсифікації ідеологічної роботи КПРС, створенні майже карикатурного образу радянської людини. Зазначена концепція на сьогодні є однією з найпоширеніших у Франції. Висунув її в кінці 70-х років політичний оглядач журналу «Експрес» професор Безансон. В її основі лежить хибна теза про те, що будь-яка ідеологія в силу своєї класової залежності дає перекручене уявлення про дійсність і тому, мовляв, вона не може бути науковою. Саме з цих позицій антикомуністи атакують марксизм-ленінізм.

Отже, новою важливою тенденцією французької буржуазної історіографії проблем ідеологічної роботи КПРС є її сповзання вправо. Воно зумовлено перш за все виконанням правилами істориками соціального замовлення реакційної буржуазії.

Характерно, що в останні роки значна частина істориків бере активну участь в теле-радіопередачах, засіданнях «круглих столів» з проблем керівної ролі партії в радянському суспільстві. В цьому плані виступають в пресі особливо часто професори Е. К. д'Анкос, А. Безансон, А. Крідель, М. Ферро та інші. Цей факт свідчить про ще більш тісний зв'язок радянології і пропаганди.

Деякі сльві про джерельну базу французької буржуазної історіографії, її деякі особливості. Аналіз видань радянологів свідчить про все більш широке використання буржуазними авторами творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів КПРС і Радянського уряду, праць радянських вчених, періодичних видань. Але підхід залишається до джерел вибірково-одностороннім. Зокрема, з періодики використовуються як правило лише негативні факти, що мають місце в ідеологічній роботі КПРС, і подаються читачеві як типові для соціалістичного суспільства. Успіхи ж нашого народу в духовній сфері часто замовчуються. Звичайно, в ідеологічній роботі КПРС є чимало недоліків, про які, зокрема, йшлося і на ХІХ Всесоюзній партійній конференції. Тому партія ставить завдання перебудувати свою ідеологічну діяльність.

В. І. АСТАХОВА (Харків), Г. Ю. ВАСИЛЬЄВ (Харків),
В. А. ГАМАЧЕК (Київ), Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ДОСВІД СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАЦІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ

Однією з найважливіших умов успішного розв'язання завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни є підвищення трудової та суспільно-політичної активності всіх радянських людей, у тому числі й інтелігенції. Разом з робітничим класом і колгоспними селянством вона ділом підтверджує свою підтримку цілей Комуністичної партії, з розумінням ставиться до необхідності трансформації її політики в конкретні справи. У свою чергу, як відзначалося на ХІХ Всесоюзній конференції КПРС, партія високо оцінює наростаючий вклад інтелігенції в реалізацію перебудови¹. З усім народом у

¹ Рад. Україна, - 1988. - 29 черв

революційне перетворення всіх сторін життя радянського суспільства включився й інтелігенція Української РСР.

Одним з методів з'ясування найоптимальніших шляхів активізації творчої діяльності трудящих, посилення ідеологічної, політико-виховної роботи є соціологічні дослідження. На необхідності піднесення їх ефективності наголошувалося, зокрема, на квітневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України².

Для визначення шляхів і напрямів підвищення ефективності праці інтелігенції, її соціальної активності сектор історії інтелігенції Інституту історії АН УРСР у процесі підготовки присвячених цій соціальної групі двох томів, що входять до семитомного видання «Історії класів і соціальних верств Української РСР», провів у 1987 р. анкетне опитування близько 2000 інженерно-технічних і медичних працівників. Воно було здійснене на ряді промислових підприємств Києва, Харкова, Донецька, Львова, Краматорська, НДІ Мінелектротехпрому та в санаторних закладах Трускавця, Алушти, Миргорода і Словянска. Отже, для соціологічних досліджень були взяті два найчисленніші професійні загоны інтелігенції, один з яких належить до виробничої, а другий — до невиробничої сфери.

Результати цієї роботи, виконаної спільно науковцями та практичними працівниками, і покладено в основу даної статті. У ній використано також опубліковані матеріали, статистичні дані, інтерв'ю з керівниками підприємств і установ, їх структурних підрозділів, із секретарями партійних організацій і головами профспілкових комітетів. Такий підхід, на наш погляд, відповідає висловленій у постанові ЦК Компартії України «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посиленню їх зв'язку з практикою» настанові про необхідність залучати для виступів на сторінках «Українського історичного журналу» учених і практиків³.

Результати проведених соціологічних досліджень сприяють активнішому й конкретнішому пошуку шляхів підвищення ефективності праці інтелігенції в поглибленні перебудови, до чого закликала комуністів, увесь радянський народ XIX Всесоюзна партконференція. Цей заклик стосується й інженерно-технічних кадрів, питома вага яких протягом 60-х — першої половини 80-х років збільшилася з третини до майже половини всього складу інтелігенції республіки⁴. Перший етап перебудови ознаменувався у цілому помітним зростанням їх активності й заінтересованості практично в усіх видах своєї участі в управлінні, у тому числі в розв'язанні питань суспільно-політичного і техніко-економічного характеру. Хоча владі у вічі й те, що навіть через два роки після початку перебудови більшість інженерів не могли чітко визначити її сутність на своїх підприємствах, назвати, які реальні зміни відбулися на них в організації праці і системі її оплати. За даними досліджень, рівень суспільно-політичної активності інженерів був досить високим, хоч і мав тенденцію до зниження. Якщо на рубежі 70—80-х років 90% інженерно-технічних працівників різних виробничих і посадових груп Харкова заявляли про наявність у них громадських доручень, то в 1987 р. чітко назвати останні і сформулювати своє ставлення до їх виконання змогли тільки 65% опитаних інженерів. У цілому ж у громадсько-політичному житті брало участь 90% ІТП. Найбільша кількість тих, що стоять осторонь від нього, виявлялася на Львівському автобусному заводі (21%), найменша — на Старокраматорському машинобудівному заводі (3%).

² Рад. Україна — 1988. — 9 квіт.

³ Рад. Україна — 1988. — 8 квіт.

⁴ Народне господарство Української РСР у 1985 році: Стат. щорічник. — К., 1986. — С. 248 (підрозунок авторів).

Така різниця може пояснюватися не в останню чергу тим, що на різних підприємствах мав місце неоднаковий підхід до визначення ролі інженерно-технічних працівників у виробництві. Тому дуже актуально звучить положення резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови», в якій відзначалося, що революційна перебудова неможлива без всебічної активізації й інженерних кадрів, підвищення їх престижу⁵.

Дослідження, проведені в системі Мінелектротехпрому, показали, що найактивнішу участь у громадському житті колективу беруть комуністи і комсомольці, причому їхня активність перебуває у прямій залежності від рівня освіти, посади, а також від стажу роботи в організації. Найбільшу стурбованість має викликати той факт, що значна частина молодих спеціалістів віком до 25 років не залучена до активної громадської діяльності. Це є наслідком, з одного боку, істотних недоліків у виховній роботі, що проводиться у вузах і технікумах, а з другого, — упущень та недостатньої уваги до цієї групи з боку адміністрації та громадських організацій підприємств. Тобто ще й досі даються взнаки наслідки застійних явищ, характерних для 70-х років. Вони усунуватимуться тим успішніше, чим швидше і послідовніше здійснюватиметься реформа середньої і вищої школи, чим активніше створюватимуться умови, які б давали можливість молоді якомога раніше ставати самостійною, максимально розкривати свої здібності й реалізовувати свої життєві цілі. Саме про це йшлося на XIX Всесоюзній конференції КПРС⁶.

Дослідження, проведені на підприємствах Харківщини, показали наявність значної кількості малоактивних людей навіть серед комуністів і особливо серед комсомольців. Характерно, що згідно з відповідями 69% тих, хто має доручення у віці до 28 років, не одержує задоволення від участі у громадських справах, оскільки ця робота є формальною і мало цікавить. Думка про те, що діяльність усіх громадських організацій має бути докорінно перебудована, очищена від формалізму й бюрократизму, підтверджується готовністю молодих спеціалістів взяти найактивнішу участь у цій роботі. Отже, результати проведеного анкетного опиту не узгоджуються з оптимістичними висновками про те, що останнім часом, у тому числі на рубежі 70—80-х років, у партійних організаціях Харківської області нагромаджено цікавий досвід стрункої і глибоко продуманої системи виховання інтелігенції на основі врахування специфіки її професійних груп⁷.

Життя, особливо наше сьогодні, переконливо свідчить, що діяльність партійних організацій по вихованню інтелігенції може бути ефективною лише за умови, коли будь-які заклики морального змісту, які йдуть від парткомів, обов'язково підкріплюватимуться їхніми конкретними справами, коли працівники апарату парткомів служитимуть зразком для наслідування, що раніше, на жаль, було не завжди. Більше того, в процесі перебудови, з розвитком гласності в республіці було виявлено чимало порушень ленінських принципів партійного життя з боку керівних партійних кадрів, а то й випадків явного беззаконня.

Аналіз результатів соціологічних досліджень показав, що особливо чітко тенденція до зниження активності, втрати інтересу до громадських справ виявляється насамперед у рядових спеціалістів. Це, однак, ще не свідчить про їхню пасивність, а, швидше, є наслідком невміння керівників своєчасно й правильно врахувати інтереси і мож-

⁵ Правда.— 1988.— 5 люля.

⁶ Там же.

⁷ Смоляков Л. Я. Социалистическая интеллигенция.— Киев, 1986.— С. 176—177.

ливості людей, спрямувати їх ініціативу в потрібне русло. Тому лише 53,4% спитаних вказали, що вони часто виступають з тими чи іншими пропозиціями, які стосуються науково-технічної або суспільно-політичної сфери. 76,4% з них заявили, що подібні ініціативи недостатньо підтримуються керівництвом, а 8% — що вони взагалі не знаходять такої підтримки. Це в середньому. На київському ж заводі «Лейніська кузня» та Львівському автобусному заводі не дістає підтримки керівництва ще більша частина ініціатив, з якими виступають інженерно-технічні працівники. Очевидно, що при такому підході проблема активізації людського фактора навряд чи може бути розв'язана. А це, у свою чергу, означає, що радикальна економічна реформа як один з компонентів перебудови буде не повною мірою базуватися на ініціативі, діловитості і подвижності компетентних спеціалістів — справжніх знавців своєї справи. Зняти всі перепони на шляху людей небайдужих, таких, які прагнуть своєю творчою працею прискорювати перебудову, — одне з найважливіших завдань і їх самих, і суспільства в цілому. Прорахунки саме у цій сфері зумовили широке звучання на XIX Всесоюзній конференції КПРС думки про необхідність активізувати інтелектуальний потенціал суспільства, у тому числі й інженерно-технічної інтелігенції, без чого перебудова, оновлення соціалізму просто немислимі⁸.

Це тим більш необхідно, що й у інших регіонах республіки нерідко продовжують даватися взнаки факти неправильного ставлення до ініціатив трудящих з боку керівників. Одні з них навмисне висувають причини, щоб осмикнути ініціаторів, другі — просто відмахуються від них або відбуваються загальними фразами, треті ж — бадьорю рапортують нагору про успішну реалізацію їхніх пропозицій. Так, на траншеї 1988 р. Дніпролджинський міськом партії та міськвиконком прозвітували, що кожна друга з цих ініціатив — виконана, хоч насправді багато чого із запропонованого трудящими, в тому числі інженерно-технічними працівниками, ще не було розв'язано⁹.

Підвищення соціально-політичної активності неможливе без детального вивчення мотивів, які спонукають спеціалістів до громадської діяльності. Аналіз відповідей на питання про такі мотиви показує, що найголовнішим з них є свідоме ставлення до проблем перебудови, до всього, що стосується життя нашого суспільства, стурбованість станом справ у своєму трудовому колективі. Лише деякі з опитаних зазначили, що у виконанні громадської роботи вони вбачають шлях до поліпшення свого службового чи матеріального становища. Показово, що багато спеціалістів (40–50% по різних категоріях) добре розуміють значення своєї громадської діяльності в житті колективу і суспільства. Для них громадська активність — це «можливість боротися за перебудову», «прагнення боротися з різними недоліками», «подавати необхідну допомогу людям».

У багатьох головним з таких спонукальних мотивів є бажання бути в курсі всіх справ у колективі, розширювати свій кругозір, розвивати навички організаторської діяльності. Приблизно третина спеціалістів, як свідчать їхні відповіді, займається громадською роботою за дорученням або з обов'язку. Чи означає це, що вони ставляться до своїх обов'язків інертно, з неохотою? Тут відповідь не може бути однозначною. Численні бесіди із спеціалістами, які мали місце в попередні роки, у тому числі в сімдесяті, вивчення матеріалів партійних організацій, додаткові дослідження і спостереження показують, що для багатьох інженерів громадська робота, почавшись як доручення, стала потребою, і виконують вони її з почуттям високої відповідальності. Критичне ж ставлення з їхнього боку спрямовуєть-

⁸ Правда. — 1988. — 29 июня

⁹ Правда України. — 1988. — 15 мая.

ся не стільки на саму цю роботу, скільки на існуючу систему її організації та контролю.

Дослідження свідчать про невикористані резерви зростання активності, про серйозні труднощі, які зустрічаються на цьому шляху, про те, що падіння престижності праці спеціалістів прийшло в гостру суперечність з об'єктивно зростаючою соціальною роллю технічної інтелігенції у суспільстві. Усуєнення цієї суперечності потребує кардинальних змін у системі підготовки інженерних кадрів, на що спрямовані, зокрема, основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні. На жаль, у республіці й через рік після початку її здійснення в підготовці інженерних кадрів мало що змінилось. Це пояснюється тим, відзначалося на квітневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України, що перебудова ведеться у вузах безініціативно, а відповідні міністерства й відомства, за заявками яких мають готуватися спеціалісти, не виявляють поки що особливого інтересу до організаційних нововведень¹⁰.

З такими становищем далі миритися не можна. Про це йшлося на лютевому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС. Про кончу необхідність кардинального прориву у підготовці спеціалістів говорилося з трибуни XIX Всесоюзної партконференції. Адміністративно-командні методи в цій надзвичайно важливій для долі соціалізму сфері, відзначав голова Державного комітету СРСР у справах народної освіти Г. А. Ягодин, вже позначилися на навчанні й вихованні, призвели до різкого зниження професійного рівня спеціалістів, у тому числі й інженерно-технічної інтелігенції, що, в свою чергу, стало причиною більшості наших великих невдач і прорахунків¹¹.

Зростання престижності інженерних кадрів пов'язане також з принциповими змінами в характері і змісті інженерної праці, посиленням її творчого характеру, поліпшенням організації та технічної оснащеності. Про це свідчать і відповіді опитаних, 20% з яких вважають, що виконувана ними робота дає їм надто мало, а нерідко й зовсім не надає можливостей для застосування своїх професійних знань. Реальність цих відповідей підтверджується й тим, що, на думку приблизно такої ж кількості ІТП, робота, яку вони виконують, не вимагає підвищення професійного рівня, засвоєння нових знань. Так вважає більшість інженерно-технічних працівників Львівського автобусного заводу. Найменше прихильників такої точки зору виявилось серед співробітників Центрального конструкторського бюро (ЦКБ) київського заводу «Ленінська кузня». Це може означати, що організація праці краще поставлена в проектно-конструкторських підрозділах, ніж на виробничих ділянках, де й літома вага осіб з вищою освітою нижча, і частина ІТП з тривалим трудовим стажем менша. Названі причини одночасно визначають і шляхи дальшого піднесення ефективності праці інженерно-технічної інтелігенції на виробництві.

Розглядаючи творчий зміст роботи як показник її суспільної цінності, абсолютна більшість опитаних інженерно-технічних працівників ставить цю умову на перше місце серед інших стимулів своєї трудової діяльності. У розмові з членами групи, яка провела соціологічне дослідження, керівники виробничих підрозділів, секретарі парторганізацій та голови профкомів висловлювали думку, що падіння престижу інженерних спеціальностей зумовлене не лише диспропорціями в заробітній платі, а й тим, що у структурі інженерної праці мало місця залишається для творчої діяльності, оскільки більшість робочого часу забирають рутинні види праці, які не вимагають вузівської підготовки. Про те, що близько 50% обсягу повсякденно виконуваної ними роботи обов'язково потребує інженерно-технічних знань,

¹⁰ Рад. Україна.— 1988. - 9 квіт.

¹¹ Правда.— 1988 — 2 июля.

заявило тільки 23% опитаних, а про те, що близько 80%,— 14% анкетованих. Такі ж тенденції були характерними й для 70-х років¹².

Отже, звільнення інженерних кадрів від невластивих їм виробничих функцій виступає ще одним конструктивним напрямом піднесення ефективності праці цієї групи інтелігенції, що в умовах перебудови є кінце необхідним.

Звертає на себе увагу значна невідповідність між спеціальністю, набутою фахівцем у вузі, і тією, за якою він працює на виробництві. Так, у вищих навчальних закладах дипломи інженерів-механіків одержали 37% опитаних, а працюють за цією спеціальністю тільки 8%. Інженерами-конструкторами у вузах стали 2,8% анкетованих, а на виробництві виконують ці функції 24,4%. До сказаного слід додати й те, що протягом 70—80-х років неухильно зростала чисельність дипломованих фахівців інженерно-технічного профілю, які працюють на посаді робітників. Тільки протягом 1986—1987 рр., відзначалося на квітневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України, в республіці майже до 200 тис. зросла кількість випускників вузів, які працюють на посадах, що не потребують вищої освіти¹³. Ще більше таких осіб із середньою спеціальною освітою.

Відомо, що ставлення до винагороди за працю як до такої, що є справедливою, один з найбільших стимулів трудової активності. Нерідко навіть сильніший, ніж розмір зарплати. Особливо наочно його вплив на трудову активність виявився в період внесення змін в оплату праці ІТП. Як же оцінюють справедливість розподілу нових посадових окладів спеціалісти? В анкету були включені такі питання: «Чи вважають інженерно-технічні працівники, що оплата їх праці є справедливою по відношенню до їхнього трудового вкладу, до зарплати спеціаліста одного з ними рівня, до зарплати інших членів колективу? Чи стимулює нова система оплати їх науково-технічну творчість?». Більше половини опитаних вважає, що оплата відповідає їх трудовому вкладу. Як таку, що не відповідає цьому вкладові, їх оцінили 29% анкетованих. У той же час 22% інженерно-технічних працівників вважає, що існуюча система оплати праці ще недостатньо стимулює технічну творчість. Таких відповідей було більше на донецькій шахті ім. М. І. Калініна, київському заводі «Ленінська кузня», менше — на Старокраматорському машинобудівному заводі.

Одержані дані дають змогу стверджувати, що багато інженерів і техніків не знають критеріїв оцінки своєї праці, не бачать прямого зв'язку між мірою праці та мірою її оплати. Все це призводить до того, що багато працівників зіставляють не свій вклад з одержаною винагородою, а своє становище у виробничій сфері із становищем інших працівників. Це, природно, не сприяє повною мірою інтенсифікації праці кожного тим більше, що переважна частина ІТП не вважає оплату своєї праці справедливою. Вивчення ситуації, яка склалася в даному питанні, та вироблення відповідних заходів щодо її поліпшення справить стимулюючий вплив на трудову активність розглядуваної категорії трудящих.

Тим більше, що й у доповіді ЦК XIX Всесоюзній конференції КПРС відзначалося, що в діяльності трудових колективів поки що не подолано підходи, за якими технікам, інженерам, як і робітникам, що показували приклад творчої, високоефективної, а то й унікальної праці, заробітна плата штучно обмежувалася¹⁴.

Одним з напрямів ефективного розв'язання цього завдання може й повинно стати індивідуальне соціалістичне змагання між ІТП, звичайно, за умов його кардинальної перебудови та рішучого оцінення

¹² Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма.— М., 1983.— С. 141.

¹³ Рад. Україна.— 1988.— 9 квіт.

¹⁴ Правда.— 1988.— 29 июня.

від формалізму, показухи, валового підходу. Інженерно-технічні працівники одноставні в тому, що розробка чітких показників змагання, які б враховували специфіку їхньої діяльності (дострокове виконання планів, творчий підхід до розв'язання інженерно-технічних завдань, якість виконаної роботи та багато інших запропонованих в анкетах показників), визначення об'єктивних критеріїв оцінки зробленого дадуть можливість кожному точніше оцінювати як особистий трудовий внесок у процес виробництва, так і ступінь справедливості його оплати. Що ж до масовості соціалістичного змагання, то в 70—80-ті роки в ньому брала й бере участь переважна більшість інженерів та техніків промислових підприємств країни і республіки¹⁶. На жаль, з анкетних відповідей неможливо зробити висновок про суть та ступінь цієї участі. Та не доводиться сумніватися в тому, що випадки формалізму в організації змагання, відомі з партійних документів, наукових досліджень та матеріалів преси, не обійшли й трудового суперництва ІТП.

Неабияку роль у системі стимулювання творчої активності інженерно-технічних працівників відіграє своєчасне розв'язання питань у невиробничій сфері їх життєдіяльності (забезпечення житлом, дитячими закладами, надання необхідних побутових послуг, організація охорони здоров'я і відпочинку), а також створення умов для постійного підвищення професійно-кваліфікаційного рівня і просування по службі. Одержані нами дані підтверджують зроблені в матеріалах XXVII з'їзду КПРС висновки про значні непорядки у цій сфері¹⁶. 35% опитаних інженерно-технічних працівників мають менше 7 кв. м житлової площі на кожного члена сім'ї, 7% — живуть у ґуртожитках, 3% — знімають квартири, тобто майже половина їх потребують істотного поліпшення житлових умов.

У подібному становищі перебувають й інші соціальні групи населення країни. Ось чому партія висуває розв'язання житлової проблеми в центр своєї соціальної політики. XIX Всесоюзна конференція КПРС схвалила вжити заходи по різкому зростанню обсягів, темпів і поліпшенню якості житлового будівництва з метою виконання поставленого XXVII з'їздом КПРС завдання забезпечити до 2000 року практично кожному сім'ю окремою квартирою чи будинком¹⁷. В процесі реалізації цих накреслень будуть вирішуватися й житлові проблеми інженерно-технічної інтелігенції республіки.

Глибокi перетворення у змісті праці ІТП, зумовлені технічною реконструкцією народного господарства — механізацією, автоматизацією, комп'ютеризацією та роботизацією, різко підвищили вимоги до освітньої та професійної підготовки інженерно-технічних працівників. Це розуміють 78% опитаних, які, зокрема, заявили, що відчувають потребу в безперервному засвоєнні нових знань для якісного виконання своєї роботи. А 45% з них чесно визнали, що не вважають себе готовими вивувати завдання технічного й технологічного характеру у сфері свого виробництва. І при такому стані справ у 1987 р. 27% опитаних ніде не вчилися і не збиралися вчитись, 7% — лише планували навчання на майбутнє. Отже, практично кожний третій інженерно-технічний працівник не брав участі в безперервному підвищенні кваліфікації кадрів. Ось чому створення системи загального післявузівського навчання спеціалістів було визначено на лютому (1988 р.) Пленумі як одне з першочергових завдань перебудови всієї освітньої справи в країні¹⁸.

¹⁶ Социальное развитие советской интеллигенции.— М., 1986.— С. 106.

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 52—53.

¹⁷ Правда.— 1988.— 5 июля.

¹⁸ Рад України.— 1988.— 19 лют.

На думку експертів, якщо інженерно-технічний працівник з якого причин не ознайомлювався з новою професійною інформацією, то його кваліфікація протягом року втрачала стосовно середни 70-х років 20—25% початкової цінності¹⁹. Ще гостріше стоїть це питання сьогодні. А служба науково-технічної інформації залишає бажати кращого. Про це свідчить й те, що повністю задоволені нею лише 6% опитаних, незадоволені — 37%, решта вважала дати чітку відповідь.

Істотним показником зростання творчої активності технічної інтелігенції є розвиток нею винахідництва та раціоналізаторства як у власному середовищі, так і серед робітників, постійні ділові контакти з ними в ході розв'язання інженерно-технічних і виробничих завдань.

Порівняльний аналіз ефективності раціоналізаторської роботи на промислових підприємствах показує, що, коли середній економічний ефект впровадженної раціоналізаторської роботи прийняти за 1, то ефект пропозиції інженерно-технічного працівника становить 3,4, а комплексної творчої бригади, що об'єднує ІТП і робітників, — 3,9. Ці дані підтвержені результатами спільного творчого пошуку робітників та інженерно-технічних працівників багатьох підприємств Харкова, який став традиційною формою їх співробітництва у 60—70-і роки²⁰.

Істотний резерв дальшого підвищення ефективності раціоналізаторства і винахідництва закладений у створенні спеціальної системи навчання методів технічної творчості як інженерно-технічних працівників, так і студентів та учнів технікумів. Це тим більш необхідно, що, як відзначалося на всесоюзному й республіканському з'їздах раціоналізаторів і винахідників, які відбулися цього року, існує ще чимало перепон на шляху людей творчих, таких, які перебувають у постійному пошуку. Далеко не скрізь прищеплено працівникам смак до творчості. Як наслідок, у 1987 р. раціоналізаторська й винахідницька робота проводилася в кожному сьомому трудовому колективі республіки²¹.

На думку абсолютної більшості спеціалістів, вирішення інженерно-технічних завдань спільними зусиллями ІТП і робітників високої кваліфікації є однією з найефективніших форм технічної творчості. Спільна з робітниками виробнича діяльність, аж до створення тимчасових творчих об'єднань на госпрозрахунковій основі, підвищує в інженерів почуття відповідальності за результати організації праці та виробництва (так вважають 35% анкетованих), приносить задоволення від високих показників спільної роботи (39%).

Всі вищезгадані фактори дальшого зростання соціальної активності ІТП зачіпають питання, які хвилюють нині і рядових інженерів, і керівників виробничих підрозділів різного рівня, і партійні організації. Їх розв'язання сприятиме чіткішому визначенню функціональних обов'язків та статусу інженера й техника на виробництві, припиненню агубної практики розбазарювання інтелектуального потенціалу інженерно-технічного корпусу, усуненню інших, не менш складних і актуальних проблем прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Розроблена партією концепція перебудови передбачає, що від того, як кожний працює і працюватиме на своєму робочому місці, залежить успіх у досягненні якісно нового рівня розвитку радянського суспільства. Це повною мірою стосується й медичних працівників як у цілому, так і їх прошарку, зайнятого у системі санаторної служби, зокрема Української РСР, де в 1970 р. лікувалися та поправлялися своє здоров'я 1,3 млн., а в 1985 р. — вже 2,5 млн. чол.²²

¹⁹ Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма. — С. 144.

²⁰ Смоляков Л. Я. Указ. соч. — С. 177.

²¹ Правда Украины. — 1988. — 12 апр.

²² Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный стат ежегодник. — Киев, 1987. — С. 290 (підрахунки авторів).

Актуальність і значення поглибленого вивчення шляхів поліпшення роботи у цій важливій сфері, а також виявлення причин, які заважають повною мірою розкрити творчий потенціал медперсоналу, зумовлюються, зокрема, й тим, що підвищення ефективності санаторно-курортного лікування й відпочинку трудящих ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР визначили як одне з найголовніших завдань охорони здоров'я²³. А XIX Всесоюзна конференція КПРС підтвердила, що безумовне виконання прийнятої програми по охороні здоров'я слід вважати найважливішим завданням²⁴.

Анкетування проводилося більш як у 20 здравницях республіки серед керівних медпрацівників, лікуючих лікарів та середнього медичного персоналу. Загалом було опитано 804 чол.

Ряд анкетних питань стосувався соціально-демографічних характеристик складу опитаних. Відповіді на них зіставлялися із статистичними даними по республіці. Це дає змогу краще побачити як загальні, так і специфічні риси, притаманні цьому загонові інтелігенції. Як свідчать відповіді, три чверті всього медперсоналу становлять жінки, що значно більше, ніж питома вага жінок-спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві республіки в цілому²⁵. Таким чином, медицина продовжує залишатися в основному жіночим заняттям.

Аналіз вікового складу анкетованих показує, що в санаторних установах співвідношення молодих і досвідчених кадрів у цілому відповідає потребам необхідного професійного рівня. Однак серед керівних працівників особи до 30 років становлять лише 4%, тим часом у п'ятій частині керівників був передпенсійний або пенсійний вік. Якщо питома вага останньої категорії керівних працівників була однаковою серед медпрацівників та інженерно-технічних працівників, то частка молодих керівників з числа інженерно-технічної інтелігенції майже втричі перевищувала цей прошарок у працівників санаторних установ, що зумовлюється факторами професійного характеру.

За соціальним походженням 40% медпрацівників є вихідцями з робітничих родин, 24% — із селян, 36% — з інтелігенції. Назване співвідношення у ІТП виглядає як 49, 21 і 30%. В різних районах республіки ці показники також мають ті чи інші відхилення. Так, найменша кількість медпрацівників, які є вихідцями з робітників, працює в південних областях, а найбільша — в здравницях індустріальних регіонів, де серед них натомість зайнято найменше вихідців із селян.

Якщо ж аналізувати соціальне походження медпрацівників за їхніми посадами, то з робітників найбільше вийшло представників середнього медперсоналу (понад 50%). Найбільша частка серед них і вихідців із селян. Серед керівників і лікарів по 48% становлять вихідці з інтелігенції. На другому місці в їхньому середовищі стоять діти робітників, потім селян.

Порівняння цих показників із загальною соціальною структурою Української РСР свідчать, що частка медперсоналу — вихідців з робітників є помітно нижчою від питомої ваги робітничого класу і в соціальному складі всього населення, і серед зайнятих у народному господарстві. Частка серед медиків — вихідців із селянства — в цілому відповідає його питомій вазі у складі населення, але більша, ніж серед зайнятої його частини. Питома вага дітей із сімей інтелігенції серед медичних працівників помітно перевищує їх частку і в класовому складі населення, і серед тих, що працюють у різних галузях народного господарства республіки. Таким чином, вказане співвідношення не повністю відбиває соціальну структуру суспільства. Однак, як-

²³ Правда. — 1987. — 27 нояб.

²⁴ Правда. — 1988. — 5 июля

²⁵ Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный стат. ежегодник. — С. 247

що виходить з того, що в сім'ях працівників розумової праці в цілому існують більші можливості для загальноосвітньої та професійної підготовки своїх дітей, то переважання у складі лікарського персоналу вихідців саме з цих сімей (враховуючи сферу їх діяльності — здоров'я людини) не слід вважати явищем, яке не відповідає суті соціальної політики.

Ефективність роботи кожного члена суспільства залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів, від цілого ряду обставин матеріального та морального порядку. Тому проаналізуємо нижче відповіді на анкетні запитання, що стосуються умов трудової діяльності й побуту медпрацівників. Значна їх частина має нормальні квартирні умови. Так, чверть анкетованих відповіла, що на кожного члена їхніх сімей припадає 10 і більше кв. м житлової площі. Водночас 18% медпрацівників живуть у гуртожитках або вимушені знімати кутки, у 13% — на кожного члена сім'ї припадає менше 5 кв. м житлоплощі. Питома вага незадоволених житловими умовами медпрацівників залишалася такою самою, якою була серед цієї категорії інтелігенції різних регіонів країни і на початку 80-х років²⁵. Ці дані є ще одним підтвердженням того, що середні величини не завжди всебічно характеризують реальний стан справ. Зокрема, результати опитування вносять помітну корективу в повідомлення Держкомстату УРСР про те, що в 1987 р. в середньому на одного жителя республіки припадало 11,2 кв. м житлової площі²⁷.

Ці та інші фактори насамперед матеріального характеру справляють свій вплив і на сімейно-шлюбні відносини: багато з опитаних (причому не лише молоді, а й люди старшого віку) ще не завели сім'ю (29%, а в деяких здравницях — навіть до 40%). Серед неодружених 17% — особи керівного складу. Всі ці негативні фактори не могли стимулювати активність, професійну віддачу медиків. Ось чому в основних напрямках розвитку охорони здоров'я повинні бути побудовані умови медпрацівників приділено першорядну увагу²⁸.

Ставлення до роботи, до виконання професійних обов'язків значною мірою залежить також від рівня свідомості кожної людини, її громадсько-політичної активності. Школу управління громадськими справами пройшла значна частина опитаних. Більше півовини з них обиралися в керівні органи первинних партійних, комсомольських, профспілкових та інших організацій, 11% — районних і міських, в тому числі й депутатами місцевих Рад.

Партійний прошарок серед медпрацівників санаторно-курортних установ у цілому збігається з питоюю вагою членів і кандидатів у члени КПРС серед усього зайнятого населення країни. Однак таке співвідношення є результатом досить високої частки комуністів серед керівників структурних підрозділів — 37%. Що ж до лікарів — основного заgonу медпрацівників — то лише 14% їх є членами або кандидатами в члени партії. Незначна в їхньому середовищі й питома вага комсомольців — лише 8%, хоча кількість лікарів відповідного віку значно більша. Подібна диспропорція спостерігається і в складі середньої ланки медичного персоналу. В їхньому середовищі виявилася й найбільша кількість осіб, які заявили, що не беруть участі у громадсько-політичному житті. Таким чином, збільшення партійно-комсомольського прошарку за рахунок кращих медпрацівників також є одним з резервів підвищення ефективності роботи санаторно-курортних установ, особливо тих, де ще працює мало комуністів.

Цьому сприятимуть рішення XIX Всесоюдної конференції КПРС, зокрема положення про те, що кожний комуніст повинен стати борцем за перебудову, революційне перетворення нашого суспільства, про

²⁵ Социальное развитие советской интеллигенции. — С. 193.

²⁶ Правда України. — 1988 — 29 янв.

²⁷ Правда — 1987. — 27 нояб.

необхідність покінчити з регулюванням поповнення партійних рядів шляхом «рознарядок», яка нерідко утворює штучні перепони для прийому в партію передових, ініціативних людей²⁹.

Немає важливого значення у справі підвищення ефективності праці має відповідність спеціальності, одержаної в навчальному закладі, тієї, якою лікар займається на практиці, а також проведення атестацій, організації підвищення професійного рівня. Зокрема, повне чи умовне задоволення тим, як організоване підвищення кваліфікації медиків у системі курортів профспілок, висловили 70% опитаних. 14% заявили про незадоволення й стільки ж затруднювалися відповіді на це запитання. Незадоволення викликали, зокрема, відсутність у деяких інститутах підвищення кваліфікації і на курсах необхідних матеріально-побутових умов для занять, недостатньо високий рівень викладання матеріалу тощо.

Поряд із знаннями, набутими у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах, на курсах підвищення професійного рівня, значну роль у зростанні кваліфікації відіграє виробничий досвід. У цьому відношенні показовим є трудовий стаж: понад десять років за вищою спеціальністю працюють до 60% усіх медпрацівників, до 5 років — 20%, від 6 до 10 років — також 20%.

Важливим фактором, що визначає ступінь професійної віддачі, якості праці кожної людини є те задоволення, яке вона одержує від обраної професії, а також від виконуваної роботи.

Значна кількість медпрацівників санаторних закладів республіки — 60% — висловлює задоволення обраною професією, яку вони вважають найкращою для себе. Задоволені, але не вважають її найкращою 34%. У даній частині опитаних, усвідомлюють вони це чи ні, вже закладено елемент незадоволення шляхом, по якому вони пішли. А 6% опитаних прямо заявили, що обраною професією не задоволені, а деякі навіть мають намір змінити її.

Таке ставлення певної частини медпрацівників до своєї професії свідчить як про відсутність глибокої профорієнтаційної роботи в середній школі, несерйозне ставлення її випускників до вибору життєвого шляху, так і про ті морально-етичні деформації при прийомі в медичні вузи, на які вказувалося в основних напрямках розвитку охорони здоров'я³⁰.

Ще менше задоволення викликає у медпрацівників виконувана робота. Повністю задоволені нею лише 42% опитаних. 37% їх висловлюють задоволення, так би мовити, з певною натяжкою — «швидше так», ніж «ні». По 10% анкетованих — це незадоволені або ж такі, які вагаються дати однозначну відповідь. Отже, медпрацівники установ і міст, де проводилося це соціологічне дослідження, помітно менше задоволені своєю роботою, ніж їхні колеги в інших регіонах країни на початку 80-х років³¹.

Які ж причини того, що виконувана робота приносить менше задоволення, ніж обрана спеціальність? На наш погляд, вони (крім вищезазначених, пов'язаних з неправильним підходом до вибору професії) є такими.

По-перше, перед багатьма медиками виконувана робота відкриває недостатні можливості для застосування своїх професійних знань, а то й зовсім не дає їх. Про це заявило більше п'ятої частини опитаних. «Забезпечує такі можливості значною мірою, але все ж не повністю», — такою була відповідь 36% анкетованих. 11% не могли чітко відповісти на це запитання.

По-друге, організація праці в санаторних установах така, що робочий час не завжди використовується для виконання прямих службо-

²⁹ Правда — 1988. — 5 июля.

³⁰ Там же.

³¹ Социальное развитие советской интеллигенция. — С. 193.

вих обов'язків. Найефективніше має змогу розпорядитися ним середній медперсонал, 70% якого заявило про повне його використання. Менші можливості для цього є в лікарів (55%), ще менші — в представників керівного складу. Серед останніх лише 44% опитаних заявили, що вони повністю використовують робочий час для виконання своїх обов'язків. І у зворотному порядку зростає частка відповідей про недостатній ступінь використання робочого часу для виконання своїх прямих службових обов'язків. Про це заявило 4% представників середнього медперсоналу, 10% лікарів і 14% керівників.

Ці дві позиції, в яких проаналізовано відповіді на два відповідні пункти анкети, підтверджуються й відповідями на наступне запитання — про основні причини незадоволення своєю роботою. Майже однакова кількість усіх працівників назвала серед них професійну перевантаженість та обмежені можливості для застосування на практиці своїх знань і досвіду. Тут слід зауважити, що порівняння професійного навантаження працівників санаторних закладів з обсягом роботи, виконуваної лікарями системи охорони здоров'я, свідчать про певну проблематичність даних відповідей. На що ж думку нашої вченої і відповідні розрахунки заслуженого лікаря Української РСР А. А. Дели ³²⁻³³. За його даними, санаторно-курортний лікар протягом робочого дня приймає хворих майже втричі менше, ніж його колега із системи охорони здоров'я у поліклініці. Отже, говорити про професійне перевантаження у даному випадку, мабуть, не має рації.

Однією з важливих складових частин успішної діяльності кожної радянської людини, де б вона не працювала, є ступінь її трудової активності. Це повною мірою стосується й медпрацівників. Так, 40% анкетованих заявили, що вони виявляють ініціативу в роботі часто, 54% — іноді, а 6%, в основному з числа середнього медперсоналу, незгодна відповіли, що не виявляють її.

Відповіді на наступне запитання розкривають одну з причин такого рівня активності. Тільки 27% опитаних заявили, що підтримку з боку керівників дістають усі їхні пропозиції професійного характеру, а 65% — що тільки деякі з них, 8% анкетованих вважають, що керівництво не підтримує їхню ініціативу, а тому вони й не виявляють її.

Наслідком названих вище та інших причин є недостатня творча активність медперсоналу здравниць, її, так би мовити, нерівномірність, про що, зокрема, свідчать дані, одержані на основі анкетного опитування. Так, за три роки, що передували часові проведення даного соціологічного дослідження (1987 р.), з 804 опитаних 60 чол. внесли 165 раціоналізаторських пропозицій. Це означає, що лише 7,5% медперсоналу брали участь у русі раціоналізаторів і винахідників.

На момент опитування ще не було вирішено питання про впровадження поданих пропозицій. Тільки 72,7% їх було застосовано в практичній діяльності, що менше, ніж у цілому по республіці ³⁴. Причому звертає на себе увагу така закономірність: у тих здравницях, де в раціоналізаторській роботі брала участь порівняно більша кількість медпрацівників, найбільшою була й питома вага впроваджених раціоналізаторських пропозицій. І, навпаки, де менше людей займалися раціоналізаторством, там був і найменший процент їх впровадження в практику. А, можливо, тут існує зворотний взаємозв'язок: менша кількість впроваджень зумовлює й зниження раціоналізаторської активності? Зважену відповідь на це запитання можна буде дати лише після його додаткового вивчення та створення на великих курортах відповідних організаційних структур, які б спрямовували раціоналізаторську та винахідницьку діяльність працівників цієї сфери. Цю думку під-

³²⁻³³ Вільня Україна. — 1988. — 12 січ.

³⁴ Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегодник. — С. 55.

тримує чимало працівників санаторно-курортних закладів, зокрема голова Трускавецької територіальної ради по управлінню курортами профспілок Г. М. Стародуб, головний терапевт курорту О. Б. Орлов, головний лікар базового санаторію «Каштан», активний раціоналізатор та винахідник А. А. Гєла. Мабуть, до них та інших їх міркувань слід уважніше прислухатися працівникам Уккрази по управлінню курортними профспілками.

Більше п'ятої частини опитаних медпрацівників вбачають один із шляхів підвищення ефективності своєї праці в поліпшенні всієї справи впровадження прогресивних методів діагностики та лікування у повсякденну практику. Від себе додамо, що це стосується й самих онитуваних, які мають виявляти більшу активність і у впровадженні таких методів, і в їх розробці. Тим часом лише 4,6% всіх опитаних розробили і запропонували нові методи діагностики. І хоч досить значна частина анкетованих — кожний десятий — опублікувала науково-практичні праці, все ж творча активність медпрацівників була ще недостатньо високою. Вона не відповідала завданням, що їх висувають перед ними прискорення соціально-економічного розвитку країни в цілому та основні напрями перебудови охорони здоров'я зокрема.

Анкета містила також запитання, пов'язані з якістю роботи медперсоналу, що, як відомо, є головним завданням у справі охорони здоров'я радянських людей. Запитання передбачали як самокритичний розгляд своєї діяльності самими анкетованими, так і оцінку її керівниками установ та їх підрозділів. Близько п'ятої частини опитаних відповіли, що за останні три роки вони мали ті чи інші зауваження з приводу якості виконуваної ними роботи. Ще більшою була частка таких серед представників керівного складу. На догани їм вищестоящі інстанції ніколи не скупчилися, хоч і не завжди поспішали подати в разі потреби конкретну допомогу.

Що ж до оцінок діяльності підлеглих з боку керівництва, то вони мають такий вигляд. Про те, що весь лікарський персонал працює на повну силу, заявила п'ята частина керівників. 33% їх вважає, що так працюють багато медиків, а 45% — що не всі лікарі працюють на повну силу.

Підтвердженням двох останніх позицій можуть служити заяви значної частини керівників про те, що й протягом останнього року багато лікарів та представників середнього медперсоналу мали зауваження за непрофесійно виконану роботу. До того ж, якщо трохі більше трьох чвертей керівників вважає, що кількість таких зауважень зменшилася, то п'ята їх частина заявила, що залишилася на попередньому рівні або навіть зросла.

Цікаво зіставити ці оцінки якості роботи медперсоналу з такими даними. За три останні роки 3,5% опитаних удостоєні нагород, близько половини — одержали грамоти й подяки адміністрації, 37% — нагороджені знаками «Переможець соціалістичного змагання» або «Ударник комуністичної праці», майже три чверті — грошовими преміями. Лише праця близько 7% анкетованих осіб ніяк не була відзначена, хоч, як говорилося вище, зауваження по якості роботи мали близько 20%. Отже, нагороджувалися й преміювалися також і ті, хто працював не завжди якісно. А це означало, що окремі працівники одержували те, що не заробили.

Опитуваним медпрацівникам було запропоновано визначити по два основних напрями підвищення ефективності їхньої праці. Найчастіше (приблизно по 40%) зустрічалися такі відповіді: 1) посилення матеріального й морального стимулювання; 2) постійне підвищення кваліфікації. Зростання ефективності своєї праці 30% опитаних пов'язували з поліпшенням укомплектованості здравниць новітнім обладнанням, а кожний четвертий висловився за необхідність інтенсивніше працювати на своєму робочому місці, активно освоювати передовий

досвід, удосконалювати організацію впровадження прогресивних методів діагностики і лікування в повсякденну практику, поліпшувати мікроклімат у колективі. Всі ці фактори мають бути задіяні з переходом здравниць на госпрозрахунок. До цього слід додати вимоги, які поставили ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у своїй постанові «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони здоров'я населення й зміцнення матеріально-технічної бази охорони здоров'я» і які повною мірою стосуються санаторно-курортних закладів: рішуче подолати такі негативні явища, як черствість, бездушність, побори³⁵.

Таким чином, дані, одержані в результаті проведених соціологічних досліджень і зіставлені з відповідними результатами в інших регіонах країни, опублікованими матеріалами, можуть бути використані для виявлення в діяльності інженерно-технічних працівників та медперсоналу санаторних закладів, як і інших професійних груп інтелігенції, так званих «вузьких місць», які необхідно якнайшвидше ліквідувати. Це стосується насамперед створення відповідних умов їх життя і праці, організації трудової діяльності спеціалістів, підвищення її престижу, поліпшення профорієнтації на ранніх стадіях навчання, активізації трудової та громадянської ініціативності, раціоналізації та винахідництва, піднесення якості роботи, удосконалення матеріальних та моральних стимулів праці всіх професійних груп інтелігенції.

Соціологічні дослідження виявляють шляхи піднесення ефективності праці інтелігенції вагомніше, конкретніше, точніше і реальніше, ніж офіційні заяви, положення і висновки апаратних працівників багатьох складових адміністративної системи.

В. Н. Астахова, Г. Ю. Васильев, В. А. Гамачек, Ю. А. Курносов

ОПЫТ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДА ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ УКРАИНЫ

Резюме

На основе социологических исследований, проведенных сектором истории интеллигенции Института истории АН УССР в 1987 г. среди инженерно-технических и медицинских работников республики, дается анализ их социально-демографических характеристик, путей и направлений повышения эффективности труда на современном этапе перестройки.

³⁵ Рад. Україна.— 1988.— 26 черв.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ВКЛАД ЖУРНАЛУ «РУССКИЙ АРХИВ» В ІСТОРІОГРАФІЮ УКРАЇНИ

Історичні журнали другої половини XIX — початку XX ст. містять значну кількість різноманітних матеріалів з історії українського народу. Серед них особливе місце належить «Русському Архиву» — найташчому історичному виданню періоду капіталізму.

Виникнення цього журналу було викликано зрослим суспільним інтересом до історичних знань, що зумовлювалося впливом соціально-економічних процесів, які відбувалися у надрах самодержавства. В той період капіталізм в Росії розвивався так швидко, що «за кілька десятирч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»¹.

Соціально-економічні зміни позначилися й на розвитку історичної науки. Заняття історією перестають бути привілеєм лише професіоналів, до неї звертаються широкі кола інтелігенції. В той час дуже зростає кількість публікацій, присвячених минулому країни, з'являються спеціальні історичні журнали, серед яких перше місце займає «Русский архив».

Ідея створення видання для публікації документальних матеріалів історико-літературного характеру належала О. С. Хомякову — одному з лідерів московського слов'янофільського гуртка, що існував у 50-ті роки минулого століття²⁻³. За її реалізацію взявся близький до слов'янофільських кіл історик і літератор, бібліотекар Чортківської бібліотеки Москви П. І. Бартев, який мав досвід роботи у виданнях такого роду (в 1857—1858 рр. він редагував «Русскую беседу», перетворивши її переважно в історичний журнал)⁴. Завдяки його зусиллям у січні 1863 р. вийшов перший номер «Русского архива» — журналу, який проіснував більш як половину століття і став одним з найпопулярніших історичних періодичних видань капіталістичної Росії. Незважаючи на підзаголовок «історико-літературний збірник», за структурою, періодичністю випуску і характером передплати це був журнал нового типу в російській історичній журналістиці⁵. Із самого початку свого існування він став своєрідним центром по збиранню та публікації історико-літературних матеріалів. Будучи загальноросійським виданням, «Русский архив» велику увагу приділяв історії України. З одного боку, це можна пояснити інтересом читачів до історичного минулого українського народу, а з іншого, — прагненням видавців журналу розширити його тираж шляхом «збільшення передплатників у Малоросії»⁶. Виходячи з цих міркувань, П. І. Бартев залучив до співробітництва в журналі таких відомих представників української історичної науки, як М. О. Максимович, О. М. Лазаревський, П. О. Куліш, І. Ф. Павлов-

¹ Ленін В. І. «Селянська реформа»: пролетарсько-селянська революція // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 164.

²⁻³ См.: Мироненко М. П. «Русский архив»: Организация издания, корреспонденты, источники публикаций // Проблемы истории СССР.— М., 1978.— Вып. 7.— С. 86.

⁴ См.: П. И. Бартев. Некролог // Журнал министерства народного просвещения.— 1912. Октябрь.— С. 113.

⁵ Дмитриев С. С. Источниковедение русской исторической журналистики: Постановка темы и проблематика // Источниковедение отечественной истории.— М., 1976.— Вып. 2.— С. 285.

⁶ Лист П. І. Бартева О. І. Ставровському. Центр. наук. бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 3, спр. 2427, арк. 9 зв. (Далі — ЦНБ АН УРСР, В. Р.).

ський, а також російських істориків, які жили й працювали на Україні, — В. С. Іконнікова, М. Ф. Шугурова. Коло кореспондентів з України було досить широким. Певною мірою активне співробітництво в «Русском архиве» українських професіональних дослідників та аматорів історії із середовища інтелігенції можна пояснити тим, що після закриття у 1862 р. петербурзького українознавчого журналу «Основа» до 1882 р., коли почала видаватися «Киевская Старина», на Україні не було періодичного видання, розрахованого на широкі кола читачів, яке б ставило своєю метою розробку питань місцевої історії.

П. І. Бартевев постійно підтримував листування з істориками, які його особливо цікавили, «підказував» їм тематику публікацій, замовляв статті для журналу. Матеріали, що надходили до «Русского архива», були досить різноманітні, оскільки П. І. Бартевев не обмежував тематично своїх кореспондентів, вимагаючи від них лише чіткості й доступності викладу, а також «по можливості не виходити за межі імперського періоду історії»⁷ (тобто проголошення Петром I Росії імперією. — О. К.). Саме тому більшість опублікованих у виданні матеріалів хронологічно відносяться до XVIII — першої половини XIX ст. Їх характер не викликає сумніву, що «Русский архив», як і більшість видань того періоду, розглядався сучасниками в системі традиційних поглядів дворянської історіографії⁸. Підтвердженням цього є й те, що при складанні розпису змісту журналу П. І. Бартевев дотримувався характерної для дворянської історіографії періодизації російської історії за царюваннями.

За тематикою матеріали «Русского архива», що висвітлювали історію України, можна поділити на три групи. До першої відносяться дослідження із соціально-політичної історії, до другої — публікації про селянські виступи та суспільно-політичний рух, до третьої — матеріали з історії культури українського народу.

За характером і кількістю використаних джерел найбільший інтерес для сучасних дослідників становлять праці професіональних істориків. Йдеться насамперед про статті одного з найбільш відомих представників ліберально-буржуазного напрямку в українській історіографії — О. М. Лазаревського, який був активним кореспондентом «Русского архива» і опублікував на його сторінках ряд надзвичайно цікавих праць з історії України. Вони відзначалися багатотою джерельною базою і були по суті напівархеологічними виданнями⁹.

О. М. Лазаревський запропонував свої послуги журналу в 1866 р., пообіцявши надсилати матеріали з чернігівських архівів¹⁰. Однак лише у 1871 р. він передав для публікації в «Русском архиве» три аркуші матеріалів «приватного листування церковних діячів», відзначивши при цьому, що може «повідомити чимало подібних виписок з пояснювальними нотатками, що переважно стосуються побутової фізії малоросійських попів XVII—XVIII ст.»¹¹ П. І. Бартевев вважав, що ці виписки підібрані тенденційно, щоб очорнити православне духовенство. Однак О. М. Лазаревський спростував це твердження, зазначивши при цьому: «Факт сумний, однак малоросійські ченці були величезним тягарем для народу»¹². Для доказу своїх поглядів він запропонував видавцю «Русского архива» опублікувати зібрані ним матеріали під рубрикою «Нариси з побуту Малоросії».

Перші розділи «Нарисів» з'явилися на сторінках журналу в 1871 р. Відбиваючи негативне ставлення ліберальної буржуазії до церковного

⁷ Лист П. І. Бартевєва А. І. Старовському. ЦНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 9423, арк. 1, зв.

⁸ Очерки истории исторической науки в СССР — В 3 т. — М., 1963, т. 3. — С. 275.

⁹ С. а р б а й В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. — К., 1961. — С. 51.

¹⁰ Лист О. М. Лазаревського П. І. Бартевєву. Центр. держ. арх. література та місцеві арх. СРСР, ф. 46, оп. 1, спр. 560, арк. 174а (далі — ЦДАЛМ СРСР).

¹¹ Лист О. М. Лазаревського П. І. Бартевєву. Там же, спр. 563, арк. 25.

¹² Там же.

землеволодіння, автор певною мірою надав цій образно написаній праці антиклерикального забарвлення. Побююючись гніву всесильного духовенства, П. І. Бартевев змістив свої примітки до «Нарисів», де висловив сумнів щодо характеру використаних джерел, підкресливши при цьому, що «самі ці папери... чи обіймають собою весь предмет і чи можна на їх підставі піддавати огульному осуду цілий стан»¹⁵.

«Нариси з побуту Малоросії» викликали великий інтерес серед передплатників журналу. Саме тому його видавець, незважаючи на певні «грошові труднощі», викликані великим обсягом праці (маститим авторам в «Русском архиве» платили по 50 крб. за друкований аркуш)¹⁶, у 1875—1876 рр. видає й «Нариси Малоросійських родів». Як відзначав О. М. Лазаревський у коментарях, основним його завданням було не складання родоводної книги, а збирання матеріалів для історії місцевого суспільства XVII—XVIII ст.»¹⁷ Публікація цієї праці зробила О. М. Лазаревського одним з найпопулярніших істориків України. Навіть такий знавець історії українського народу, як М. І. Костомаров, у листі до автора «Нарисів» визнав: «Ваші статті в «Русском архиве» про малоросійські роди читав з пожадливстю. Безперечно, ніхто не вивчив старої Гетьманщини, як Ви, і ніхто не мав під рукою такого багатства матеріалів з історії і особливо колишнього внутрішнього побуту, як Ви»¹⁸.

Незважаючи на те, що сам Лазаревський не зробив певних висновків у своїй праці, наведений ним документальний матеріал про користолюбство козацької старшини, безпринциповість при збільшенні земельної власності завдавали відчутного удару як по основних положеннях дворянської історіографії, так і по буржуазно-націоналістичній теорії «безкласовості» українського народу в той період¹⁷.

На початку 1880 р. на сторінках «Русского архива» з'явилася монографічне дослідження О. М. Лазаревського «Павло Полуботок. Нарис з історії Малоросії XVIII ст.» Ідея його написання виникла у історика безпосередньо після публікації в 1876 р. «Русской Стариной» статті М. І. Костомарова «Павло Полуботок». У передмові до своєї праці О. М. Лазаревський відзначив, що його завданням було «сприяти встановленню історичної правди про Полуботка та його час»¹⁸.

Почасті це було продиктоване щею однобічним зображенням цього історичного діяча М. І. Костомаровим¹⁹.

Увівши до наукового обігу значну кількість нових документальних джерел, О. М. Лазаревський дав цій історичній особі оцінку, що значно відрізнялася від костомаровської. Якщо у М. І. Костомарова наказний гетьман зображений як «сміливий, шляхетний і рішучий герой, який пожертвував своєю свободою і навіть самим життям за права своєї батьківщини»²⁰, то в інтерпретації О. М. Лазаревського «Полуботок, якщо і був героєм, то героєм одного лише «шляхетства», оскільки народним героєм він не був і не міг бути»²¹.

Загальна оцінка О. М. Лазаревським цієї історичної особи була настільки аргументованою, що всі історики, які торкалися цієї теми,

¹⁵ Русский Архив.— 1871.— Ки. 1.— С. 1905.

¹⁶ Лист П. І. Бартевева М. О. Максимовичу. ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 3, спр. 5655, арк. 18 зв.

¹⁷ Лист О. М. Лазаревського П. І. Бартевеву. ЦДАЛМ СРСР, ф. 46, оп. 1, спр. 566, ч. 2, арк. 210—210 зв.

¹⁸ Киевская Старина.— 1891.— Т. 34.— Сентябрь.— С. 478—479.

¹⁹ Сярбеєв В. Г. Назв. праця.— С. 119.

²⁰ Лазаревський А. М. Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский Архив.— 1880.— Ки. 1.— С. 136.

²¹ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова.— Киев, 1984.— С. 163.

²² Костомаров Н. И. Павел Полуботок // Русская Старина.— 1876.— Т. 15.— С. 523.

²³ Лазаревський А. М. Павел Полуботок.— С. 209.

мали з нею рахуватися²². Навіть такий шанувальник таланту М. І. Костомарова, як В. І. Семеновський, який ставив його вище за С. М. Соловйова, був змушений визнати, що захист Полуботка в його праці «виявився маловдалим і значно більше правди при характеристиці цієї особи у чудовій монографії О. М. Лазаревського в «Русском архиві»²³.

Окремі проблеми соціально-політичної історії України знайшли відображення в статті П. О. Куліша «Козаки у ставленні до держави і суспільства», надрукованої у перших двох книгах журналу за 1877 рік. Підтасовуючи факти під свою історичну концепцію, автор, не рахуючись навіть із своїми раніше опублікованими працями, намагався заперечувати прогресивну роль козацтва і Запорізької Січі в історії українського народу²⁴. М. І. Костомаров піддав гострій критиці цю працю П. О. Куліша. «Не бачити в козаках нічого, крім розбійницького збіговиська, — уїдливо зазначав він, — може лише розумово короткозорий»²⁵.

Значний інтерес для вивчення соціально-економічної історії України XIX ст. становить написана спеціально для «Русского архива» стаття І. Ф. Павловського «Сільське духовенство у кучоку Малоросії тридцятих років». Ця велика, на 26 сторінках, стаття не була опублікована. Її рукопис було знайдено в архівному фонді видавця «Русского архива», що зберігається в ЦДАЛМ СРСР²⁶.

Викладач Полтавської військової гімназії І. Ф. Павловський, пред ставник ліберально-буржуазного напрямку в українській історіографії, провів величезну роботу по збиранню документів і матеріалів у полтавських губернському і повітових архівах. У 1873 р. він запропонував «Русському архиву» ці матеріали для публікації²⁷. Того ж року І. Ф. Павловський надіслав П. І. Бартеневу статтю «Сільське духовенство у кучоку Малоросії тридцятих років», у примітках до якої відзначив, що «всі свідчення запозичені з місцевих архівів і цілком достовірні»²⁸.

За своїм змістом праця має гостру антиклерикальну спрямованість. І. Ф. Павловський на підставі конкретних історичних фактів викриває злочини церковнослужителів. У рукопису явно простежується прагнення автора провести паралель із сучасними йому подіями. Історик доходить висновку, що «моральна безладність органічно споріднилася з духовенством» і такому «моральному безчинству сприяють духовні школи»²⁹. І. Ф. Павловський, розуміючи можливість заперечень з боку П. І. Бартевева, спробував заспокоїти його тим, що всі особи його нарисів «вже поглинуті могилами і претендувати за їх неподобства нема кому: найближче потомство їх складається з дячків, паламарів, які нічого не читають»³⁰. Видавець «Русского архива» по достоїнству оцінив і фактичний бік дослідження, і оригінальність його викладу, однак публікувати його не став, передбачаючи ускладнення з цензурним відомством.

Починаючи із середини 70-х років, в умовах конкуренції з новими органами історичної періодики, прагнучи зберегти свої позиції серед передплатників, «Русский архив» досить часто публікує матеріали з історії селянського й суспільно-політичного рухів, які незмінно кори-

²² Марченко М. І., Полухін М. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський.— К., 1958.— С. 40.

²³ Семеновський В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817—1885 // Русская Старина.— 1886.— Т. 49.— С. 207.

²⁴ Коваленко Л. А. П. О. Куліш як історик // Укр. іст. журн.— 1969.— № 8.— С. 70.

²⁵ Костомаров Н. И. О казаках: По поводу статьи П. А. Куліша в «Русском Архиве» 1877 год // Русская Старина.— 1878.— Т. 21.— С. 399.

²⁶ ЦДАЛМ СРСР, ф. 46, оп. 2, спр. 309.

²⁷ Лист І. Ф. Павловського П. І. Бартевеву. Там же, спр. 565, ч. 1, арк. 243.

²⁸ Там же, спр. 309, арк. 4 зв.

²⁹ Там же, арк. 5.

³⁰ Там же, арк. 1.

стувалися підвищенням інтересом читачів. Значна кількість праць з цієї тематики пов'язана з історією України.

В 1875 р. на сторінках журналу з'явилось дослідження М. О. Максимовича «Сказання про Коліївщину». Воно було написане для альманаху «Киевлянин» ще у 1839 р.³¹ У передмові до статті наводяться перелік джерел, якими історик користувався. Цікаво, що перше місце серед них він відводить народним пісням, місцевим переказам і оповіданням про Говту й Залізняка, які частково увійшли до збірника М. О. Максимовича «Украинские народные песни»³². Головною джерельною базою дослідження були матеріали архіву воєнно-похідної канцелярії колишнього президента малоросійської колегії П. О. Румянцева³³. В умовах николаївської реакції київська цензура не наважилася дати дозвіл на публікацію статті і направила її на розгляд міністру освіти Росії графу С. С. Уварову, який визнав її видання недоречним³⁴.

Лише через 36 років «Сказання» знайшло своє місце на сторінках «Русского архива». Слід відзначити, що поява цього дослідження в журналі не була випадковою. Як свідчить листування М. О. Максимовича з П. І. Бартеневим, останній ще на початку 60-х років намагався залучити відомого історика і літератора до співробітництва в журналі³⁵. Одержавши наприкінці 1874 р. статтю і переконавшись в її високій науковій цінності, П. І. Бартенев добився у цензурного відомства дозволу на публікацію цього дослідження у своєму журналі.

Ця праця складається з вступу і 7 невеличких за розміром розділів. Особливий інтерес становить перший з них, в якому автор описує історичні умови, що привели до виступу на Правобережній Україні в XVIII ст., а також дає оцінку цьому руху. М. О. Максимович правильно оцінив основні рушійні сили Гайдамаччини — селянство й козацтво, дав високу оцінку керівникам повстання, яких він порівнював з героями визвольного руху XVI—XVII ст. Щодо визначення характеру цього виступу, то автор «Сказання» виявився вірним своїй загальноісторичній концепції — він перебільшував роль церковно-релігійного фактора³⁶. Однак погляди М. О. Максимовича на Гайдамаччину були значно більше прогресивними у порівнянні з твердженнями А. О. Скальковського чи П. О. Куліша. Незважаючи на зазначені помилки автора статті, можна констатувати, що його основні висновки, які багато в чому збігаються з шевченківською інтерпретацією Гайдамаччини³⁷, свідчать про те, що М. О. Максимович впритул наблизився до розуміння першопричин і суті цього виступу³⁸. Високу оцінку «Сказання про Коліївщину» одержало в радянській українській історіографії. За образним виразом П. Г. Маркова, ця праця «відкрила нову сторінку в історії України»³⁹.

³¹ Степаненко І. Михайла Адександрович Максимовичу К столетию годовщины его рождения // Киевская Старина.—1904.—Т. 86.—Сентябрь.—С. 362.

³² Максимович М. А. Сказание о Колывищине // Русский Архив.—1875.—Кн. 2.—С. 6.

³³ Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // Киевская Старина.—1882.—Т. 3.—Сентябрь.—С. 523.

³⁴ Науменко В. Скорбяная страничка из жизни М. А. Максимовича: По его черновым письмам к различным лицам // Там же.—1898.—Т. 3.—С. 286.

³⁵ Лист П. І. Бартенева М. О. Максимовичу. ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 3, спр. 6653, арк. 14 зв.

³⁶ Марченко М. І. Українська історіографія: З давніх часів до середини XIX ст.—К., 1959.—С. 240.

³⁷ Марголіс Ю. Д. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко.—Л., 1964.—С. 139.

³⁸ Коваленко Л. А. Исторические взгляды М. А. Максимовича: Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30—50-х годов XIX века // История и историки: Историограф. ежегодник за 1979 год.—М., 1973.—С. 255—256.

³⁹ Марков П. Г. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст.—К., 1973.—С. 218.

Певний вклад вніс «Русский архив» і у розробку питання про селянський рух. Так, журнал вперше привернув увагу істориків до повстання 1789—1793 рр. у селі Турбаї, вмістивши у своїй другій книзі за 1905 р. матеріал, зібраний М. Корецьким, під назвою «Старовина про Базилевських». Автор спирався не лише на джерела документального характеру, а й використав думи і пісні, в яких було дано оцінку цьому виступу. В цілому М. Корецький дав об'єктивну картину подій у Турбах, вважаючи причиною виступу «прагнення Базилевських пригноблені козаків та обертати їх у підданство»⁴⁰. Однак далі цих висновків він не пішов. Не розібравшись в економічних причинах виступу, М. Корецький не зміг дати правильну, наукову оцінку цьому повстанню⁴¹.

Протягом усього періоду свого існування «Русский архив» постійно виявляв підвищений інтерес до декабристського руху. Починаючи із 70-х років минулого століття, коли ця тематика відкрито зазвучала в російській пресі, журнал надав свої сторінки для публікації матеріалів учасників руху. Причому нерідко П. І. Бартевев друкував і реакційні висловлювання про ті ж явища. Однак, як справедливо відзначає М. П. Мироненко, «було б невірним лише на підставі цього заперечувати вклад журналу в історіографію визвольного руху»⁴². Самий факт публікації в російській підцензурній пресі документів, пов'язаних з рухом декабристів, був величезним кроком вперед у розробці історії декабристського руху, що тоді тільки розпочиналася.

Значна кількість матеріалів у журналі присвячена діяльності декабристів безпосередньо на території України. В 1870 р. «Русский архив» розповів своїм читачам про повстання Чернігівського полку, опублікувавши «Записку про І. І. Сухинова» його товарища декабриста В. Н. Соловйова. Особлива заслуга у висвітленні декабристського руху на сторінках журналу належить одеському історичному М. Ф. Шугурову, який активно співробітничав у виданні з 1865 р.⁴³ Саме завдяки його зусиллям у 1871 р. були надруковані «надзвичайно цінні у політичному й побутовому розрізі» документи про повстання Чернігівського полку на Україні⁴⁴. Це в основному були матеріали офіційного листування представників військових і цивільних властей з 3 по 10 січня 1826 р. Серед них значний інтерес становлять донесення царської агентури, що свідчили про вплив повстання на місцеве населення. У передмові до публікації М. Ф. Шугуров з буржуазно-ліберальних позицій висловив свої симпатії до декабристів⁴⁵.

Опубліковані Шугуровим документи, що висвітлювали історію повстання з точки зору офіційних властей, викликали відгук з боку декабристів, які висунули свою трактовку виступу Чернігівського полку. Так, у 1871 р. в журналі були надруковані спогади М. І. Муравйова-Апостола. Оскільки публікація готувалася для підцензурного видання, в ній не наводилися дані про практичну підготовку виступу, він розглядався, як стигійне явище. Однак у спогадах дано цікаві характеристики учасників руху — С. І. Муравйова-Апостола, А. Д. Кузьміна, цікаво розповідається про оволодіння м. Васильковом та його охорону,

⁴⁰ Корецький М. Старина о Базилевских // Русский Архив.— 1905.— Кн. 2.— С. 106.

⁴¹ Гуржій І. О. Повстання селян в Турбах (1789—1793). — К., 1950 — С. 10—11.

⁴² Мироненко М. П. Мемуарное наследие декабристов в журнале «Русский Архив» // Археологический ежегодник за 1975 год.— М., 1976.— С. 99.

⁴³ Лист М. Ф. Шугурова П. І. Бартевеву. ЦДАЛМ СРСР, ф. 46, оп. 1, спр. 559, арк. 193.

⁴⁴ Оксман Ю. Г. Восстание Черниговского полка: Обзор источников, публикаций и исследований // Восстание декабристов. — М.; Л., 1929. — Т. 6. — С. XVІІІ.

⁴⁵ Шугуров М. Ф. Бунт Черниговского полка // Русский Архив.— 1971.— Кн. 1.— С. 258.

з'явлення повсталих з урядовими військами, про одну з ночей заарештованих у тріліській корчмі⁴⁶.

Підвищений інтерес у сучасних дослідників викликають опубліковані в «Русском архиве» 1882 р. «Записки І. І. Горбачевського». Вони стали предметом спеціальних досліджень⁴⁷. Незважаючи на ряд дискусійних моментів, усі історики вважають «Записки» чудовим пам'ятником ідеології й діяльності Слов'янського товариства⁴⁸. Використовуючи ці матеріали, сучасний дослідник повинен враховувати те, що під впливом цензури вони зазнали істотних змін у порівнянні з текстом рукопису⁴⁹.

Продовженням розробки декабристської тематики стала публікація у 1902 р. журналом збірки документів про повстання Чернігівського полку, підготовленої М. Ф. Шугуровим. Вона була надрукована через 10 років після смерті історика і містила матеріали з архіву генерала Гоголя. Хоча до початку ХХ ст. вже було опубліковано основний корпус матеріалів про повстання Чернігівського полку, добірка документів М. Ф. Шугурова була значним явищем у розробці цієї проблеми. Високу оцінку цим матеріалам дав Ю. Г. Оксман, який відзначив: «У дореволюційній літературі про повстання Чернігівського полку, якщо не враховувати «Записок І. І. Горбачевського», не було публікацій більш відповідальних і авторитетних за своїми висновками, ніж обидві серії документів фонду генерала Ф. Г. Гоголя»⁵⁰.

М. Ф. Шугуров не обмежився лише збиранням документальних матеріалів. У квітні 1874 р. він пише спеціально для журналу статтю «Про бунт Чернігівського полку»⁵¹, в якій, позитивно оцінюючи діяльність декабристів, з гіркотою відзначив, що «протягом тривалого часу російська історіографія не дала жодної сторінки про Чернігівське повстання»⁵². Цензура категорично відмовилася дати дозвіл на публікування статті — вона з'явилася на сторінках журналу в 1902 р.

Слід відзначити, що тривалий час матеріали, що друкувалися «Русским архивом» і «Русской стариной», були єдиним джерелом одержання читачами дореволюційної Росії даних про декабристів. На важливість їх використання при висвітленні даного питання вказував В. І. Ленін. У листі до Г. В. Плеханова він підкреслив, що для дослідження декабристського руху «найбільш важливими є історичні журнали»⁵³.

Широке відображення на сторінках видання знайшов польський визвольний рух 30-х років минулого століття. Значна частина матеріалів пов'язана з діяльністю «Співдружності польського народу» на Україні. В 1909 р. П. І. Бартев надрукував у «Русском архиве» «Рукописи у в'язниці. Твір дворянина Волинської губернії Каспера Мошковського». До того історична наука мала лише уривчасті дані про вищезазначену організацію.

Каспер Мошковський був одним з організаторів і активних учасників польського визвольного руху в 30-і роки. Після арешту він приховував свідчення про діяльність «Співдружності». Однак через провокатора жандармам вдалося схилити Мошковського до написання спо-

⁴⁶ Из воспоминаний М. И. Муравьева-Апостола // Русский Архив.— 1871.— Кн. 1.— С. 229—238.

⁴⁷ Лысенко Н. Н. Как создавались «Записки» декабриста И. И. Горбачевского // История СССР.— 1968.— № 6.— С. 102—103.

⁴⁸ Нечкина М. В. Новое издание «Записок» об Обществе соединенных славян // История СССР.— 1964.— № 6.— С. 153.

⁴⁹ Зяйцев А. Д. «Русский Архив» и цензура // Археологический сборник за 1976 год.— М., 1977.— С. 106.

⁵⁰ Оксман Ю. Г. Указ. соч.— С. XI.

⁵¹ Лист М. Ф. Шугурова П. І. Бартеву. ЦДАЛМ СРСР, ф. 46, оп. 1, спр. 566, ч. 1, арх. 384.

⁵² Шугуров М. Ф. О бунте Черниговского полка // Русский Архив.— 1902.— Кн. 2.— С. 270.

⁵³ Ленін В. І. Лист Г. В. Плеханову // Поэне збір. творів.— Т. 46.— С. 65.

гадів⁵⁴. Рукопис опинився у слідчій комісії у справах підпільної організації і через більш як півстоліття був переданий колишнім начальником канцелярії київських генерал-губернаторів Н. Е. Писаревим видавцю «Русского архива» для публікації⁵⁵.

У спогадах розповідалося про процес організації «Співдружності польського народу» в 1835 р., характеризувалися основні її діячі, зокрема Ш. Конарський, який був одним з керівників повстання. Автор «Рукопису у в'язниці» робить спробу зрозуміти причини поразки руху, він доходить висновку, що основними з них були погана організація і слабка конспірація, а також розрив теорії з практикою⁵⁶. У цій публікації «Русского архива» наведено дуже важливі дані про повстання, яке зайняло помітне місце в історії суспільно-політичного руху⁵⁷ і «сприяло зближенню польських, російських та українських прогресивних сил для боротьби проти самодержавства і кріпосництва»⁵⁷.

На початку 1891 р. публікацією великої доповіді шефа жандармерії графа Орлова царю про діяльність «Україно-Слов'янського товариства» було дано поштовх дослідженню цієї проблеми. А через 2 роки у зв'язку з великим інтересом громадськості до Кирило-Методіївського товариства в «Русском архиве» було вміщено примітки до раніше опублікованих матеріалів⁵⁸. По суті це була спроба критичного розбору відомих до того часу документальних джерел. Почасти завдяки активності журналу незабаром в юридичній пресі й окремих працях з'явилися найважливіші матеріали з історії Кирило-Методіївського товариства⁵⁹.

Одним з найбільш усталених тематичних комплексів «Русского архива» були матеріали з історії культури українського народу. Це не було випадковістю. Журнал відкрито виступив проти указу царизму 1876 р., яким заборонялося видання літератури українською мовою. В 1877 р. на його сторінках були опубліковані записки з «Київського щоденника» широко відомого ліберального діяча Ю. Ф. Самарина. Його думка про необхідність збереження української мови, пісень, обрядів зустріла підтримку російської прогресивної громадськості⁶⁰.

Визражно простежується інтерес журналу до українського поета Т. Г. Шевченка. Ще за його життя П. І. Бартенев почав збирати матеріали, що стосувалися творчості та біографії великого Кобзаря⁶¹. Він відзначав, що «пам'ять Тараса Григоровича Шевченка дорога не для одних малоросіян, а й для всякої російської людини, здатної цінувати людину з печаттю генія на обличчі»⁶². Завдяки невпинним пошукам видавця «Русского архива» читачі одержали цілий ряд цікавих матеріалів про перебування поета в Оренбурзі, Орску, Новопетровську. Автором значної їх частини був член Оренбурзької архівної комісії П. Л. Юдін, який протягом багатьох років збирав мізерні свідчення про життя поета на засланні. У 1897 р. він написав статтю «До біографії Т. Г. Шевченка», яка наступного року з'явилася в журналі⁶³.

⁵⁴ Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века. Киев, 1979.— С. 97—98.

⁵⁵ Русский Архив.— 1909.— Кн. 1.— С. 483.

⁵⁶ Там же.— С. 495.

⁵⁷ Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів.— К., 1971.— С. 172.

⁵⁸ М. К. (Михаил Корецкий). К сведениям об Украинско-Славянском обществе, его Программа и Правила (Н. И. Костомаров) // Русский Архив.— 1899.— Т. 2.— С. 399.

⁵⁹ Зайончковский Л. Кирило-Методиевское общество (1846—1847).— М., 1959.— С. 21—23.

⁶⁰ Из дневника веденного Ю. Ф. Самариним в Киеве в 1850 г. // Русский Архив.— 1877.— Кн. 2.— С. 232.

⁶¹ Барте́нев П. І. Записки про Шевченка Тараса Григоровича. ЦДАЛМ СРСР, ф. 46, оп. 9, спр. 3, арк. 1.

⁶² Русский Архив.— 1899.— Кн. 1.— С. 647.

⁶³ Там же.— 1898.— Кн. 1.— С. 465—473.

У 90-і роки минулого століття з журналом підтримував тісні стосунки відомий український письменник, фольклорист і мистецтвознавець В. П. Горленко. Початок його співробітництва у журналі ознаменувався статтею про художника В. Л. Боровиковського. Ця праця не втратила свого значення й нині у зв'язку з великою кількістю наведених у ній фактичних матеріалів. П. І. Бартевев дуже дорожив співробітництвом В. П. Горленка, талію відгукнувся на його книгу «Українські бувальщини», підкресливши в рецензії, що «в кожному його оповіданні видно вдумливого письменника, який вміє пильно спостерігати й відкривати у повсякденності, що проходить мимо, риси минулого»⁶⁴.

Слід звернути увагу й на те, що «Русский архив» певним чином вплинув на розвиток української історичної періодики. Цей вплив виразно простежується в історії створення «Киевской старини». Саме під враженням успіху загальноросійських історичних видань, як свідчив один із засновників журналу О. М. Лазаревський, «у шанувальників малоросійської старовини утвердився намір видавати в Києві на зразок «Русской Старини» чи «Русского архива» історичний журнал»⁶⁵. Цікаво відзначити, що серед 6 проєктів назви журналу були «Український Архив» і «Киевский Архив»⁶⁶. Протягом усього періоду видання «Киевской старини» П. І. Бартевев постійно подавав допомогу журналу. Досить відзначити, що, незважаючи на величезну кількість історичних видань, які виходили в Росії наприкінці минулого століття, в «Русском архиве» рекламувалася лише «Киевская старина».

Особлива заслуга «Русского архива» полягала у популяризації історичних знань, залученні широких читацьких кіл до вивчення минулого. В багатьох навчальних закладах дореволюційної Росії цей періодичний орган рекомендувався як навчальний посібник з історії⁶⁷.

Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок про значимість вкладу одного з найбільш довгочасних органів вітчизняної історичної журналістики дореволюційного періоду в розробку і популяризацію історії України. На сторінках «Русского архива» міститься цілий корпус матеріалів, що не втратив свого значення й нині. Перед сучасними дослідниками стоїть завдання — на основі лєнінських методологічних настанов дати принципову оцінку цій спадщині, виділити в ній найбільш цінні елементи, важливі для нинішнього етапу розвитку радянської історичної науки.

О. І. КИЯН (Кіровоград)

⁶⁴ Бартевев П. І. Рецензія на книгу В. П. Горленко «Українские были» // Русский Архив.— 1900.— Кн. 1.— С. 160.

⁶⁵ А. Л. (Александр Лазаревский). Как основалась «Киевская Старина» // Киевская Старина.— 1897.— Т. 56.— С. 63.

⁶⁶ Лазаревський О. М. Київська старовина: Спогади // Українська література.— 1943.— №7.— С. 97—98.

⁶⁷ Лист куратора Харківського університету про рекомендацію журналу «Русский Архив» для навчальних закладів. ЦДАІМ СРСР, ф. 46, оп. 1, спр. 581, арк. 75.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ РАД ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ І В ОРГАНІЗАЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

І. Т. КУЧЕРЯВИЙ (Київ)

У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду партії підкреслювалося, що першорядними завданнями всього радянського народу є подолання несприятливих тенденцій в розвитку економіки, надання їй певного динамізму, відкриття шляху ініціативи і творчості мас, справді революційним перетворенням. «Демократизація суспільства,— зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції,— душа перебудови, і від того, як вона піде, залежать і успіх самої перебудови, і, можна без перебільшення сказати, майбутнє соціалізму в цілому. Це найцінніша гарантія перетворень у політиці й економіці, яка виключає будь-який рух назад»¹.

Практичним виявом реалізації демократії і, отже, здійснення соціалістичного самоврядування народу є фактична участь мас, трудових колективів та організацій у розв'язанні питань державного й громадського життя. Демократія створює такі умови, при яких кожний громадянин може, за словами В. І. Леніна, «... брати участь і в обговоренні законів держави, і у виборі своїх представників, і в проведенні державних законів у життя»².

На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, зокрема, що партія надає першорядного значення розвитку демократії на виробництві, послідовному впровадженню справді самоврядних начал у роботу трудових колективів, створенню таких умов, «які дадуть змогу кожному трудящому відчувати себе справжнім господарем підприємства»³.

Саме на підприємствах (в об'єднаннях) розгортаються основні економічні процеси, працею людей створюються всі потрібні народові продукція й послуги, матеріалізується науково-технічна думка. В трудовому колективі реально переплітаються інтереси людей — особисті, колективні та суспільні. По суті, соціально-політичний клімат нашого суспільства багато в чому визначається обстановкою, яка створюється у виробничих колективах.

Зростання соціальної, політичної і трудової активності трудящих, підвищення рівня їх професійних знань створили передумови для розширення прав та функціональних обов'язків виробничих колективів. Підтвердженням цього є прийнятий у 1983 р. Закон про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами й організаціями. Закон за своєю суттю — глибоко демократичний. Згідно з ним значно розширюються повноваження виробничих колективів у плануванні економічного та соціального розвитку підприємств, укладанні колективних договорів, організації соціалістичного змагання, під-

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 31.

² Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 148.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 27—28 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 25.

готові і розстановці кадрів, у поліпшенні соціально-культурних й житлово- побутових умов працівників тощо. Він націлює трудові колективи на зміцнення дисципліни, підвищення наукового рівня організації праці, розвиток технічної творчості, активності та ініціативи.

Протягом більш як чотирьох років, що пройшли після прийняття Закону СРСР про трудові колективи, ряд його положень не був повною мірою реалізований в практиці роботи як союзних, так і республіканських підприємств та організацій. Жорсткий централізм, адміністрування, детальне регламентування, в основі яких лежать директивні завдання і інструкції, сковували ініціативу працівників, не сприяли розвитку почуття справжнього господаря виробництва. Про відсутність внутрішніх стимулів саморозвитку трудових колективів йшлося на XXVII з'їзді КПРС. «Не можна миритися з тим,— підкреслював у доповіді на ньому М. С. Горбачов,— що все ще трапляються факти, коли робітники не знають планів свого підприємства, коли їхні пропозиції залишаються без належної уваги і врахування. Ці факти свідчать про те, що сили інерції подекуди ще роблять погоду, заважають включенню робітників і службовців в управління, вихованню у них почуття повноправних господарів виробництва»⁴.

Ні в самому Законі, ні в наступних правових документах не були розроблені форми і методи практичної реалізації наданих трудовим колективам прав. Тому виникла необхідність у спеціальному постійно діючому механізмі — виконавчому органі самоврядування з вирішальними повноваженнями на період між загальними зборами працівників (конференціями), зборами робітників у певних підрозділах з широкого кола виробничих, соціальних, кадрових та інших питань. Такими органами стали спочатку ради трудових колективів цехів, бригад, дільниць, відділень, а дещо пізніше (приблизно з 1985 р., коли проводився широкомасштабний експеримент на окремих підприємствах машинобудівної, харчової, легкої та інших галузей промисловості) — ради трудових колективів підприємств. Особливою розмахою створення рад трудових колективів набуло в 1986—1987 рр., коли більше третини промислових підприємств республіки працювали вже в нових умовах господарювання, а деякі з них перейшли на повний госпрозрахунок і самофінансування. В 1987 р. в республіці налічувалося більш як 5 тис. рад трудових колективів⁵.

На підприємствах республіки нагромаджено певний позитивний досвід роботи рад трудових колективів. Майже 3 роки діє така рада, зокрема, у виробничому взуттєвому об'єднанні «Київ». Досвід князя був вивчений президією ЦК профспілок робітників текстильної та легкої промисловості і рекомендований до впровадження. Рада трудового колективу вирішує широке коло економічних та соціальних проблем об'єднання. Так, з її ініціативи всі цехи переглянули свої можливості і в 1987 р. збільшили виробництво високоякісної, особливо модної продукції, що була реалізована за договірними (підвищеними) цінами. Одержані додаткові кошти за рішенням ради трудового колективу було передано на будівництво житла. Рада об'єднання постійно слідкує за тим, щоб всяке відволікання працівників об'єднання на сільськогосподарські та інші роботи, не зв'язані безпосередньо з роботою підприємства, оформлялися б договорами, якими передбачається відшкодування відповідних затрат.

Радами трудових колективів підприємств та організацій Дніпропетровської області нагромаджено досвід пошуку ефективних форм роботи по зміцненню трудової дисципліни і громадського порядку. З іні-

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 70.

⁵ Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь В. В. Шербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні // Рад. Україна.— 1987.— 26 груд.

п'ятиви рад в області розпочався рух під девізом «Трудовий та суспільний дисципліни — гарантію колективу». В 1987 р. у ньому брали участь 300 тис. чол., майже 20 тис. бригад⁶.

Активний пошук ефективних форм організації праці новаторів йде в трудових колективах підприємств та організації Харківщини. Тут у порядку експерименту створено тимчасові творчі колективи, які в позаурочний час займаються розробкою новаторських науково-технічних ідей. Проводяться також ярмарки ідей. На одній з таких ярмарок підприємства та організації області запропонували 800 розробок і висунули 625 проблемних питань, що потребують свого розв'язання. Близько 100 новинок уже виводжено у виробництво протягом 1986—1987 рр., а 60 включено до планів організаційно-технічних заходів на наступні роки дванадцяти п'ятирічки⁷. Така форма пропаганди досягнень науково-технічного прогресу дає можливість широко тиражувати кращі новаторські рішення і ефективніше їх використовувати.

Найпопулярніше Закон про трудові колективи реалізується у виробничих бригадах, зокрема в госпрозрахункових. На кінець 1986 р. на промислових підприємствах республіки налічувалося 87 тис. госпрозрахункових бригад, що становило 31% від їх загальної кількості. В них було зайнято 42,3% робітників, об'єднаних у бригади. Порівняно з 1985 р. число названих бригад збільшилося на 7 тис., а кількість зайнятих у них — на 233 тис. чол.⁸ У таких колективах, як правило, ради стали ефективною формою участі робітників у управлінні виробництвом. Завдяки їм робітники мають можливість оперативно розв'язувати питання організації виробництва і праці, зміцнення трудової й виробничої дисципліни, розстановки кадрів, розподілу колективного заробітку та поліпшення культурно-побутових умов. Так, в об'єднанні «Прикарпатіс» (Івано-Франківська область), на базі якого діє республіканська школа передового досвіду, формування плану на дванадцять п'ятирічку розпочалося з бригад і цехів. У цих підрозділах активно розгорнулися громадські огляди й конкурси. Всі пропозиції робітників були враховані під час складання планів. Ради бригад ведуть активну боротьбу з порушеннями трудової дисципліни, нерациональним витрачанням сировини, виступають ініціаторами перегляду норм виробітку. Тільки в 1986 р. з ініціативи рад бригад та цехів в об'єднанні було переглянуто близько 8000 операційних норм (з них приблизно 1/4 частина — за пропозиціями робітників). Підвищення норм виробітку дало можливість знизити трудомісткість продукції на 4,3%⁹.

На засіданнях рад розглядаються питання дисципліни праці, в тому числі й затримання щомісячного мінімуму коефіцієнта трудової участі (КТУ) кожного колективу. Робітники, у яких він нижчий передбаченого, можуть бути позбавлені від 10 до 50% премії.

В госпрозрахункових бригадах дедалі більшого поширення набуває бригадний і колективний підряд, який сприяє оптимальному поєднанню інтересів трудівника й усього суспільства. Підряд орієнтує колективи на кінцевий результат, що позитивно впливає на управління виробництвом, зміни в технології, професійно-кваліфікаційну структуру працюючих. Важливо те, що підрядом-договором передбачається не тільки дострокове виконання завдань, а й досягнення високих якісних показників, зокрема зниження трудомісткості і собівартості продукції. Рівень продуктивності праці в підрядних бригадах, як правило, вищий, ніж у звичайних. Так, на шахті об'єднання «Красноармійськвугільля»

⁶ Самодрин В. Соціолог на підприємстві // Сов. профсоюзи.— 1987.— № 19.— С. 8.

⁷ Горин М., Коробко Ю., Светличный Ю. Новаторський пошук: проблеми й рішення // Там же.— № 20.— С. 12.

⁸ Підрядовою за: Народне господарство Української РСР: Ювілейний стат. збірник.— К., 1987.— С. 71.

⁹ Звізмен на самостоятельность // Сов. профсоюзи.— 1987.— № 12.— С. 5.

Донецької області, де всі вуглевидобувні та більш як половина прохідницьких бригад перейшли на госпрозрахунок і колективний підряд, видобуток вугілля збільшився майже на 5%, а продуктивність праці — на 6,2%. Додатково одержано 33 млн. крб. прибутку. Істотно зросли фонди економічного стимулювання¹⁰.

Як свідчить досвід об'єднання «Прикарпатліс», дієвість бригадного госпрозрахунку значною мірою залежить від правильності використання його основних принципів. Це, зокрема, визначення обгрунтованих планових завдань з обмеженим колом показників, які відбивають ефективність роботи бригади і спрямовують її діяльність на виконання завдань, що стоять перед цехом і підприємством в цілому; надання трудовим колективам певної оперативної-господарської самостійності; ефективне використання виділених і закріплених за первинними трудовими колективами основних фондів, оборотних коштів; безперервне зростання продуктивності праці; організація суворого контролю за одержанням і використанням кожною бригадою нормованих матеріальних ресурсів, необхідних для здійснення технологічного процесу; порівняння затрат на виробництво з досягнутими результатами за встановленими показниками; забезпечення матеріальної і моральної зацікавленості колективу бригади в цілому й кожного її працівника, зокрема, в поліпшенні використання виробничих ресурсів; посилення матеріальної відповідальності за зниження планових показників у діяльності первинного колективу з обов'язковим фінансовим відшкодуванням втрат та збитків.

У 1987 р. всі бригади цього об'єднання перейшли на госпрозрахунок, але прижився він лише в двох. Причиною стало те, що не всі його елементи були відпрацьовані. Рада трудового колективу провела роз'яснювальну роботу в цехах про переваги нового методу господарювання, про можливі труднощі. Було прийнято рішення відпрацювати всі елементи бригадного госпрозрахунку в одному з підрозділів. В результаті повного переходу на госпрозрахунок підвищилися трудова дисципліна і продуктивність праці, число працюючих зменшилося на 6%¹¹.

Досвід об'єднання «Прикарпатліс» та інших підприємств і організацій республіки свідчить про те, що впровадження підрядного госпрозрахунку в повному обсязі потребує проведення великої й коліткої роботи по перебудові планово-економічної, облікової, організаційної, інженерної та ідеологічної діяльності, а також по підвищенню активності партійних, профспілкових та комсомольських організацій.

Найважливішим засобом мобілізації творчої ініціативи колективів на успішне виконання планів економічного і соціального розвитку є соціалістичне змагання. Згідно із Законом СРСР про трудові колективи останні затверджують умови соціалістичного змагання на підприємствах і організаціях, визначають заходи матеріального та морального заохочення його переможців. У доповіді на XVIII з'їзді профспілок СРСР М. С. Горбачов звернув увагу на необхідність «... переорієнтувати систему соціалістичного змагання на показники якості, ресурсозбереження, суворого виконання поставок за договорами. Ось три кити, на яких насамперед повинно базуватися соціалістичне змагання»¹².

Ради трудових колективів підприємств та організацій республіки здійснюють активний пошук нових форм змагання, щорічно переглядають його умови з метою орієнтації останніх на «вузькі» місця, узгальнюють і поширюють передовий досвід змагання.

Заслугує на увагу досвід колективу Сумського машинобудівного науково-виробничого об'єднання ім. Фрунзе в справі організації соці-

¹⁰ Кущенко О. Колективний підряд // Під прапором лєнінізму.— 1987.— № 17.— С. 48.

¹¹ Гейсеровский Т. Совет трудового коллектива действует // Пар. жизнь.— 1987.— № 12.— С. 36.

¹² Горбачов М. С. Перебудова — кровна справа народу.— К., 1987.— С. 17.

лістичного змагання. Тут було переглянуто всі діючі умови соцзмагання, скорочено кількість їх видів і показників. Особливу увагу було звернуто на суворе дотримання дисципліни поставок за договорами, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, посилення режиму економії матеріалів. В об'єднанні впроваджено нові форми особистих творчих планів інженерно-технічних працівників, зорієнтованих на безпосереднє розв'язання завдань, що виникають у ході впровадження госпрозрахунку й самофінансування. З ініціативи ради трудового колективу та інших громадських організацій об'єднання було оголошено огляд-конкурс під девізом «Мій внесок у проведення поглибленого економічного експерименту». У ньому взяли участь понад 12 тис.чол. Вони подали більш як 300 пропозицій, що стосувалися економії матеріальних, трудових та фінансових ресурсів, ефективного використання устаткування¹³.

Дедалі більшого поширення набуває досвід організації соціалістичного змагання в орошівлюградським об'єднанням «Теплозобудівний завод ім. Жовтневої революції». Його колектив звернувся через обласну газету «Ворошиловградская правда» до суміжників з пропозицією укласти договір, в якому дістали б відображення взаємні зобов'язання, спрямовані на розв'язання завдань підвищення якості тепловозів.

На підприємствах республіки, що працюють в нових умовах господарювання, застосовується система підбиття підсумків змагання, яка дає можливість реально оцінювати внесок кожного. Застосовуються різноманітні форми матеріального і морального заохочення переможців: їм вручають грошові премії і подарунки, нагороджують почесними грамотами, туристичними путівками, заносять на Дошку пошани, до книг трудової слави, присвоюють звання «Ударник комуністичної праці». Все це відіграє важливу роль у підвищенні трудової активності працівників. Широке залучення робітників до участі у визначенні способів заохочення переможців соціалістичного змагання сприяє кращому врахуванню їх запитів і ціннісних орієнтацій, результативнішому застосуванню системи матеріальних і моральних стимулів до праці.

В центрі уваги трудових колективів постійно перебувають питання прискорення науково-технічного прогресу, широкого впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки, передової технології, наукової організації праці. В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про широке впровадження нових методів господарювання і посилення їх впливу на прискорення науково-технічного прогресу» визначено конкретні заходи щодо підвищення заінтересованості трудових колективів у прискоренні науково-технічного прогресу, підвищенні якості продукції.

Показники прискорення науково-технічного прогресу стали нині органічною частиною розділів Державного плану, його основою. Вони орієнтують колективи на перехід на принципово нову техніку і технологічні системи, які відкривають шлях до найвищої ефективності виробництва. Значно підвищується матеріальна заінтересованість колективу в збільшенні випуску високоякісної продукції. На досягнення цього найвищого ефекту націлюється система матеріальних стимулів. Ці питання розглядаються на зборах колективів підприємств, їх підрозділів, на постійно діючих виробничих нарадах.

З прийняттям Закону СРСР про трудові колективи зростає активність останніх у боротьбі проти порушників трудової дисципліни, проти пияцтва і алкоголізму. Зміцнення дисципліни та порядку на всіх ділянках виробництва є значним соціальним резервом нашого руху вперед. Випадки порушень трудової дисципліни обговорюються на зборах підрозділів або на радах трудових колективів. За рекомендаціями останніх до порушників застосовуються різноманітні заходи суспільного

¹³ Поваз Г. Кто научит профком // Сов. профсоюзны.— 1987.— № 24.— С. 4.

і матеріального впливу: зниження КТУ, часткове або повне позбавлення премій, переведення на нижчеоплачувану роботу, зменшення профвідпустки, перенесення черги на одержання квартири, звільнення з роботи. На деяких підприємствах республіки, зокрема таких, як вуглеве об'єднання «Київ», Запорізький титано-магнієвий комбінат, сумське виробниче об'єднання «Насосенергомаш», Кременчуцька кондитерська фабрика та ряді інших, де ради трудових колективів систематично займаються питаннями трудової дисципліни й раціонального використання робочого часу, спостерігається стала тенденція до зменшення кількості порушень трудової дисципліни і громадського порядку, зниження втрат робочого часу. В основі всієї роботи по зміцненню трудової дисципліни лежить комплексний підхід до її проведення. Так, на Запорізькому титано-магнієвому комбінаті реалізація комплексу заходів технічного, організаційного, економічного і виховного характеру дала можливість багатотисячному трудовому колективу практично не зазнавати втрат через прогули¹⁴. Однак у цілому по республіці, за даними Державного комітету УРСР по статистиці, в 1987 р. втрати робочого часу у ряді галузей народного господарства збільшилися. Це свідчить про те, що ще далеко не всі трудові колективи приділяють цьому важливому питанню належну увагу. У боротьбі проти порушників трудової дисципліни не повністю реалізуються повноваження, надані Законом про трудові колективи. В цілому, за даними Держкомпраці УРСР, на робітничих зборах обговорено трохи більш як половину випадків прогулів¹⁵. Іноді такі обговорення відбуваються не досить принципово, завдаючи тим самим замість користі справі шкоди, знижують авторитет трудового колективу. Незважаючи на те, що більшість прогулів та інших порушень здійснюється через пияцтво, навколо п'яниць або тих, хто їм потурає, ще не скрізь створено обстановку нетерпимості, трапляються випадки розпивання спиртного на робочих місцях. До порушників дисципліни обмежено застосовуються такі заходи, як переведення на нижчеоплачувану роботу, перенесення відпустки на зимовий час та ін.

Розширення процесу демократизації в управлінні виробництвом виявляється також у тому, що трудові колективи підприємств почали більше впливати на розстановку кадрів. Вибори директорів підприємств, призначення бригадирів, прийом у бригади нових робітників здійснюється з урахуванням думки членів трудового колективу. У 1987 р. у промисловості та будівництві республіки трудовими колективами було обрано на керівні посади більш як 5 тис. працівників¹⁶.

З переходом підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування підвищилася роль трудових колективів у розв'язанні питань використання фондів економічного стимулювання. В деяких трудових колективах практикується видача позик, подання матеріальної допомоги сім'ям за рахунок підприємств. Так, на київському комбінаті «Будіндустрія» 15 співробітникам виділено безвідплатно на кооперативне будівництво 9050 крб., 9 молодим сім'ям надано безпроцентну позичку на 13500 крб. для поліпшення житлових умов та облаштування домашнім господарством. «Прикарпатліс» практикує видачу позик працівникам об'єднання для вступу до житлового кооперативу.

Таким чином, аналіз досвіду застосування Закону СРСР про трудові колективи свідчить про те, що реалізація його положень сприяє посиленню активності трудящих у розв'язанні широкого кола соці-

¹⁴ Васильченко В., Грошлілі Г. та ін. Поліпшення використання робочого часу — важливий резерв прискорення зростання продуктивності праці // Економіка Рад. України. — 1987. — № 6. — С. 70.

¹⁵ Там же. — С. 72.

¹⁶ У боротьбі за прискорення соціально-економічного розвитку республіки: Про підсумки виконання Державного плану економ. і соц. розвитку УРСР у 1987 р. Повідомлення Держкомстату УРСР // Рад. Україна. — 1988. — 28 січ.

ально-економічних питань, особливо на підприємствах, що працюють у нових умовах господарювання.

Проте повноваження трудових колективів, передбачені Законом, реалізуються ще далеко не на всіх підприємствах республіки. Як свідчать соціологічні дослідження, проведені в Дніпропетровській області, тільки 30% робітників і 40% інженерно-технічних працівників і службовців виявляють зацікавленість в управлінні виробництвом. У свідомості робітників слабо проявляється зв'язок якості особистої праці з якістю і результатами роботи всього підприємства. Так, 65% опитаних робітників повністю задоволені якістю їхньої праці і водночас більше половини з них незадоволені роботою всього підприємства¹⁷. Близько 40% опитаних на окремих київських підприємствах вважають свою участь в управлінні виробництвом недоцільною. Причини такої пасивності різні, насамперед — недостаття гласності, неінформованість трудових колективів про плани і труднощі свого підприємства, про рішення місцевих Рад та інших органів. Стримують активність членів колективу затиск критики, формалізм у роботі громадських організацій, командний стиль керування з боку окремих керівників і їх звичка вважати своє рішення непогрішимим, істиною в останній інстанції. «Багато керівників і спеціалістів, — зазначає В. В. Щербицький у доповіді на дніпневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України, — досі не усвідомили, що управління на основі економічних методів вимагає неординарних рішень, копіїткої роботи в усіх ланках виробництва»¹⁸. Однією основними причинами, через які трудові колективи ще не відіграють провідної ролі в управлінні виробництвом, є недостатня націленість господарського механізму на ефективніше використання колективами переваг загальнонародної власності, недоліки в організації планування і матеріально-технічного постачання, нестабільність нормативів, що лежать в основі планових завдань. Зараз важливо правильно підійти до вибору основних вимог до нового господарського механізму.

«Логіка перебудови, — зазначає В. В. Щербицький, — вимагає делаті активніше розвивати демократичні засади безпосередньо на виробництві, поширювати практику виборів господарських керівників, підвищувати роль рад трудових колективів»¹⁹. Треба добиватися формування у кожного трудового колективу і його членів господарського ставлення до справи шляхом активізації їх участі в управлінні виробництвом, виявлення і використання резервів кількісного і якісного зростання виробництва продукції, ефективного використання виробничого потенціалу, підвищення продуктивності праці за рахунок впровадження індустріальних і прогресивних технологій. Необхідно активніше залучати трудові колективи підприємств до розв'язання питань удосконалення нормування праці, перегляду норм виробітку (обслуговування), посилення стимулюючої ролі оплати праці в зростанні її продуктивності. З метою активнішої і зацікавленішої участі робітників і службовців в управлінні виробництвом, розв'язанні виробничих і соціальних питань треба поліпшити роботу по підвищенню їх економічних і політичних знань, професійного рівня.

Для підвищення ролі трудових колективів в управлінні виробництвом необхідно добиватися розширення прав і самостійності підприємств, посилення їх економічної зацікавленості в результатах роботи. Ініціативи не з'являються на порожньому місці. Економічний інтерес є рушієм виробничого самоуправління. Економічний інтерес гос-

¹⁷ Самоодри В. Соціолог на підприємстві // Сов. профсоюзи. — 1987. — № 19. — С. 9.

¹⁸ Про завдання партійних організацій республіки по здійсненню рішень червонего (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про докоруну перебудову управління економікою // Комуніст України. — 1987. — № 9. — С. 15.

¹⁹ Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь В. В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні // Рад. Україна. — 1987. — 26 груд.

подаря суспільного виробництва поєднує заінтересованість у підвищенні добробуту суспільства в цілому й даного трудового колективу, зокрема. Він виникає і розвивається тоді, коли трудовий колектив виступає як сукупний організатор виробництва. Його діяльність безпосередньо поєднана з формуванням виробничих ресурсів, з поліпшенням соціальних умов праці, одержанням і розподілом прибутку. В цілому результати перебудови, що здійснюється в економіці, вирішальною мірою залежать від того, якою мірою трудовий колектив і кожний його член заінтересовані у розв'язанні завдань, що стоять перед підприємством.

Передбачені основними положеннями корінної перебудови управління економікою перехід підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування, кардинальні зміни у функціях і методах діяльності, організаційних структурах всіх органів управління, які стоять над підприємствами, широка демократизація управління, всемірна активізація людського фактора сприятимуть дальшому підвищенню ролі трудових колективів в усіх сферах суспільного життя.

З 1 січня 1988 р. набрав чинності Закон СРСР про державне підприємство (об'єднання), який закріпив матеріальну, економічну і правову базу соціалістичного самоврядування на виробництві.

Згідно із Законом ради трудових колективів підприємств зосереджують головну увагу на розвитку ініціативи трудящих, збільшенні внеску кожного працівника в загальну справу, здійснюють заходи по досягненню високих кінцевих результатів діяльності підприємств і одержання госпрозрахункового доходу колективу. Як свідчить досвід підприємств республіки, що працюють в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування, розширення демократії, перші паростки самоврядування підвищили інтерес трудових колективів до справ виробництва, загострили нетерпимість до безгосподарності та нехлюйства, зміцнили їх прагнення добитися кращих кінцевих результатів²⁰.

Розширення прав підприємств, впровадження господарського розрахунку і розвиток соціалістичної підприємливості мають реальний зміст тільки тоді, коли зростає активність людини праці. Колективізм як форма соціальних стосунків об'єднаних трудівників, що спирається на товариські взаємовідносини і співробітництво, виникає і набуває загального розвитку у сфері матеріального і духовного виробництва тільки в умовах соціалістичного суспільства.

Перехід на нову систему господарювання і розв'язання завдань докорінної перебудови управління економікою — не прості проблеми. Для цього потрібен і час, і дружна робота трудових колективів, законодавчо надієних широкими повноваженнями, і їх активна участь в управлінні справами суспільства, держави й виробництва. «Прискорення розвитку суспільства, — зазначав М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, — неможливе і неможливе без дальшого розвитку соціалістичної демократії, всіх її сторін і проявів»²¹.

Партія висула завдання дедалі розширювати коло проблем, у розв'язанні яких трудовим колективам належить останнє слово, посилювати активність загальних зборів робітників і службовців. Все це закладено в Законі про державне підприємство (об'єднання). Комуністична партія як ядро радянської політичної системи є головним стратегом і гарантом прискорення перебудови, розвитку засад соціалістичної демократії і самоуправління. КПРС прагне максимально зміцнити конституційний лад, підняти активність усіх державних і громадських організацій трудящих. При цьому партія сама подає приклад новаторства і послідовного демократизму в усій своїй роботі.

²⁰ Про завдання партійних організацій республіки по здійсненню рішень червня-вересня (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про докорінну перебудову управління економікою: Довідь В. В. Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України 16 лип. 1987 р. // Комуніст України. - 1987. — № 9. — С. 15.

²¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 65.

З ДОСВІДУ РОБОТИ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ АН УРСР
ПО РОЗВИТКУ ЕФЕКТИВНИХ ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ НАУКИ
І ВИРОБНИЦТВА У 1975—1980 рр.

А. Є. СКЛЯРЕНКО (Київ)

Пильну увагу дослідників-суспільствознавців привертають останнім часом проблеми науково-технічного прогресу. Це зумовлено рядом важливих причин, насамперед необхідністю пошуку шляхів оптимального поєднання досягнень науки з потребами суспільного виробництва.

Успіхи Радянської країни в економічному розвитку є незаперечними й загальноновизнаними. В цьому наочно виявилися переваги соціалістичної системи господарювання. Однак на початку 70-х років внаслідок недостатньої вимогливості до перебудови структурної політики, форм і методів управління, до психології господарської діяльності темпи руху уповільнилися, почали нагромаджуватися труднощі і нерозв'язані проблеми, з'явилися застійні явища. Перед партією і народом постало завдання історичної ваги — подолати негативні тенденції. Зрозуміло, що при цьому неможливо обійтися без ретельного вивчення й аналізу нагромадженого досвіду (зокрема у галузі науково-технічного прогресу), який може бути творчо використаний в нинішніх умовах.

Важливим у цьому напрямі є дослідження запропонованих ученими і виробничниками Української РСР форм зміцнення інтеграції науки і виробництва. «На Україні, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — проводиться масштабна робота в галузі науково-технічного прогресу, посилення інтеграції науки з виробництвом. Тут хотілося б особливо відзначити, що в цю справу вносить свій великий вклад Академія наук республіки — чудовий, передовий заїгн радянської науки»¹.

Наприкінці 70-х років у 146 установах і на підприємствах АН УРСР працювало більше як 80 тис. чол., у тому числі 14,5 тис. науково-співробітників, з яких понад 1 тис. докторів і 7 тис. кандидатів наук. Лабораторії академії мали сучасне обладнання і електронно-обчислювальну техніку, що давало можливість розв'язувати складні науково-технічні завдання².

Про дальше посилення провідної ролі АН УРСР у розвитку НТП у республіці наочно свідчить діяльність її наукових центрів (НЦ). У постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про деякі заходи по підвищенню ефективності діяльності наукових центрів АН УРСР у системі управління науково-технічним прогресом» (січень 1981 р.) зазначалося, зокрема, що ці міжвідомчі науково-координаційні органи при підтримці обласних партійних комітетів провели велику й необхідну роботу в справі розвитку фундаментальних досліджень, концентрації зусиль науково-дослідних установ і вузів на розв'язання науково-технічних проблем, які мають важливе значення для окремих регіонів і областей республіки³.

У роки десятиліт'я п'ятирічки системою НЦ було охоплено майже всю територію республіки: існували Донецький, Західний, Дніпропетровський, Південний і Харківський наукові центри⁴. Їх діяльність висвітлено в ряді праць, авторами яких є голови деяких наукових центрів

¹ Горбачов М. С. Активно діяти, не втрачати часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетр. металург. заводу і промова на зборах респ. парт. організації України 26, 27 черв. 1985 р. — К., 1985. — С. 32.

² Див.: Патон В. Є. Час нових відкриттів // Наука і культура: Україна, 1981. — К., 1982. — С. 95—96.

³ Рад. Україна. — 1981. — 10 січ.

⁴ У 1981 р. був створений Північно-Західний науковий центр, а Харківський і Дніпропетровський були перейменовані відповідно у Північно-Східний і Придніпровський.

академік Б. Є. Патон⁴, академіки АН УРСР Л. М. Литвиненко, Я. С. Підстригач, О. Я. Усиков⁵. У 1986 р. побачила світ підготовлена групою вчених монографія «Наукові центри Академії наук Української РСР (досвід і перспективи)»⁶. Ряд авторів — В. В. Байдаков, В. В. Кременицький, В. К. Воляник, О. В. Караванський — досліджували окремі аспекти діяльності НЦ⁷.

На жаль, ця важлива проблема залишилася поза увагою істориків. Лише розрізнені відомості з неї можна знайти, наприклад, у працях Ю. О. Курносова, А. В. Лихолата, М. М. Матвійчука, П. Д. Овчаренка, В. І. Онопрієнка, В. Ф. Остафійчука, Ю. В. Сиволюба, А. Г. Слюсаренка, Р. Д. Толстова, Л. А. Шевченко⁸.

Автор даного повідомлення має на меті певною мірою ліквідувати існуючу прогалину й на конкретних прикладах висвітлити діяльність наукових центрів АН УРСР по зміцненню зв'язків науки і виробництва в 1975—1980 рр.

Такі хронологічні рамки взято для дослідження не випадково. Створені у 1971 р. НЦ до початку десятої п'ятирічки в цілому вже пройшли період свого організаційного становлення. Протягом 1971—1975 рр. сформувалися робочі органи центрів (ради, бюро, секції), до складу яких увійшли провідні вчені, виробничники, партійні та радянські працівники республіки, викладачі Донецького, Харківського, Львівського та Дніпропетровського держуніверситетів, Львівського, Харківського й Донецького політехнічних інститутів, провідні спеціалісти «Запоріжсталі», «Азовсталі», Дніпропетровського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, «Електроважмашу», «Серпа і молота», Чорноморського суднобудівного заводу та багатьох інших підприємств⁹.

⁴ Патон Б. Є. Шляхами науково-технічного прогресу // На магістраліх науки.—К., 1976.—С. 3—16; Патон Б. Є. Великий Жовтень і розвиток науки // Вісн. АН УРСР.—1977.—№ 10.—С. 3—12; Патон Б. Є. Достиження учених Советської України // Комуніст України.—1979.—№ 2.—С. 64—74; Патон Б. Є. Інтеграція науки і виробництва—завдання і проблеми // Вісн. АН УРСР.—1982.—№ 1.—С. 57—63.

⁵ Литвиненко Л. М. Академічна наука Донбасу // Там же.—1976.—№ 2.—С. 15—23; Підстригач Я. С. Міжгалузеве регіональне співробітництво—важливий резерв науково-технічного прогресу // Там же.—1979.—№ 1.—С. 62—68; Підстригач Я. С. Науковий пошук—соціалістичний Вітчизні.—К., 1978.—114 с.; Усиков О. Я. Зміцнюючі зв'язки науки з виробництвом // Вісн. АН УРСР.—1975.—№ 12.—С. 25—32.

⁶ Наукові центри Академії наук Української ССР: опыт и перспективы / Отв. ред. акад. АН УССР К. М. Сытник.—Киев, 1986.—208 с.

⁷ Байдаков В. В., Воляник В. К., Кременицький В. В. Участь наукових центрів АН УРСР у вдосконаленні регіональних форм управління науково-технічним прогресом // Вісн. АН УРСР.—1983.—№ 3.—С. 73—77; Караванський О. В. Про формування регіональних цільових науково-технічних програм і організаційне забезпечення їх виконання // Там же.—1979.—№ 1.—С. 69—75; Караванський О. В. Міжвідомчі науково-виробничі комплекси.—К., 1981.—48 с.

⁸ Курносів Ю. О. Інтелектуальна Української РСР і науково-технічний прогрес.—К., 1975.—186 с.; Лихолат А. В. Важнейшая задача экономической стратегии: из опыта работы парт. орг. Украины по ускорению науч.-тех. прогресса в промышленности.—Львов, 1983.—187 с.; Матвійчук М. М., Остафійчук В. Ф. Роль радянської науки в розвитку науково-технічного прогресу.—К., 1977.—48 с.; Овчаренко П. Д. Участь Української ССР в науковому співробітництві братських союзних республік.—Киев, 1982.—183 с.; Онопрієнко В. І. З досвіду АН УРСР у розв'язанні проблем прискорення науково-технічного прогресу // Укр. іст. журн.—1986.—№ 3.—С. 75—85; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес: з досвіду роботи парторганізації України по здійсненню наук.-тех. політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму.—К., 1980—206 с.; Сиволюба Ю. В. Науково-технічний прогрес і соціалістичне змагання // Укр. іст. журн.—1984.—№ 10.—С. 26—37; Слюсаренко А. І. КПРС і прогрес науки в розвитку соціалістичного суспільства.—Киев, 1978.—199 с.; Толстов Р. Д. Розвиток і використання наукового потенціалу Академії наук УРСР у 60-ті—80-ті роки // Історія вироного господарства та економічної думки Української РСР.—К., 1987.—Вип. 21.—С. 20—27; Шевченко Л. А. Киев—крупный научный и культурный центр Советского Союза.—Киев, 1981.—24 с.

⁹ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, он 25, епр. 93, арк. 114—158 (далі — АП АН УРСР).

Завдяки участі в роботі НЦ ряду визначних радянських учених, які були представниками академічної, вузівської і галузевої науки, зростав їх авторитет. Серед них — академіки В. О. Марченко, О. В. Погорелов, М. К. Янгель, академіки АН УРСР О. О. Галкін, Я. Б. Лопатинський, З. І. Некрасов, О. Я. Усиков, Л. М. Литвиненко, В. С. Будник, Г. В. Карпенко, Б. Г. Лазарев, О. І. Ахієзер, В. І. Моссакоський, О. Г. Колесніков, академік АН УРСР і ВАСГНІЛ Л. К. Гребень, академік АМН СРСР Н. О. Пучковська та ін.

Робота НЦ у роки десятої, як і попередніх п'ятирічок, значною мірою була пов'язана з пошуком форм координації наукових досліджень. Без цього неможливо було впливати на науково-технічний прогрес взагалі.

У кожному НЦ було сформовано секції з окремих напрямів науки*. На них покладалося налагодження постійних творчих контактів між ученими різних установ незалежно від відомчого підпорядкування останніх. Науково-методичне керівництво ними здійснювали відповідні секції АН УРСР. У Донецькому НЦ, зокрема, серед інших працювали секції з проблем фізики, вуглекислоти, розвитку продуктивних сил Донбасу, в Західному — математики і механіки, фізики, наук про Землю, суспільних наук, у Південному — хімії, математики і кібернетики, геофізики й сейсмології, Північно-Східному — машинобудування, фізики, конкретної економіки тощо. Слід зазначити, що організаційне забезпечення і напрями діяльності секцій постійно удосконалювалися. Чисельність їх збільшувалася. Якщо в 1976 р. у наукових центрах працювало 53 секції, то в 1980 р. — 63. До їх складу входили близько 2700 вчених і виробників. Це сприяло зміцненню безпосередніх контактів між ними.

Зростала й питомі вага наукового потенціалу НЦ. У 1976 р. в них було зосереджено 27,1% загальної кількості співробітників АН УРСР (22,3% — докторів і 21,7% — кандидатів наук), а у 1980 р. відповідно — 27,4 (22,5 і 22,0%)¹⁰. У регіонах республіки в роки десятої п'ятирічки працювало 24 академічні наукові установи. Вони здійснювали дослідження в галузі механіки й математики, радіофізики і електроніки, фізики низьких температур, хімії, гірничої справи, кріобіології й кріомедицини, фізики океану, морської біології, економіки, історії, етнології. Досягнуті ними успіхи набули широкого визнання не тільки в СРСР, а й за його межами¹¹.

Набула поширення практика розгляду актуальних напрямів розвитку фундаментальних і прикладних досліджень безпосередньо на засіданнях бюро й рад наукових центрів. Важливою у їх діяльності стала також організація наукових конференцій і шкіл, а також лекторіїв під назвою «Трибуна Академії наук УРСР». Все це сприяло підвищенню загального рівня розвитку науки, популяризації наукових знань.

Діяльність НЦ перебувала під постійним контролем Президії АН УРСР. Так, у жовтні 1976 р. на її засіданні розглядалося питання про науково-організаційну діяльність наукових центрів. Відзначалося, що протягом 1971—1976 рр. регіональні академічні органи виконали значний обсяг робіт, спрямованих на розвиток фундаментальних досліджень, прискорення впровадження їх результатів у виробництво, вдосконалення діяльності інститутів і вузів по підготовці наукових та інженерних кадрів. У проведенні цієї роботи бюро і радам наукових центрів постійну допомогу подавали місцеві партійні і радянські органи, зокрема Донецької, Дніпропетровської, Львівської, Одеської й Харківської

* Докладніше про утворення секцій та їх діяльність у роки дев'ятої п'ятирічки див. Куріосов Ю. О., Склярєнко А. Е. Утворення наукових центрів АН УРСР // Укр. іст. журн. — 1985. — № 10. — С. 65—75.

¹⁰ Вісн. АН УРСР. — 1984. — № 12. — С. 80; АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 6, арк. 318—322; спр. 16, арк. 356—363.

¹¹ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 16, арк. 356—363.

областей¹². Президія АН УРСР орієнтувала НЦ на здійснення ще тіснішого зв'язку науки з виробництвом, досконале вивчення потреб економіки відповідних регіонів. Виконуючи ці завдання, наукові центри розгорнули роботу по прискоренню НТП.

Таблиця 1°. Укладання договорів про творчу співдружність між НЦ АН УРСР і підприємствами у десяти п'ятиріччі

Науковий центр	Укладено на 1976 р.		Укладено на 1980 р.	
	договорів	в них робіт	договорів	в них робіт
Донецький	52	96	140	205
Дніпропетровський	50	51	103	105
Західний	120	106	225	223
Південний	67	67	143	114
Харківський	72	72	150	392
Всього	361	392	761	1039

* Таблицю складено за матеріалами АП АН УРСР (ф. 1, оп. 17, спр. 103-з, арк. 42), а також за даними поточних архівів НЦ АН УРСР.

У роки десятиї п'ятирічки науково-дослідними колективами АН УРСР було висунуто ряд цінних ініціатив. Так, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона уклав договори про творче співробітництво з виробничими об'єднаннями «Завод «Арсенал» імені Леніна», «Ленінська кузня», «Більшовик», «Червоний екскаватор». Дарницьким заводом по ремонту шляхової техніки, дослідно-показовим редукторним заводом, «Будшлякмашем», авторемонтним заводом № 5, управлінням будівництва Київського телецентру і Південно-Західної залізниці та ін. Інститут, зокрема, проводив семінари та конференції безпосередньо на підприємствах, а також у Республіканському будинку економічної та науково-технічної пропаганди, сприяючи тим самим обміну інформацією і передовим досвідом, популяризації прогресивних методів зварювального виробництва. Такий же договір про творчу співдружність з київськими підприємствами — мотоциклетним заводом, верстатів-автоматів ім. Горького, ВО «Ленінська кузня», «Комуністом» та «Червоним екскаватором» — уклав колектив Інституту проблем лиття АН УРСР¹³.

Підтримавши ініціативу київських інститутів і підприємств, НЦ також розгорнули роботу по укладанню договорів про творчу співдружність. На кінець десятиї п'ятирічки академічні наукові установи уклали вдвічі більше договорів, ніж їх було на її початку, й виконували за ними майже втричі більший обсяг робіт (див. табл. 1). Так, за спільним договором з виробничниками Фізико-технічний інститут низьких температур АН УРСР (м. Харків) розробив і впровадив більш як на 20 підприємствах країни гелієві термостати для проведення різноманітних фізичних досліджень. Економічний ефект від їх використання становив близько 1,3 млн. крб.¹⁴ Інститут проблем лиття АН УРСР за допомогою Донецького НЦ значно розширив коло зв'язків з виробничниками Комунарського металургійного заводу. Виконуючи замовлення підприємства, науковці удосконалили технологію виплавки вуглецевої сталі, що дало змогу зменшити витрати палива й кисню на суму близько 1,8 млн. крб.¹⁵ Вчені Інституту геотехнічної механіки АН УРСР (м. Дніпропетровськ) спільно з Ясинуватським машинобудівним заводом винайшли безвибуховий (комбайновий) спосіб запобігання вики-

¹² Там же, оп. 1, спр. 3043, арк. 169—170.

¹³ Развитие творческого содружества научно-исследовательских, проектно-конструкторских и научных учреждений с предприятиями Украинской ССР. обзорные материалы. — Киев, 1979. — С. 17.

¹⁴ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 14, арк. 165.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 73, спр. 14, арк. 166.

дам порід при проведенні їх виробок. Учені не тільки допомогли впровадити технологію, а й провели ряд практичних занять з інженерно-технічним персоналом шахт Донбасу, ознайомивши його з перевагами методу¹⁶. Творчим колективом Фізико-механічного інституту АН УРСР (м. Львів) було розроблено і впроваджено у виробництво нові корозійностійкі матеріали для хімічної та суднобудівної галузей промисловості. Економічний ефект від цього нововведення лише за роки десятої п'ятирічки становив близько 50 млн. крб.¹⁷ Вчені Інституту проблем машинобудування АН УРСР (м. Харків) згідно з договором про співдружність з виробничниками підприємств енергомашинобудівної галузі здійснили комплекс розробок і технологій, що сприяв підвищенню якості і надійності турбін¹⁸.

Досвід АН УРСР у справі зміцнення зв'язків науки з виробництвом був позитивно оцінений у жовтні 1976 р. на спільному засіданні Державного Комітету Ради Міністрів СРСР по науці і техніці і Президії Академії наук СРСР. Було відзначено, що Академія наук УРСР та її наукові центри виконали значний обсяг робіт по розвитку фундаментальних та прикладних досліджень і прискоренню їх використання у народному господарстві. Головна увага при цьому приділялася найбільш перспективним розробкам. Удосконалювалося їх планування, зміцнювалася науково-виробнича база інститутів, налагоджувалася підготовка наукових кадрів. Поряд з фундаментальними дослідженнями установи АН УРСР виконували також прикладні розробки, що знаходили використання у різноманітних галузях народного господарства. Серед перспективних форм посилення зв'язків науки і виробництва на засіданні називалися складання академічними установами та міністерствами * комплексних планів спільних робіт, укладання договорів про творчу співдружність з промисловими підприємствами¹⁹.

Творчі здобутки АН УРСР, її наукових центрів дали можливість перейти до більш ефективних форм інтеграції науки і виробництва, що базувалися насамперед на програмно-цільовому методі. Головна його мета полягала у виконанні фундаментальних і прикладних досліджень за дослідно-конструкторськими розробками, дослідно-промислової перевірки та безпосередньому впровадженні результатів таких пошуків у виробництво. В цьому зв'язку докладніше спинимося на досвіді Західного НЦ АН УРСР. Тут на початку десятої п'ятирічки пішли шляхом створення на базі споріднених підприємств і конструкторських бюро та відповідних їм за профілем академічних і галузевих інститутів та вузів міжвідомчих цільових науково-виробничих об'єднань (МЦНВО). Діяльність останніх регламентувалася договором про творчу соціалістичну співдружність і положенням, що затверджувалося відповідними міністерствами й відомствами.

На базі МЦНВО споріднених галузей народного господарства у 1976 р. на засадах творчої співдружності були сформовані міжвідомчі науково-виробничі комплекси (МНВК), зокрема приладобудівний, машинобудівний, геолого-геофізичний і сільськогосподарський. Загальне керівництво ними здійснювали колегії, до складу яких входили провідні вчені, виробничники, партійні і радянські працівники. На громадських засадах МНВК розробляли стратегію прискорення науково-

¹⁶ Потуряев В. М. Зобов'язання — достроково // Вісн. АН УРСР.— 1977.— № 7.— С. 6.

¹⁷ Поточ. арх. Західного НЦ АН УРСР: Довідка про найважливіші досягнення вчених Західного наукового центру АН УРСР за десяту п'ятирічку, арк. 2.

¹⁸ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 171.

* Не спливаючись на цій формі роботи докладніше, зазначимо лише, що вона була орієнтована на усунення міжвідомчих бар'єрів, налагодження тісніших зв'язків між АН УРСР і міністерствами та відомствами. Прикладом такого співробітництва може бути спільний комплексний план робіт з Міністерством УРСР, Міністерством УРСР та ін.

¹⁹ Наука сьогодні.— М., 1977.— С. 48.

технічного прогресу в певній галузі народного господарства, визначали найбільш перспективні наукові розробки. Координація їхньої роботи була покладена на Західний науковий центр АН УРСР, один з членів бюро якого виконував одночасно і обов'язки голови колегії комплексу.

До приладобудівного МНВК, наприклад, увійшли такі міжвідомчі цільові науково-виробничі об'єднання, як «Екран» — для реалізації програми «Якість електронно-випромінювальних приладів», «Меделектроніка» — «Створення приладів для відтворення і первинної обробки медико-біологічної інформації, підвищення якості і надійності радіоелектронної та медичної апаратури», «Електронпроект» — «Створення і впровадження в галузі приладобудування автоматизованого проектування, конструювання і технологічної підготовки виробництва».

На базі машинобудівного МНВК були утворені міжвідомчі цільові науково-виробничі об'єднання «Автопром»; «Хіммаш»; геолого-геофізичного — «Надра», сільськогосподарського — «Меліорація», «Кормовиробництво» й «Виробництво молока і яловичини на промисловій основі». Об'єднання вирішували актуальні проблеми машинобудування, видобутку корисних копалин, поліпшення якості гірничого обладнання і розвитку сільськогосподарського виробництва.²⁰

Структура комплексів постійно удосконалювалася. Розширювалася сфера їх наукового пошуку і обсяг виконуваних ними завдань. У 1980 р. з урахуванням потреб господарського розвитку західних областей УРСР був створений міжвідомчий соціально-економічний комплекс, до складу якого увійшли МЦНВО «Праця» й «Рекреація»²¹. Ця нова форма роботи дістала підтримку з боку місцевих партійних і радянських органів Львівської, Тернопільської, Закарпатської, Ровенської та Чернівецької областей.

У рамках МЦНВО «Надра» вперше в світовій практиці був розроблений комплекс обладнання для підвищення надійності буриньних труб, що дало можливість підвищити їх довговічність майже у 6 разів і зменшити капіталовкладення на 7,5 млн. крб.²² Загальний економічний ефект від впровадження цієї технології наприкінці десятиї п'ятирічки становив уже близько 30 млн. крб.²³

Таблиця 2*. Ефективність діяльності МНВК Західного НЦ АН УРСР у роки десятиї п'ятирічки

Рік	Економічний ефект від впровадження (млн. крб.)	Кількість робіт, впроваджених у виробництво
1977	22,3	38
1978	16,5	42
1979	41,4	41
1980	54,9	67
Разом	135,1	188

* Табл. складено за матеріалами: АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 13, арк. 214; спр. 14, арк. 230, спр. 15, арк. 242.

них і проектних інститутів, ряд підприємств, 36 радгоспів і колгоспів регіону. Підприємства, що входили до складу МНВК, належали до 30 союзних та республіканських міністерств. Всього було утворено 5 таких комплексів — харчової, хімічної і медичної промисловості,

Загалом у 1976—1980 рр. інтеграція зусиль науковців і виробників в рамках МНВК дала державі близько 135,1 млн. крб. прибутку. Було впроваджено 188 науково-технічних розробок (див. табл. 2). В рамках МНВК більш як утричі збільшилася кількість впроваджених технологій і механізмів, вдвічі скоротився строк впровадження нововведень у серійне виробництво.²⁴

У 1978 р. формування МНВК розпочав Південний науковий центр. Міжвідомчі науково-виробничі комплекси охопили 90 науково-дослід-

²⁰ Поточ. арх. Західного НЦ АН УРСР: Міжвідомчі науково-виробничі комплекси і міжвідомчі науково-виробничі об'єднання (інформаційні матеріали), 1977—С. 5.

²¹ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 16, арк. 242.

²² Там же, спр. 15, арк. 230.

²³ Вестн. АН СССР — 1980. № 12.— С. 22.

²⁴ Труд.— 1983.— 1 марта.

машинобудування та птахівництва. Пізніше МНВК було створено у м. Миколаєві (підвищення ефективності використання обчислювальної техніки) та у Кримській області (вивчення біологічних властивостей ефірних олій)²⁵.

Діяльність МНВК і МЦНВО дістала позитивну оцінку на розширеному засіданні Західного НЦ АН УРСР, що відбулося 31 січня 1980 р. у Львові. В його роботі взяли участь керівні партійні, наукові, профспілкові і радянські працівники. На засіданні відзначалося, що міжвідомча кооперація принесла вагомі результати, підкреслювалася важлива організаторська роль у цій справі Західного наукового центру АН УРСР, рекомендувалося поширити досвід роботи його МНВК і МЦНВО на інші регіони республіки²⁶.

Однак досвід Західного НЦ у роки десятої п'ятирічки ще не набув достатнього поширення в інших регіонах республіки. Це, безперечно, стримувало розвиток цієї перспективної форми зв'язків науки з виробництвом.

Характерно, що НЦ посилювали інтеграцію науки й виробництва саме в тих галузях народного господарства, де існувала потреба в усуненні міжвідомчих бар'єрів.

Важливою ділянкою цієї роботи стали заходи, спрямовані на дальше зміцнення творчої співдружності науково-дослідних колективів академічних і галузевих установ та вузів у розв'язанні актуальних народногосподарських проблем і впровадження наукових досліджень у практику.

Такою формою взаємодії академічної, галузевої й вузівської науки з підприємствами та організаціями стали учбово-науково-виробничі об'єднання (УНВО). Як підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський, вони сприяли зміцненню зв'язків науки з виробництвом, прискоренню впровадження в практику результатів досліджень і розробок, позитивно впливали на якість підготовки спеціалістів, максимально наближали учбовий процес до виробництва²⁷.

Перші УНВО були створені в 1976 р. у Києві за ініціативою ряду установ АН УРСР та Київського політехнічного інституту (КПІ). До одного з них увійшли КПІ, Інститут напівпровідників та Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, а також виробниче об'єднання «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна», до другого — інститут: Київський політехнічний, кібернетики ім. В. М. Глушкова та електродинаміки АН УРСР, виробничі об'єднання «Точелектроприлад», ім. С. П. Корольова та «Веда»²⁸. У 1976—1977 рр. у столиці України працювало 9 УНВО, які охоплювали 35 підприємств і організацій, 14 установ АН УРСР, 5 конструкторських бюро, 7 вузів і 8 галузевих науково-дослідних інститутів²⁹.

Учбово-науково-виробничі об'єднання сприяли підвищенню ефективності науково-дослідних робіт, скороченню строків їх впровадження у народне господарство, поліпшенню підготовки спеціалістів з високою освітою, удосконаленню форм ідейно-виховної роботи серед них. Особливо важливим було те, що УНВО діяли на громадських засадах, не порушуючи виробничо-господарської та відомчої підпорядкованості організацій, що входили до їх складу.

За ініціативою НЦ учбово-науково-виробничі об'єднання почали створюватися і в інших регіонах республіки. При цьому збагачувалася

²⁵ Див.: Поточ. арх. Південного НЦ АН УРСР.

²⁶ Віст. АН УРСР.— 1980.— № 6.— С. 88—91.

²⁷ Див.: Щербинський В. В. Научно-технічний прогрес — забота партії. — Київ, 1983.— С. 139.

²⁸ Сила творчого содружства.— Київ, 1978.— С. 11—12.

²⁹ Каныгина Ю. М., Ботвин В. А. Проблемы развития и использования научного потенциала крупных городов.— Киев, 1980.— С. 141.

зміст та урізноманітнювалися форми їх діяльності. Наприкінці десятої п'ятирічки лише у Донецькому науковому центрі діяло 20 таких об'єднань (9 — у Донецькій, 11 — у Ворошиловградській областях). Вони охоплювали такі важливі для економіки Донбасу галузі, як вугільну (УНВО «Вугілля»), машинобудування («Локомотив», «Машинобудівник»), чорну металургію («Метал», «Металург-І», «Металург-ІІ»), хімічну промисловість («Спецматеріали»). Ряд об'єднань — «Економіка», «Рекультивація», «Безвідходна технологія» — мав міжгалузевий характер³⁰. У Донецькій області до складу УНВО увійшли 18 академічних і галузевих науково-дослідних установ, 7 вузів й 23 промислові підприємства; у Ворошиловградській, відповідно, — 6, 4 й 11. В роботі об'єднань брали участь, зокрема, Інститут органічної хімії і вуглехімії АН УРСР, Інститут економіки промисловості АН УРСР та його Ворошиловградський філіал, Донецький вугільний інститут, Донецький держуніверситет та Донецький політехнічний інститут. УНВО налагодили тісний зв'язок з колективами «Азовсталі», Рубежанського виробничого об'єднання «Барвник», Северодонецького ВО «Склопластик» та багатьох інших³¹.

До планів роботи учбово-науково-виробничого об'єднання Донецького НЦ було включено такі пункти, як дальше вдосконалення навчально-виховної роботи у вузах, підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників підприємств, спільне проведення громадсько-політичних заходів в інститутах та на підприємствах.

Ефективною була творча співдружність учених-хіміків та виробниківів Донецької та Ворошиловградської областей, які у 1977 р. створили УНВО «Спецматеріали». До його складу увійшли понад 150 чол. (з них 57 — наукових співробітників, у тому числі 3 — доктори й 19 — кандидатів наук), що працювали в Рубежанському філіалі Ворошиловградського машинобудівного інституту, у виробничому об'єднанні «Склопластик» та на ряді інших підприємств. Треба було розробити і впровадити у виробництво термостійкі матеріали та структурно-фарбовані пластмаси. Роботу УНВО у цьому напрямі очолював академік АН УРСР Л. М. Литвиненко. Перші вагомі результати з'явилися вже в 1979 р. До кінця п'ятирічки завдання було виконане. Економічний ефект від впровадження розроблених технологій досяг близько 600 тис. крб.³²

Згалом за роки десятої п'ятирічки УНВО Донецького наукового центру дали державі близько 17 млн. крб. економії³³. В рамках об'єднань пройшли учбово-виробничу практику близько 2 тис. студентів³⁴.

У 1976—1980 рр. учбово-науково-виробничі об'єднання діяли у Західному, Південному й Північно-Східному наукових центрах. І хоч таких значних успіхів, як у Донецькому НЦ, вони не досягли, все ж певною мірою УНВО сприяли підготовці висококваліфікованих кадрів, прискоренню НТП в ряді галузей народного господарства.

Спочатку у західних областях республіки до складу учбово-науково-виробничих об'єднань входили лише вузи й галузеві науково-дослідні установи. Це дещо знизило можливості УНВО, зокрема, в проведенні фундаментальних досліджень. Західний НЦ залучив до роботи в об'єднаннях академічні науково-дослідні установи. Крім того, пізніше за ініціативою центру учасники УНВО приєдналися до розробок, що виконувалися в рамках його міжвідомчого науково-виробничого комплек-

³⁰ Поточ. арх. Донецького НЦ АН УРСР; Протоколи засідань Донецького НЦ АН УРСР за 1978 р.; Постанова бюро наукового центру від 17 січня 1978 р. «Про затвердження міжвідомчих учбово-науково-виробничих об'єднань». — С. 15—16.

³¹ Там же. Результати діяльності учбово-науково-виробничих об'єднань, 1980

³² Там же. — С. 2—3.

³³ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 241.

³⁴ Поточ. арх. Донецького НЦ АН УРСР; Результати діяльності учбово-науково-виробничих об'єднань. — С. 3.

су. Це одразу позитивно вплинуло на рівень робіт, що виконувалися в рамках об'єднань³⁵.

На розгалужену мережу вищих учбових закладів регіону спиралися УНВО Південного наукового центру. В їх роботі брали участь одеські вузи — держуніверситет, політехнічний інститут та технологічний інститут харчової промисловості, а також ВО «Пресмаш», «Кисеньмаш» та ряд інших³⁶. Наприкінці десятиї п'ятирічки у Південному НЦ діяло 14 учбово-науково-виробничих об'єднань (11 — в Одеській, 2 — Миколаївській, 1 — у Кримській областях)³⁷.

Практична діяльність УНВО свідчила про ефективність цієї форми роботи. Разом з радами ректорів міжвузівських зон наукові центри виробили різні способи управління їх діяльністю. Так, у Донецькому НЦ роботою об'єднань керували науково-технічні ради на громадських засадах, які від 2-х до 6-ти разів на рік обговорювали на своїх засіданнях хід виконання накреслених планів. Один з членів бюро наукового центру відповідав за зв'язок НЦ з радами ректорів.

Водночас у роботі УНВО мали місце істотні недоліки. Так, не існувало єдиних рекомендацій, що регламентували б їх діяльність у системі управління науково-технічним прогресом. В регіоні, де, зокрема, проводилася робота Дніпропетровський НЦ, не було налагодженої взаємодії між академічною, вузівською й галузевою наукою і виробництвом.

Загалом треба зауважити, що згадані форми прискорення НТП, незважаючи на досить вагомий економічний ефект, які вони принесли, не були досконалими. По-перше, в їх рамках недостатньо було налагоджено поширення науково-дослідних розробок, більшість з яких впроваджувалася лише на одному-двох підприємствах. По-друге, питання прискорення науково-технічного прогресу не завжди розв'язувалися комплексно. Мали місце недоліки у справі поєднання підготовки кадрів й подальшого залучення їх до виконання важливих практичних завдань у взаємодії з академічною, вузівською й галузевою наукою. По-третє, в той час не забезпечувалося активне проходження науково-технічних розробок від дослідницької лабораторії до виробництва. Крім того, парадність і «гучні звіти» заважали усуненню наявних недоліків.

Останні роки десятиї п'ятирічки позначилися в діяльності наукових центрів переходом до комплексних форм інтеграції науки і виробництва. Головні зусилля було спрямовано на забезпечення виконання договорів про науково-технічне співробітництво між Академією наук УРСР і областями республіки. Вони були підписані президентом АН УРСР академіком Б. Є. Патоном і першими секретарями всіх обласних комітетів Компартії України у 1978—1980 рр. Згідно з цими договорами до розв'язання актуальних народногосподарських проблем тієї чи іншої області республіки могла бути залучена через відповідний науковий центр будь-яка академічна установа. Це розширювало можливості ефективнішого використання наукового потенціалу в розвитку народного господарства УРСР і насамперед тих її областей, які не мали достатньо розвинутої відповідної бази³⁸.

Для виконання умов договорів було розроблено комплексні плани співробітництва АН УРСР з областями республіки. Питання про їх

³⁵ Караваєвський О. В. Назв. стаття.— С. 20.

³⁶ Поточ. арх. Південного НЦ АН УРСР: Скорочений звіт про хід виконання комплексного плану наукових досліджень і сприяння НТП по Одеській області на 1978—1980 рр., 1978.— С. 11.

³⁷ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 14, арк. 232.

³⁸ Ради ректорів міжвузівських зон були створені в республіці в роки дев'ятої п'ятирічки. Вони об'єднували вузи за територіальним принципом.

³⁹ Матеріали засідання Президії АН УРСР про виконання договорів про науково-технічне співробітництво між Академією наук УРСР і підприємствами, організаціями областей республіки // Вісн. АН УРСР.— 1982.— № 1.— С. 14.

виконання є предметом окремого дослідження. Зауважимо лише, що в рамках комплексних планів лише за два з невеликим роки десятиї п'ятирічки держава одержала близько 270 млн. крб. прибутку³⁹.

Однак у досліджуваний період науковим центрам АН УРСР ще не вдалося повною мірою здійснити перехід до комплексного розв'язання проблем інтеграції науки з виробництвом. Вироблені й впроваджені ними форми прискорення НТП не змогли повною мірою усунути міжвідомчі бар'єри.

У постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про деякі заходи по підвищенню ефективності діяльності наукових центрів АН УРСР в системі управління науково-технічним прогресом», зокрема, відзначалося, що НЦ АН УРСР провели велику роботу по розгортанню досліджень, які мали важливе значення для розвитку окремих регіонів і областей республіки. Далі в постанові йшлося про те, що в діяльності наукових центрів дедалі більшого значення набувають питання координації дослідних робіт, розробки регіональних цільових програм, комплексних планів науково-технічного співробітництва колективів академічних і галузевих установ, вищих учбових закладів з виробничниками та організації контролю за їх виконанням. Незважаючи на окремі недоліки, НЦ вдало доповнили систему управління науково-технічним прогресом за рахунок зміцнення міжгалузевих науково-технічних зв'язків. Було намічено ряд заходів, спрямованих на вдосконалення системи управління НТП у регіонах і областях республіки. Підкреслювалася також необхідність зосередити зусилля вчених та виробничників на розв'язанні корінних проблем підвищення ефективності суспільного виробництва на основі його всебічної інтенсифікації й прискорення науково-технічного прогресу⁴⁰.

Отже, в роки десятиї п'ятирічки НЦ стали важливим інструментом прискорення науково-технічного прогресу. Вони виконували важливі функції насамперед у справі розв'язання міжгалузевих проблем, тобто стали справжніми органами міжвідомчої кооперації. Наукові центри подавали діючу допомогу місцевим партійним органам у вирішенні питань поєднання територіального і галузевого факторів в управлінні науково-технічним прогресом.

³⁹ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 15, арк. 239.

⁴⁰ Рад. Україна.— 1981.— 10 січ.

ПРО СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ПРОМИСЛОВОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ЕПОХУ ІМПЕРІАЛІЗМУ

О. С. МАЗУРОК (Ужгород)

Питання розвитку фабрично-заводської промисловості та формування робітничого класу на західноукраїнських землях в другій половині XIX — на початку XX ст. глибоко і всебічно висвітлено рядом українських дослідників. Однак досі недостатня увага приділяється соціально-економічному розвитку міст вказаного регіону, зокрема соціальному та етнічному складу міського промислового населення в період імперіалізму. Вивчення цього питання дасть можливість глибше зрозуміти процес розвитку буржуазних відносин на західноукраїнських землях, роль робітничого класу у боротьбі трудящих цього регіону за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Укра-

іною у складі Росії. Це допоможе більш аргументовано спростувати брехливі твердження українських буржуазних націоналістів про «безкласовість» та «безбуржуазність» української нації.

Мета даного повідомлення — на основі критичного аналізу опублікованих джерел визначити соціальну структуру промислового населення міст Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст., показати процес кількісного зростання робітничого класу та ступінь його концентрації у містах, з'ясувати етнічну належність представників основних класів і соціальних груп промислового населення.

Пережитки феодально-кріпосницьких відносин, політика соціального гноблення та денационалізації українського населення негативно відбилися на формуванні мережі міських поселень у Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті. Однак у зв'язку з розвитком фабрично-заводської промисловості, поступовим відокремленням індустріальної праці від землеробської в кінці XIX — на початку XX ст. там помітно активізувався процес урбанізації. У 1910 р. в 132 містах і містечках проживало 1331,9 тис. чол. Питома вага міського населення у Східній Галичині становила 19,8%, у Північній Буковині — 25,2 і на Закарпатті — 16,9%¹.

Незважаючи на колоніальний режим, який існував на західноукраїнських землях, у період імперіалізму помітно зростає роль міст як осередків промисловості, торгівлі, культури. Тому приріст міського населення був набагато вищим, ніж у регіоні в цілому. Якщо, наприклад, з 1880 р. по 1910 р. населення західноукраїнських земель збільшилося з 4,8 млн. чол. до 6,7 млн. чол., або в 1,3 раза, то міське — з 859 тис. до 1332 тис. чол., або в півтора раза. Особливо швидкими темпами зростає кількість населення у великих містах. Так, за цей же період у Львові і Чернівцях воно зросло в 1,9 раза².

Значення розвитку і зміцнення міст Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття полягало насамперед у тому, що в них зосереджувалася значна частина фабрично-заводської промисловості і вагони вільнонайманих робітників, там формувалася революційна ідеологія пригноблених мас, які під керівництвом промислового пролетаріату вели активну боротьбу за своє соціальне й національне визволення, бо «... тільки певний клас, — писав В. І. Ленін, — саме міські і взагалі фабрично-заводські, промислові робітники, спроможні керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу...»³

Австро-угорські переписи промисловості і населення відзначалися антинауковістю прийомів збирання і обробки статистичних даних. Це зумовлювалося ідеологічними міркуваннями австрійських, угорських та польських статистиків, а класові інтереси буржуазії панівних націй, на службі яких вони перебували, визначали методологічні принципи цієї статистики, що в кінцевому рахунку призводило до тенденційних теоретичних висновків і узагальнень.

Австрійські переписи промисловості 1890, 1902 і 1910 рр. (останній охопив тільки Галичину) не дають можливості судити про соціальний склад промислового населення, оскільки містять відомості лише про загальну кількість людей, зайнятих на промислових підприємст-

¹ Піраховано за: Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych (Wiadomości) — Lwów, 1912. — Т. 25. — Zesz. 2. — S. 34—52; Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtum Bukowina (Mitteilungen). — Czernowitz, 1913. — Heft 17. — S. 56—94; Magyar statisztikai közlemények (MSK). — Budapest, 1912. — 42 köf. — 809—811, 820—822, 831—833, 839—840 old.

² Weinfeld J. Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881—1910). — Lwów, 1912. — S. 16, 38, 39; Mitteilungen. — 1907. — Heft 11. — S. 12; Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung vom 31.XII 1910. — Brünn, 1911. — S. 109—113.

³—4 Ленін В. І. Великий почин // Повне зібр. творів. — Т. 39. — С. 14.

вах*. Тому нами використано переписи населення за фахом, проведені в 1890, 1900 і 1910 рр. Однак й вони вимагають надзвичайно критичного ставлення до себе.

Наприклад, буржуазна статистика, об'єднавши в одну групу різні категорії власників, штучно зменшила питому вагу робітників. Так, до промислових власників зараховано капіталістів-промисловців, власників дрібних ремісничих майстерень і так званих «самостійних» ремісників. Однак останні становили надзвичайно нестабільну соціальну групу, яка у багатьох випадках мала перехідний характер: межа між власником і вільнонайманим робітником була нестійкою. Ремісники-одиначки не тільки не використовували найману працю, а й самі перебували в цілковитій залежності від капіталістичної фабрики, скульпшика, лихваря, зберігаючи примарльний стан «самостійності»⁵. В. І. Ленін писав про цю категорію населення, що їм живеться «...ще тяжче і гірше, ніж найманим робітникам»⁶.

Питома вага таких «самостійних» виробників була значною. У 1900 р., наприклад, з 4159 промислових власників, що проживали в містах Закарпаття, 2832 чол., або 68,1%, становили кустарі-одиначки. У Львові і Чернівцях на них припадало, відповідно, 11,3 і 12,3% усього промислового населення⁷.

Архівні документи дають можливість скласти уявлення про матеріальне становище такого «самостійного» ремісника. Зокрема, з анкети, яку заповнив у квітні 1912 р. кушнір з Косова Д. Якібчук, довідуємося, що він не мав не тільки нерухомого майна, а й власної хати⁸. Ткач з того ж міста Д. Кременюк хоч і мав власну хату, але також працював лише сам.

В аналогічному становищі знаходилися «самостійні» ремісники І. Чоп, В. Горох, С. Маковей з Яворова, Ф. Комірчук із Станіслава, А. Пастор з Мукачєва і багато інших⁹.

Переписи населення за родом занять виділяли ще одну своєрідну категорію працюючого населення — членів сім'ї. Це дружина власника промислового чи торгового закладу, сини, що не відділилися від батька, дочки. Беручи участь у виробництві, вони являли собою своєрідний соціальний елемент, характерний переважно для сільськогосподарського виробництва і меншою мірою — для кустарно-ремісничої промисловості та дрібної торгівлі. І хоч з найманими робітниками їх зближувала виконавча, підпорядкована роль у виробництві, родинні

* В радянській історіографії зроблено спробу визначити кількість робітників на основі цих переписів. Див.: Ковальчак Г. І. Розвиток фабрично-заводської промисловості в Східній Галичині в кінці XIX — на початку XX ст. // З історії західноукраїнських земель. — К., 1960. — Вип. 5. — С. 60—61; Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — С. 246—249; Макаєв В. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. — Львів, 1968. — С. 38.

⁵ Ковальчак Г. І. Деякі питання розвитку капіталістичних відносин у промисловості Східної Галичини в кінці XIX і на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 1959. — № 1. — С. 76—78; Коломиец И. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. — Томск, 1962. — Т. 2. — С. 57; Макаєв В. Назв. праця. — С. 33—34.

⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. — Т. 3. — С. 336.

⁷ MSK — 2 kört — 422—430, 510—522, 597—600, 657—661 old.; Österreichische Statistik: Neue Folge (OS. NF). — Bd. 3. — Heft 10. — S. 34—39; Торжество історичної справедливості. — С. 246; Коломиец И. Г. Указ. соц. — Т. 2. — С. 52; Хонігсман Я. С. Соціальна структура трудового населення Західної України в епоху імперіалізму // Укр. іст. журн. — 1973. — № 8. — С. 70.

⁸ Центр. держ. іст. арх. (далі — ЦДІА) УРСР у Львові, ф. 165, оп. 9, спр. 108, арк. 1—2, 11.

⁹ Там же, спр. 239, арк. 1, 3—6, 9—10; спр. 94, арк. 1—6, 9; ф. 191, оп. 3, спр. 125, арк. 5, 14—15; Мукачівський філіал держ. арх. Закарпат. обл. (далі — ДАЗО), ф. 90, оп. 1, спр. 1862, арк. 1—2; Держ. арх. Тернопіль. обл. (далі — ДАТО), ф. 33, оп. 1, спр. 548, арк. 1, 3, 5, 7, 12, 17 та ін.; Skorowidz przemysłowo — handlowy. — Lwów, 1912. — S. 892.

зв'язки з господарем підприємства робили їх соціальне становище особливим серед осіб найманої праці¹⁰.

Однак найсуттєвішим недоліком переписів населення за родом занять є те, що вони не дають можливості визначити кількість робітників, зайнятих у фабрично-заводській промисловості¹¹. Тому дані про кількість робітників, наведені у даному повідомленні, стосуються підприємств кустарної і фабрично-заводської промисловості в цілому. Крім того, у зв'язку з цими недоліками статистики під промисловістю розуміється промисловість і ремесло, а під промисловим населенням — ті, хто там працював.

Проте, незважаючи на ці та інші вади, переписи населення за фаховою ознакою — єдине джерело, яке в поєднанні з іншими матеріалами дає можливість якоюсь мірою скласти уявлення про соціальну структуру промислового населення міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму.

Під час австрійського перепису 1890 р. працююче населення поділялося на власників, службовців, робітників та поденників. У 1900 р. виділено нову категорію — члени сім'ї, які раніше обліковувалися разом з поденниками. Перепис 1910 р. зафіксував уже сім категорій працюючих: власники, орендарі, службовці, робітники, учні, поденники, члени сім'ї. Таким чином, у 1890 р. і 1900 р. орендарі обліковувалися разом з власниками, а учні — з робітниками. Це слід мати на увазі при вивченні змін в соціальній структурі населення за період з 1890 р. по 1910 р. Угорські переписи виділяли такі категорії зайнятого населення: власники, службовці, члени сім'ї, інженерно-технічні працівники, робітники (разом з поденниками), учні, прислуга.

Важливим мірилом рівня економічного розвитку міст є питома вага промислового населення. Якщо у 1900—1910 рр. на території всіх західноукраїнських земель у промисловості було зайнято 8% усіх працюючих, то у містах частка промислового населення становила 25%¹²⁻¹³. Питома вага промислового населення в окремих містах значно перевищувала цей рівень. Наприклад, у Дрогобичі, Перечині і Великому Бичкові вона становила понад 40%, Бродях, Коломиї, Львові, Чернівцях — понад 27%, Мукачеві, Ужгороді, Сваляві — понад 34%¹⁴.

Становлення капіталістичної промисловості на західноукраїнських землях відбулося значно пізніше, ніж в західних районах Австро-Угорщини. Специфічною особливістю цього процесу було одночасне існування буржуазних відносин і залишків кріпацтва, колоніальна залежність в умовах своєрідного перешлеття високорозвинуті форм монополістичного капіталу з відсталими напівфеодальними формами виробництва. Дальший розвиток і зміцнення систем промислового капіталізму в цих специфічних умовах викликав ускладнення соціально-професійної та етнічної структури міського населення західноукраїнських земель. У той період здійснювався дальший процес формування і зміцнення двох основних соціально-антагоністичних класів буржуазного суспільства — буржуазії і пролетаріату.

¹⁰ Дняв. Ленін В. І. Аграрне питання і «крятки Маркса» // Повне збір. творів. — Т. 5. — С. 207.

¹¹ Коломиец І. Г. Указ. соч. — Т. 2. — С. 8, 52; Компанієць І. П. Становище і боротьба трудящих Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.). — К., 1960. — С. 44—45; Кукурудзяк М. Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — Львів, 1982. — С. 8.

¹²⁻¹³ Історія Української РСР: В 8 т. 10 кн. — К., 1978. Т. 3. — С. 453; Кравець М. М. До питання про русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках ХІХ ст. // З історії західноукраїнських земель. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 124; Нарис з історії Північної Буковини. — К., 1980. — С. 121; Торжество історичної справедливості. — С. 246; Негодаєв В. І. Територія, населення, міста Закарпаття в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.: Доводі та довідження УЖДУ. — Серія Історична. — Ужгород, 1960. — № 4. — С. 91.

¹⁴ Підрховано за: OS. NF. — Bd. 3. — Heft 10. — S. 34—89; MSK. — 48 kbf. — 414—430, 506—522, 594—606, 658—662 old.

Так, згідно з переписом 1900 р. робітники-поденники та учні становили 49,6% усього промислового населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, власники—41, члени сімей—6,9 і службовці 2,5%¹⁸. За десять років відбулися певні зміни в соціальній структурі цієї категорії населення. Поступовий розвиток фабрично-заводського виробництва сприяв кількісному зростанню рядів робіничого класу, а згодом і формуванню кадрових промислових робітників—пролетарів¹⁶. Крім того, у зв'язку з посиленням технічного прогресу, ускладненням технології виробництва помітно зростає частка службовців. Питома вага власників, поденників і членів сім'ї—скорочувалася. Тому якщо за вказаний період усе промислове населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття збільшилося в 1,3 раза, то кількість робітників—в 1,6 раза, службовців—в 1,4 раза, а власників—лише на 12%. Абсолютна кількість поденників скоротилася на 7,5, а членів сімей—на 21%¹⁸.

Для соціальної структури промислового населення міст була характерна дещо вища питома вага робітників. Наприклад, у 1910 р. в десяти великих містах Східної Галичини, в яких проживало понад 20 тис. жителів (Львів, Тернопіль, Станіслав, Коломия, Перемишль, Броди, Дрогобич, Стрий, Самбір, Ярослав) на робітників, поденників та учнів припадало в середньому 66,2%, власників—28,6, орєндаторів—0,1%, членів сім'ї—1,3, службовців—3,8%. А в окремих з цих міст частка робітників, поденників та учнів була ще вищою, становлячи, наприклад, у Перемишлі 68%, Станіславі, Бродах, Дрогобичі і Коломиї—понад 67%¹⁹.

Досліджуючи кількісне зростання промислових робітників, слід зазначити, що воно відбувалося значною мірою за рахунок збільшеного або повністю розореного селянства²⁰. Разом з тим потрібно мати на увазі, що цей процес протікав під значним впливом і у тісному зв'язку із соціальною диференціацією міщан, значна частина яких члени робітничих сімей, розорені ремісники, дрібні торговці, прислуга, поденники і т. д. активно поповнювали загоми міського пролетаріату. Так, згідно з нашими підрахунками, лише в Тернополі, Бережанах, Коломиї, Станіславі, Кіцмані в 1901—1914 рр. було продано з аукціону майно понад двох десятків «самостійних» ремісників. У Львові в 1910 р. збанкрутувало 17 торгових закладів²¹.

Опубліковані матеріали дають можливість зробити висновок, що з 1890 р. по 1910 р. у Львові досить помітно зростає абсолютна і відносна кількість робітників: якщо в 1890 р. з 16,1 тис. промислового населення міста 62,9% припадало на робітників та учнів, 33,3%—на власників, 1,4%—на поденників і членів сім'ї і 2,4%—на службовців, то в 1910 р. з 25,4 тис. чол. промислового населення робітники та учні становили вже 66,7%, поденники і члени сім'ї—2,8%, службовці—4,9%, а власники—25,6%. Все промислове населення Львова збіль-

¹⁸ Пйраховано за: *Osterreichische Statistik*—Wien, 1894.—Bd. 66.—Heft 11.—S. 2—41, 78—97; *Mittellungen*—1908.—Heft 13.—Teil 1—S. 10—11, 42—43, 56—57, 70—73; *MSK*—2 köt.—418—426, 506—523, 596—609, 654—661 old.

¹⁶⁻¹⁷ Макаєв В. Назв. праця.—С. 28

¹⁸ Пйраховано за: *OS*. Bd. 66. Heft 11.—S. 2—41, 78—97; Heft 12—S. 3—31; *MSK*—48 köt.—414—430, 506—552, 594—606, 658—662 old.

¹⁹ Пйраховано за: *OS*. NF.—Bd. 3.—Heft 10.—S. 34—39.

²⁰ Історія робітничого класу Української РСР: В 2 т. К., 1967.—Т. 1.—С. 495—496; Краєць М. М. Назв. праця.—С. 125; Хонігсман Я. С. Назв. праця.—С. 69; Нариси історії Львова.—Львів, 1956.—С. 135; Нєточаєв В. І. З історії формування робітничого класу Закарпаття в другій половині XIX і на початку XX ст. // *Наука зап. УжДУ. Ужгород*, 1960.—Т. 43.—С. 77, 80—81.

²¹ ДАЧО, ф. 20, оп. 1, спр. 6734, арк. 2, 5, 7, 9; спр. 6759, арк. 1, 3, 9; ф. 29, оп. 1, спр. 33, арк. 1, 2, 6, 8; ф. 127, оп. 1, спр. 913, арк. 1, 2, 5, 7; ф. 184, оп. 1, спр. 203, арк. 1, 4, 5, 9, 13. Держ. арх. Івано-Франківської обл. (далі—ДАІФО), ф. 231, оп. 1, спр. 231, арк. 1, 8, 9, 13, 14; спр. 240, арк. 12, 13; Держ. арх. Чернівецької обл. (далі—ДАЧО), ф. 3, оп. 2, спр. 21843, арк. 1; спр. 21844, арк. 4—7, 23, 24; спр. 26691, арк. 1, 26—28.

шилося за цей час в 1,5 раза, а кількість робітників з 11,1 до 17,0 тис., або в 1,7 раза, службовців — у 3 рази, а власників лише на 21,5%²². Більшість населення міста, зайнятого у промисловому виробництві, працювала у ремісничих майстернях²³.

У Чернівцях на відміну від Львова питома вага робітників зменшилася з 66,4 до 64,6%. Можна вважати, що скорочення відносної кількості робітничого класу Чернівців відбулося внаслідок недовостовірності статистичних даних: у 1890 р. до робітників зараховано тих, кого у 1910 р. віднесено до поденників та членів сім'ї. Разом з тим цей факт свідчив, що Чернівці все ж відставали від Львова за рівнем економічного розвитку, у зв'язку з чим і соціальна структура промислового населення була тут іншою. З 1890 р. по 1910 р. кількість робітників збільшилася з 4,9 до 6,6 тис. чол., або на 35%, поденників і членів сім'ї — з 417 до 678 чол., або на 63%, і службовців — з 155 до 288 чол., або на 86%²⁴. Отже, абсолютний приріст поденників і членів сімей значно перевищував приріст робітників у зв'язку з чим питома вага останніх дещо скоротилася. В цілому ж у соціальному складі промислового населення двох найбільших міст західноукраїнських земель — Львова і Чернівців не було істотних відмінностей.

Помітні зрушення відбулися і в соціальній структурі промислового населення міст Закарпаття. Так, якщо все міське працююче населення зросло з 48,2 тис. чол. у 1900 р. до 57,7 тис. чол. у 1910 р., або в 1,2 раза, то промислове (без домашніх промислів) — з 10,1 до 14,2 тис., або в 1,4 раза²⁵. Зокрема, у п'яти найбільших містах — Ужгороді, Мукачеві, Мараморош-Сіреті, Берегові, Хусті приріст усіх зайнятих у виробництві збільшився у 1,3 раза.

Документи свідчать, що високий процент приросту міського промислового населення Закарпаття відбувався за рахунок збільшення кількості зайнятих у виробництві насамперед тих порівняно невеликих промислових центрів, де в період імперіалізму швидко розвивалися хімічна, деревообробна, будівельна, харчова та деякі інші галузі фабрично-заводської промисловості, в які активно проникав іноземний капітал (Свалява, Великий Березний, Перечин, Берегове). У великих же містах, де відносно давно існували фабрично-заводські підприємства на базі широкого використання найманої праці, питома вага промислового населення була значно вищою, ніж у середньому по всіх містах, але приріст його — нижчим.

Згідно з нашими підрахунками у містах Закарпаття в 1900 р. з усього промислового населення на робітників, поденників і учнів припадало 46,9%, власників — 41%, членів сімей — 4%, службовців та інженерно-технічних працівників — 3,2% і прислугу — 4,9%²⁶. Проте і на Закарпатті під впливом буржуазних відносин відбувався неухильний процес розвитку і зміцнення фабрично-заводської промисловості при одночасному розоренні дрібних виробників, посилювалося соціальне розширення міського населення, зростали ряди робітничого класу. У 1910 р. питома вага робітників, поденників і учнів становила вже 55,4%, службовців та інженерно-технічних працівників — 3,6%, водночас частка власників скоротилася до 35,1%, членів сім'ї до 1,2 і прислуги — до 4,7%²⁷.

²² OS.—Bd. 33.—Heft 11.—S. 2—139; OS. NF.—Bd. 3.—Heft 10.—S. 34—89.

²³ Нариси історії Львова.—Львів, 1956.—С. 134.

²⁴ Підраховано за: OS.—Bd. 33.—Heft 12.—S. 2—18; Mitteilungen. Heft 13.—Teil 1.—S. 42—43; OS. NF.—Bd. 3.—Heft 10.—S. 34—89. У деяких працях радянських дослідників робітники об'єднані з поденниками і членами сімей. Див.: Кур'юряк М. Г. Назв. праця.—С. 37.

²⁵ MSK.—2 k6t.—418—436, 506—523, 596—609, 654—661 old; 48 k6t.—414—430, 506—522, 594—608, 658—662 old.

²⁶ MSK.—2 k6t.—420—431, 509—521, 598—601, 658—605, 657—660 old.

²⁷ Підраховано за: MSK.—2 k6t.—418—436, 506—523, 596—609, 654—661; 48 k6t.—414—430, 506—522, 594—608, 658—662 old.

Промисловий розвиток західноукраїнських земель сприяв дальшій концентрації у містах засобів виробництва і найманої робочої сили. Звичайно, певна частина фабрично-заводської промисловості і робітничого класу була розміщена у невеликих містечках і навіть селах — колишніх центрах ремісничого і мануфактурного виробництва, що сформувалися завдого до розвитку буржуазних відносин у цьому регіоні, а в період монополістичного капіталізму перетворилися в промислово розвинуті центри.

Однак і великі міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття відзначалися високою концентрацією промислового населення взагалі, і робітничого класу зокрема, причому вона зростала з року в рік. Так, якщо у 10 найбільших містах Східної Галичини в 1910 р. зосереджувалося лише 7,2% усього працюючого населення цього краю, то частка промислового населення становила 29,6%. У 1890 р. у Львові концентрувалося лише 2,4% усіх працюючих Східної Галичини, але частка населення, зайнятого у промисловості, дорівнювала 10,6%, а в 1910 р., відповідно, 3,2 і 13,7%. У Чернівцях ці цифри становили в 1890 р. 6,8 і 28,4%, а в 1910 р. — 9,0 і 32,0% (стосовно усієї Буковини). Ще вищими були ці показники на Закарпатті, оскільки у містах зосереджувалася переважна більшість промислових підприємств. У 1910 р. у містах концентрувалось лише 17,9% самодіяльного населення краю і 45,8% зайнятих у ремісничій і фабрично-заводській промисловості. А у п'яти найбільших містах ці цифри становили, відповідно, 10,2 і 30,2%²⁸.

Щодо концентрації у містах представників основних класів і соціальних груп промислового населення, то у 1910 р. в десяти названих містах Східної Галичини зосереджувалося 63% промислових робітників краю, 24,5% власників, 8% орендарів, 8,1 членів сімей та 41,9% службовців. Наприклад, у поліграфічній промисловості згаданих міст налічувалося 78% усієї кількості робітників цієї галузі у Східній Галичині, 73% робітників енергетичної промисловості, 50% робітників хімічної, 42% швейної та будівельної промисловості. У металообробній, машинобудівній, текстильній, паперовій, шкіряній, харчовій — від 27 до 36%²⁹.

У містах Закарпаття у тому ж році зосереджувалося 53% робітників, поденників та учнів, 40% власників, 20% членів сімей, 49% інженерно-технічних працівників, 70% службовців і 46% прислуги від загальнокраєвої їх кількості. У шкіряній, текстильній і хімічній промисловості міст Закарпаття концентрувалося 75% усіх працюючих краю в цих галузях, у поліграфічній промисловості — 90%, паперовій — 65% у машинобудівній, швейній, промисловості по виробництву будматеріалів, деревообробній, харчовій і будівельній — від 42 до 53%³⁰.

Високий рівень концентрації промислових робітників у містах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття в епоху імперіалізму активно впливав на зміни у соціальній структурі населення цих міст, зумовлюючи їх виняткову роль у суспільному розвитку західноукраїнських земель.

При вивченні соціальної структури та етнічного складу промислового населення міст слід неодмінно враховувати реальне співвідношення класових та національних інтересів населення цього регіону.

Складність вивчення цього питання полягає в тому, що трудящі маси західноукраїнських земель терпіли соціальний і національний

²⁸ Пйраховано за: OS.—Bd. 33.—Heft 11.—S. 2.—139; Heft 12.—S. 2.—18; Bd. 66.—Heft 11.—S. 2.—97; Mitteilungen.—Heft 13.—Teil 1.—S. 42 43; OS. NF.—Bd. 3.—Heft 10.—S. 6—13, 34—35; MSK.—2 k6t.—418—436, 506—523, 596—609, 654—961; 48 k6t.—414—430, 506—522, 594—606, 658—662 old.

²⁹ Пйраховано за: OS. NF.—Bd. 3.—Heft 10.—S. 6—13.

³⁰ Пйраховано за: MSK.—48 k6t.—414—430, 506—522, 594—606, 658—660; 52 k6t.—206, 218, 232, 242 old.

гніт не тільки з боку правлячих націй, у тому числі й польської, а й з боку єврейської та української буржуазії. Дедалі відчутніше виявлявся внутрішньо антагоністичний характер національної спільності. У зв'язку з цим найважливішим фактором того часу був розвиток соціалістичної ідеології робітничого класу, яка містила в собі принципово новий, ворожий націоналізму підхід до національної проблематики³¹.

При вивченні австрійської та угорської статистики національної структури населення слід мати на увазі, що під час переписів головним критерієм для визначення національної приналежності були не особисте волевиявлення опитуваного і навіть не рідна мова, а так звана розмовна мова, а також віросповідання. Визначення національності за розмовною мовою відкривало необмежені можливості для найрізноманітніших статистичних махінацій.

Незважаючи на політичне безправ'я, соціальний і національний гніт, високу смертність і масову еміграцію за океан, українці становили абсолютну більшість населення західноукраїнських земель³². Питомо вага українців серед міських жителів цього регіону була значно нижчою. Переважну кількість міського населення становили у Східній Галичині поляки і євреї, на Північній Буковині — євреї, німці, румуни, а на Закарпатті — угорці і євреї³³.

Щодо національного складу промислового населення міст, то опубліковані матеріали містять про це дуже скупи, суперечливі дані, оскільки буржуазна статистика, переслідуючи політичні цілі, свідомо фальсифікувала етнічну приналежність населення, зайнятого у промисловості, зокрема дуже применшувала кількість робітників — українців. Наприклад, польська буржуазна статистика, «спрощуючи» австрійську статистику, вдавалась до антинаукових, відверто фальсифікаторських прийомів: подаючи відомості про релігійну приналежність промислового населення, вона об'єднала поляків римо-католиків і українців греко-католиків в одну групу під назвою «католики». Така «модернізація» позбавляє дослідника можливості визначити питому вагу українців серед промислового населення (таблиця³⁴).

Розмовна мова	Класи і соціальні групи			
	Власники	Члени сім'ї	Робітники, підмайстри, учні	Службовці
Польська	70,38	69,48	69,89	76,07
Українська	17,46	17,68	18,12	4,93
Німецька	11,21	12,22	8,64	12,78
Інші	0,95	0,62	3,35	6,22
Разом:	100%	100%	100%	100%

* Wiadomości.— Lwów, 1905.— Т. 20.— Zesz. 2.— С. 22—31.

Відомості ж про розмовну мову, які в даному випадку є єдиним показником етнічної структури промислового населення, було легше фальсифікувати. Вони дуже занижують частку українців. За цими даними, у 1900 р. з 142,9 тис. чол., зайнятих у промисловості і ремеслі Східної Галичини, польською мовою розмовляли 70,2%, українською —

³¹ Освободительное движение народов Австрийской империи. (Период капитализма).— М., 1981.— С. 415.

³² Макаречук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.— Львов, 1983.— С. 37; Малапчук В. Торжество ленинської національної політики.— Львів, 1963.— С. 90; Торжество історичної справедливості.— С. 243.

³³ Траяйни І. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М., 1974.— С. 131—132; Компанієць І. І. Назв. праці, С. 43.

17,5%, німецькою — 10,1%, іншими — 2,2%. Про розподіл представників основних класів і соціальних груп промислового населення Східної Галичини у 1900 р. за мовною ознакою свідчать дані таблиці.

Насправді ж питома вага українців серед промислового населення, і особливо серед робітників, була набагато вищою, а поляків, навпаки, нижчою, оскільки до групи польськомовного населення включено не лише поляків, а й переважну більшість євреїв. Єврейське населення в австрійській і угорській статисті за єврейською розмовною мовою взагалі не фіксувалося³⁴. До того ж, частина греко-католиків (особливо у містах) під час перепису називали розмовною мовою не українську, а польську. Слід відзначити, що частка українців у промисловості і ремеслі була порівняно низькою у зв'язку з «ремісничою» структурою єврейського населення. Значно вищою, ніж в українців, була частка ремісників і серед римо-католиків³⁵.

Радянськими істориками неаперечно доведено, що питома вага українців серед робітників Східної Галичини була значною³⁶. Вони становили абсолютну більшість серед робітників озокеритної, лісової, деревообробної, соледобувної і солеварної промисловості. Наприклад, у кінці 80-х років XIX ст. в Бориславі налічувалося понад 10 тис. робітників, з яких українці становили 45%, поляки — 30%, євреї та інші — 25%³⁷. У 1918 р. в Болехові, Долині, Дрогобичі, Калущі, Косові, Стебнику і Ланчині солекопами і солесварями працювали майже виключно українці³⁸.

Висока питома вага власників у межах кожної етнічної групи — результат зарахування сюди згадуваних уже нами кустарів-одинок. Разом з тим безсумнівним є той факт, що в епоху імперіалізму відбувався неухильний процес формування української національної буржуазії, яка складалася з промисловців, торговців, фінансистів, чиновництва³⁹. Вона прагнула розширити свій вплив у політичному житті, борючись за рівні з поляками умови розвитку⁴⁰. Тому її представники не гребували нічим, аби тільки досягти своєї мети. Численні документи свідчать, що власне заможні верстви українського населення найчастіше приймали католицизм.

На Буковині у 1910 р. з усього промислового населення на німців та євреїв припадало 52,3%, українців — 16,8, поляків 14,6, румунів — 13,4 та інших — 2,9%. Щодо етнічного складу робітників промислових підприємств і ремісничих закладів, то серед них українці становили 14,8%, німці та євреї — 58,4, поляки — 14,6, румуни — 10,1 та інші — 2,1%⁴¹. Насправді питома вага українських робітників була тут значно вищою — понад 18%⁴².

У промисловості міст на західноукраїнських землях ключові позиції займали німці, угорці, поляки, євреї, румуни. У Львові, наприклад, у 1900 р. питома вага українців серед усього населення міста становила 18,3%, поляків — 51,7, євреїв — 27,7, інших — 2,3%⁴³. Проте частка робітників серед українського промислового населення була набагато вищою, ніж в цілому у Східній Галичині. Так, з 100 українців Львова,

³⁴ Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпатья за 100 лет. 1870—1970. — Львов, 1977. — С. 68; Макарчук С. А. Узказ. соч. — С. 35.

³⁵ Макарчук С. А. Узказ. соч. — С. 43.

³⁶ Крайчевий М. М. Назв. праця. — С. 124; Компанієць І. І. Назв. праця. — С. 46—47; Макаєв В. Назв. праця. — С. 36.

³⁷ Домова М. Т. Етнографічна діяльність І. Франка. — К., 1957. — С. 90; Якевич Е. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848—1900). — К., 1958. — С. 17.

³⁸ Макарчук С. А. Узказ. соч. — С. 43.

³⁹ Макаєв В. Назв. праця. — С. 26—27; Маланчук В. Назв. праця. — С. 80—81; Компанієць І. І. Назв. праця. — С. 50—51.

⁴⁰ Освободительное движение народов Австрийской империи. — С. 90—91.

⁴¹ OS. NF. — Bd. 3. — Heft 10. — S. 223—224.

⁴² Нариси з історії Північної Буковини. — С. 139, 148.

⁴³ Podrečnik statystyki Galicyi. — T. 7. — Cz. 1. — S. 5—6, 9—10.

зайнятих у промисловості і ремеслі, на робітників припадало 74,2%, власників — 22,6% і службовців — 3,2%. Серед поляків ці цифри становили, відповідно, 63,9%, 32,7 і 3,4%, серед євреїв — 56,3%, 40,7 і 3%⁴⁴. Це свідчило, з одного боку, про те, що більшість українського промислового населення міст належало до експлуатованих мас, а, з другого, що саме там зосереджувалася українська буржуазія — власники промислових підприємств, які нещадно експлуатували трудове населення, у тому числі українське.

Про етнічний стан міського промислового населення Закарпаття також можна судити лише на підставі даних про розмовну мову. Розрахунки показали, що в кінці XIX — на початку XX ст. українці становили в середньому 30% усіх зайнятих у фабрично-заводській промисловості⁴⁵. Однак на підприємствах хімічної, лісової, деревообробної та промисловості по виробництву будматеріалів, тобто там, де умови праці були надзвичайно важкими і шкідливими для здоров'я, а оплата праці — низькою, питома вага українських робітників досягала 60—85%. У 1910 р. з 5,9 тис. чол., зайнятих на підприємствах фабрично-заводської промисловості (з них 56,9% знаходилися у містах), угорці становили 42,9%, українці — 29,1, німці і євреї — 12,6, словаки — 8,6, румуни — 2,8, поляки — 2,6, хорвати — 0,5 та інші — 0,9%. Зате на Буштинському лісопилному заводі на українців припадало 85,3%, Перечинському хімзаводі — 62,1, Перечинській фабриці гнутих меблів — 86,7, Великобичківському хімзаводі і лісопилному заводі у Сваляві — 45%⁴⁶. У цехах Мукачівської тютюнової фабрики, де через відсутність належної вентиляційної системи повітря постійно було насичене ідкою пилюкою, працювали переважно дітвата української національності⁴⁷. Питома вага українців серед сільськогосподарських робітників становила близько 70%⁴⁸.

Як бачимо, робітничий клас у містах на західноукраїнських землях був багатонаціональним. Капіталізм у процесі свого розвитку сприяв інтернаціональному згуртуванню робітничого класу на території західноукраїнських земель. У ході класових битв змінилася і ґартувалася інтернаціональна солідарність робітників, які дедалі чіткіше усвідомлювали, що скинення національної гніту можливе тільки разом із соціальним. «... Саме економічне і політичне життя капіталістичної країни, — підкреслював В. І. Ленін, — змушує на кожному кроці ламати безглузді і застарілі національні перегородки і передсуди... В акціонерних товариствах сидять разом, цілком зливаючись один з одним, капіталісти різних націй. На фабриці працюють разом робітники різних націй. При всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»⁴⁹.

Таким чином, у зв'язку з колоніальним становищем західноукраїнських земель, існуванням пережитків феодально-кріпосницьких відносин, засиллям іноземного капіталу соціальна структура промислового населення міст цього регіону була дуже строкатою. Однак під впливом об'єктивних законів суспільного розвитку, зміцнення фабрично-заводської промисловості неухильно зростали ряди робітничого класу, які поповнювалися за рахунок розореного селянства, дрібних ремісників, членів робітничих сімей. Водночас формувалася клас української національної буржуазії, яка жорстоко експлуатувала трудячі

⁴⁴ Wiadomości. — Т. 20. — Zesz. 2. — S. 47—51.

⁴⁵ Негочаев В. І. Закарпаття напередодні першої світової війни (1908—1914) // Наук. зап. УжДУ. — Ужгород, 1957. — Т. 29. — С. 120; Негочаев В. І. З історії формування робітничого класу на Закарпатті. — С. 98; Коломєєв І. Г. Указ. сод. — Т. 2. — С. 53.

⁴⁶ МСК. — 48 кві. — 1026—1028, 1036, 1044—1046, 1048.

⁴⁷ Філіал ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 63, арк. 1; спр. 588, арк. 1; спр. 658, арк. 1—3.

⁴⁸ Ілько В. Закарпатське село на початку XX ст. — Львів, 1973. — С. 72.

⁴⁹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів. — Т. 24. — С. 130.

маси міста і села. Усе це спростовує брехливі твердження буржуазно націоналістичної історіографії про «безкласовість» та «безбуржуазність» української нації. У містах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття зосереджувалася значна частина промислових робітників регіону, що давало їм можливість вести боротьбу проти соціального і національного гніту, за воз'єднання з Україною в складі Росії.

ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ КЛУБІВ У 1905 р.

А. П. ТКАЧУК (Сімферополь)

Важливим явищем у розвитку елементів пролетарської культури в період першої російської революції була діяльність партійно-політичних та робітничих клубів, створених легальним шляхом у жовтні—листопаді 1905 р. Ці освітні організації з'явилися завдяки революційній творчості пролетаріату і яскраво свідчили про його прагнення самостійно розв'язувати нагрілі питання піднесення культурно-освітнього та політичного рівня народних мас. Біля джерел їх виникнення стояв В. І. Ленін.

У статті, опублікованій у 1905 р. в легальній більшовицькій газеті «Новая жизнь», Володимир Ілліч писав: «... Час подбати ... про те, щоб створити місцеві господарські, так би мовити, опорні пункти робітничих соціал-демократичних організацій у вигляді утримуваних членами партії ідалень, чайних, пивних, бібліотек, читалень, тирів та ін., та ін. Не можна забувати, що, крім «самодержавної» поліції, робітників соціал-демократів будуть переслідувати «самодержавні» хазяї, звільняючи агітаторів, і тому створення бази, якомога більш незалежної від сваволі фабрикантів, річ дуже важлива»¹. І надалі він постійно приділяв увагу використанню партією більшовиків великих можливостей таких клубних закладів для розширення свого впливу серед трудящих.

Слід зазначити, що до 1905 р. в Росії не існувало пролетарських клубів. Єдиними осередками культури для широких мас були нелегальні бібліотеки соціал-демократичних організацій, а також книжкові зібрання окремих робітників. Однак у період наростання революційного руху культурно-просвітительська діяльність ліберально-буржуазної інтелігенції і створені нею заклади позашкільної освіти (народні будинки, бібліотеки-читальні, курси, недільні школи та ін.) уже не відповідали запитам пролетаріату. З листопада 1905 р. робітники почали створювати власні осередки культури — партійно-політичні та робітничі клуби.

Документальних матеріалів про діяльність цих закладів збереглося мало, що ускладнює дослідження процесу їх створення, визначення кількості, розкриття форм роботи.

Як правило, такі клуби існували недовго — два-три тижні і лише в окремих містах — кілька місяців. Однак більшовики справедливо вважали, що вони можуть відіграти важливу роль у політичному вихованні пролетаріату в ході революції 1905—1907 рр. Найбільш повним джерелом про діяльність клубів є більшовицька преса. Зокрема, лише газета «Новая жизнь» (вийшло 28 номерів) надрукувала про них 50 кореспонденцій.

¹ Ленін В. І. Про реорганізацію партії // Повне зібр. творів.—Т. 12.—С. 83—84.

Найчастіше подібні заклади виникали в Петербурзі, Москві та Нижньому Новгороді. У Петербурзі перші такі клуби було відкрито 15 листопада на Балтійському заводі і у Василеостровському районі². Наступного дня почав діяти клуб Виборзького райкому РСДРП, 19 листопада — Петербурзького, 24 — соціал-демократичний клуб Московського райкому партії³. В цей же час було засновано клуби на Петербурзьких порохових і Колпинських заводах, робітниками товариства електричного освітлення «Геліос»⁴.

Уже 16 листопада 1905 р. в передовій статті «Роль пропаганди та її організація», надрукованої у газеті «Новая жизнь», перед соціал-демократичними організаціями ставилося завдання «негайно розпочати створення скрізь робітничих політичних клубів з бібліотеками та читальнями». Далі автор зазначав, що у «клубах повинні вестись більш або менш систематичні бесіди з найбільш складних питань партійної програми, тактики і організації, а також інформувати товаришів про все, що відбувається в партії. Таким чином, можуть бути створені гуртки до 30—50 чол. у кожному ... з робітників, найбільш свідомих і активних соціал-демократів».

Для проведення засідань членів клубів потрібні були приміщення. З цією метою використовувалися заводські ідальні, чайні, кімнати освітніх закладів, створених підприємцями. Наприклад, петербурзькі більшовики систематично читали лекції для робітників у клубі Нобеля, а Харківський робітничий клуб використовував ідальню паровозобудівного заводу. Так, у листопаді 1905 р. харківська охранка повідомляла в департамент поліції, що робітники цього підприємства щодня закінчують роботу на 2—3 години раніше і збираються в заводській ідальні, де слухають виступи Артема (Ф. А. Сергеева)⁵.

В Рогозькому районі Москви члени клубу проводили роботу в приміщенні фабрики Алексеева, а згодом — у спеціальному приміщенні. В клубі постійно проходили збори, читались лекції і реферати⁶. В районі Прохорівки робітничий клуб діяв у фабричній ідальні. «Це був своєрідний революційний університет,— пригадавав П. Е. Єфимов.— Тут з'ясовувалися економічні питання, вироблялися вимоги, обиралися делегати... Тут проходили мітинги і диспути... Всі виступали вільно і вислуховувалися з великою увагою»⁷.

Одночасно з партійно-політичними і робітничими клубами представники інтелігенції засновували соціал-демократичні клуби. Зокрема, один з них було відкрито в Петербурзі професійною спілкою зубних лікарів і учнів зуболікувальних шкіл. Його метою, зазначалось у рішених спілці, було «об'єднання всіх товаришів по професії і з'ясування їх політичної самосвідомості»⁸. Соціал-демократичний клуб інтелігенції було створено також в Одесі. Його роботою керував організаційний комітет, до складу якого входив представник Одеського комітету РСДРП. Різні заходи, у тому числі читання лекцій і обговорення рефератів з питань наукового соціалізму, які проводив клуб, відвідували 100—200 чол.⁹

Більшовицькі комітети РСДРП надавали великого значення політико-освітній діяльності таких клубів у робітничому середовищі. Учасник революційних подій у Петербурзі більшовик М. М. Ессен згадував: «Замкнута робота у гуртках поступилася місцем широкій масовій

² Новая жизнь.— 1905.— 15 нояб.

³ Там же. — 19 окт., 19, 23 нояб.

⁴ Там же.— 9, 27, 29 нояб.

⁵ ЦДА УРСР у Києві, ф. 304, оп. 1, спр. 134, арк. 197—198; спр. 102а, арк. 262.

⁶ Голубев И. В., Терехов П. Г. В Рогозском и Лефортовском районах // На баррикадах Москвы: Сб. воспоминаний, документов и материалов.— М., 1975.— С. 74—75.

⁷ Ефимов П. Е. Рабочие вооружаются // Там же — С. 173—180

⁸ Новая жизнь. — 1906.— 17, 18 нояб.

⁹ Старый большевик. Сб. 2-я. — М., 1932. — С. 104.

агітації, організації доповідей на заводах, у районних клубах. Легальним шляхом відкривалися районні клуби, проходила вперше реєстрація членів партії, і клуби були справжніми революційними осередками»⁹.

Діяльність клубів та питання про розширення їх мережі постійно обговорювалися на засіданнях районних комітетів партії. Так, 24 листопада це питання розглянув Невський комітет РСДРП¹¹. 25 листопада було проведено засідання більшовицького комітету РСДРП Миського району, на якому прийнято рішення організувати ще два соціал-демократичні клуби. Для його якнайшвидшого втілення в життя клубна комісія комітету звернулася з відповідним закликом до робітників¹².

У другій половині листопада в Петербурзі створювалися спільні районні партійні клуби більшовицьких комітетів і меншовицьких груп РСДРП. При цьому більшовики використовували їх для роз'яснення робітникам справжніх причин ідейних і політичних розходжень з меншовиками і останні поступово втрачали там свої позиції. В зв'язку з цим надалі більшовики відмовлялися створювати спільні клуби.

Про значення, яке надавали більшовики Петербурга роботі клубів, свідчив той факт, що на засіданнях районних комітетів РСДРП розглядалися і затверджувалися плани їх роботи. Так, Василеостровській райком РСДРП на засіданні 18 листопада проаналізував діяльність робітничих клубів і затвердив план політико-освітньої роботи районного партійно-політичного клубу. Клубній комісії робітників Лівозовського заводу було доручено відкрити такий заклад у своєму підрайоні¹³.

У листопаді 1905 р., коли в зв'язку із закриттям більшості фабрик та заводів петербурзький пролетаріат був приречений на голодну смерть, за рішенням Петербурзької Ради робітничих депутатів при районних партійно-політичних клубах почали працювати ідаліше для безробітних. Кошти для них надходили від реалізації квитків на платні вистави, лекції, реферати, літературно-музичні вечори, концерти тощо, влаштовуваних клубами¹⁴.

Більшовики Москви проводили збирання коштів для партійно-політичних і робітничих клубів через редакцію газети «Борьба». Крім добровільних пожертвувань, які надходили від робітників, фінансова комісія Московського комітету РСДРП проводила платні концерти. Все це дало можливість зібрати 315 крб.¹⁵ Петербурзька професійна спілка інженерів заснувала спеціальний фонд допомоги політичним клубам робітників¹⁶. Проте розміри такої допомоги були незначними і не могли істотно вплинути на розширення мережі клубів. Тоді 6 тис. робітників Балтійського заводу у вихідний день вийшли на роботу і перерахували 8 тис. крб. на оренду великого приміщення для клубу на 6 років¹⁷. Їх ініціативу підтримали пролетарі багатьох підприємств Петербурга, однак власники заводів і фабрик заборонили перераховувати гроші на організацію клубів¹⁸.

Робітничі клуби відрізнялися від партійно-політичних головним чином принципами своєї організації. Їх відкривали за рішенням загальних зборів колективу заводу чи фабрики, іноді — мешканців ра-

⁹ Ессен М. М. В 1905 году: Из жизни Петербургского комитета РСДРП // На баррикадах: Воспоминания участников революции 1905—1907 гг. в Петербурге.— Л., 1984.— С. 133.

¹¹ Новая жизнь.— 1905.— 25 нояб.

¹² Там же.— 27 нояб.

¹³ Там же.— 24 нояб.

¹⁴ Там же.— 18 нояб.

¹⁵ Борьба.— 1905.— 1 дек.

¹⁶ Новая жизнь.— 1905.— 23, 26 нояб.

¹⁷ Там же.— 15 нояб.

¹⁸ Там же.— 20 нояб.

йону, а найчастіше — профспілок. Для вироблення статуту клубу робітники обирали клубні комісії. Лише після його обговорення і затвердження клуби починали діяти. Їх основною метою, як зазначалося в статутах, було політичне виховання членів і відвідувачів, а також проведення культурно-освітньої роботи і організація культурного дозвілля. Члени клубів платили внески.

Організаційна ж структура партійно-політичних клубів чітко відображена в статуті Колпинського соціал-демократичного політичного клубу, опублікованому 27 листопада в газеті «Новая жизнь». Його було прийнято 25 листопада на зборах робітників — членів РСДРП. Щодо мети клубу в статуті зазначалося: «Збираючись і обговорюючи економічні та політичні питання, ми, робітники, будемо в змозі об'єднатися і навчимося бачити, що наші інтереси, інтереси робітничого класу, зовсім протилежні інтересам буржуазії, капіталістів, які пригноблюють робочий люд. Оскільки історія точно показала, що врятувати нас може тільки соціалізм, то ми вирішили у вашій боротьбі за свободу іти під знаменами РСДРП як єдиної випробуваної захисниці інтересів пригнобленого робітничого класу». Членом клубу міг стати кожен, хто визнавав і дотримувався програми РСДРП. Дійсними членами були тільки члени партії. Нових членів приймали загальні збори при наявності рекомендацій трьох членів РСДРП. Дійсні члени сплачували вступні внески в розмірі 1 крб. і щомісяця 50 коп., а члени-відвідувачі — 30 коп. Крім того, «кожна політично чесна людина» могла відвідувати клуб, заплативши за одноразовий вхід 5 коп. Всі його члени мали право користуватися бібліотекою-читальнею, бувати на освітніх заходах.

Важливим моментом у політико-освітній діяльності партії була організація соціал-демократичних студентських клубів. «Новая жизнь» повідомляла, що збори соціал-демократичної групи при Петербурзькому комітеті РСДРП «вирішили заснувати студентський соціал-демократичний клуб»¹⁹. В іншій кореспонденції йшлося про заснування подібного клубу в Москві²⁰. Статут Московського загальностудентського соціал-демократичного клубу було опубліковано в більшовицькій газеті «Борьба» напередодні грудневого збройного повстання²¹. Метою клубу проголошувалось «ідейне і політичне виховання студентів вищих учбових закладів у дусі РСДРП і сприяння партії всіми наявними засобами». Клуб складався з дійсних членів і співчуваючих. Першими могли бути лише особи, які визнавали програму і політичне керівництво РСДРП; другі повинні були мати рекомендації двох членів клубу. Дійсні члени і співчуваючі платили однаковий вступний внесок у розмірі 1 крб. і річний внесок — 3 крб.

Враховуючи той факт, що членами клубу були студенти, як правило матеріально малозабезпечені, внески дозволялося платити щомісячно у сумі 25 коп. Член клубу, який протягом трьох місяців не платив внески, автоматично вибував і його знову приймали на загальних підставах²².

У партійно-політичних і робітничих клубах діяли бібліотеки-читальні, драматичні, хоріві та інші гуртки, читали лекції, реферати, проводили концерти і музичні вечори.

У листопаді—грудні 1905 р. на сторінках більшовицької преси постійно друкувалися невеликі повідомлення про заходи, які проводились у клубах. Наприклад, для членів партійно-політичного клубу Нарвського району (близько 400 чол.) було прочитано лекцію «Як соціал-демократи уявляють собі соціалізм?». Лекції викликали значний інтерес робітників і після них виникали часто дискусії, в ході яких

¹⁹ Там же. — 23 нояб.

²⁰ Там же. — 1 дек.

²¹ Борьба. — 1905. — 4 дек.

²² Там же. — 1 дек.

порушувалися питання пролетарської солідарності, зростання самосвідомості, диктатури пролетаріату тощо²³.

Члени партійно-політичних і робітничих клубів Москви брали активну участь у створенні бойових дружин, спорудженні барикад на Красній Пресні, в грудневому збройному повстанні пролетаріату міста.

У жовтні—листопаді 1905 р. почали створюватися партійно-політичні і робітничі клуби у Москві та Підмосков'ї. «Московська група РСДРП,— писав кореспондент «Новой жизни»,— приступила до заснування партійних і робітничих клубів, метою яких є сприяння об'єднанню і організації соціал-демократії на місцях, викування у них (грудящих.— А. Т.) класової свідомості і задоволення духовних запитів»²⁴. На початку грудня 1905 р. конференція Пресненського району Московського комітету РСДРП заслухала звіт клубної комісії про мету і завдання таких клубів і прийняла рішення створити їх у трьох районах: Пресненському, Бутирському і Миському²⁵. 1 грудня 1905 р. це ж питання обговорювалося на конференції більшовиків Бутирського району. Було створено клубну комісію в складі 18 чол. для вироблення статуту районного партійно-політичного клубу²⁶. Більшовик М. І. Васильєв-Южин у статті «До питання про реорганізацію партії» писав: «З вражаючою швидкістю виникають і міцніють різноманітні організації, охоплюють саму гущу пролетарських мас. Квітнуть організаційна робота партії...»²⁷. Сплікування робітників та інтелігенції в клубах сприяло підвищенню їх загальноосвітнього і культурного рівня, зближенню революційного пролетаріату з демократичною інтелігенцією.

За прикладом московського пролетаріату в листопаді 1905 р. почали організовуватися клуби в Підмосков'ї, зокрема в Орехово-Зуєво, на ярдильно-ткацькій фабриці «Нова Миза» (нині — «Червоної текстильниці») (Серпухівський повіт), робітничий і партійно-політичний клуб Коломи, робітничий клуб Митищенського вагонобудівного заводу.

У листопаді 1905 р. почали виникати подібні клуби й на Україні, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Єнакієвому, Горлівці, с. Кам'яні Катеринославської губернії та деяких інших населених пунктах. Крім того, широка мережа таких закладів була створена в Нижньому Новгороді (6 клубів), Сормово (4 клуби), Смоленську (4 клуби), Таганрозі (2 клуби), Іркутську, Ярославлі, Тифлісі (2 клуби), Тюмені.

З моменту виникнення партійно-політичні та робітничі клуби переслідувалися як поліцією, так і чорносотенцями й власниками підприємств. Внаслідок цього в Петербурзі протягом листопада—грудня 1905 р. були закриті клуби робітників порту, товариства виробництва взуття, партійно-політичний клуб Петербурзького району. Майже щоденні обшуки вчиняла поліція в робітничому клубі Франко-Російського заводу і Виборзького району²⁸. На початку грудня 1905 р. вони перестали існувати в багатьох містах Росії. Щодо цього в передовій статті «Реакційні замахи», опублікованій у газеті «Новая жизнь», зазначалося: «Останніми днями урядом здійснено цілий ряд заходів, які не можуть уже залишити ні в кого сумнівів, яка ціна паперовим обіцянкам «свобод». Відомостями про арешти і обшуки... про розгони поліцією робітничих клубів, мітингів, зборів, лекцій і т. п. знову рясніють газети»²⁹. Активний учасник революційного руху в Смоленську Н. Буркін згадував: «Клубам недовго довелося користуватись «даро-

²³ Северный голос.— 1905.— 7 дек.

²⁴ Новая жизнь.— 1905.— 25 нояб.

²⁵ Борьба.— 1905.— 2 дек.

²⁶ Там же.— 3 дек.

²⁷ Там же.— 1 дек.

²⁸ Новая жизнь.— 1905.— 9, 27, 29 нояб., 2, 3 дек.

²⁹ Там же.— 29 нояб.

ваними» 17 жовтня «монаршими милостями». Жандарми посилено шпигували за «злочинними організаціями» і чекали тільки зручного часу, щоб членів цих організацій кинути у тюрму³⁰. Після поразки Грудневого збройного повстання клуби були закриті або розгромлені й розграбовані чорносотенцями.

Отже, виникнення і діяльність партійно-політичних та робітничих клубів у 1905 р. були результатом політико-освітньої роботи більшовицької партії і розширення її впливу на маси. Діяльність цих закладів наочно продемонструвала рішучість робітничого класу взяти справу розвитку культури і освіти трудящих у свої руки.

³⁰ Буркин Н. Разгром революционных клубов // Парт. мысль.—1925.— № 1—3.—С. 106.

З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-СЕРБСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН У 80-х РОКАХ ХІХ ст.

В. В. ЗАЙЦЕВ (Москва)

У 80-ті роки ХІХ ст. відносини Росії і Сербії значно загострилися. Ця тенденція стала наростати після приходу до влади у 1880 р. у сербському королівстві австрофільської партії напредняків (прогресистів), яка відбивала інтереси сільської торговельно-лихварської буржуазії та бюрократії. Ф. Енгельс відзначав непопулярність їх політики у широких народних масах¹. Перебування напредняків при владі супроводжувалося перманентною кризою їхнього режиму. Петербург звбачав у цьому неабиякий політичний фактор і сподівався відновити свій вплив у Сербії.

Мета даного повідомлення — проаналізувати дипломатичні відносини Росії й Сербії у 1885—1887 рр., під час загострення кризи на Балканському півострові.

Незважаючи на відсутність спеціальних досліджень, окремі аспекти названої проблеми висвітлені у працях як загального², так і конкретного³ характеру.

Економічне та політичне закабалення Сербії Дунайською монархією чинило перепони розвитку капіталізму й обмежувало незалежність королівства. Після придушення у 1883 р. Тимокського повстання і розгрому партії радикалів заспокоєння у внутрішньому житті Сербії

¹ Енгельс Ф. Едуарду Бернштейну, 22, 25 лют. 1882 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 35.—С. 223—224.

² История дипломатии.—М., 1963.—Т. 2.—820 с.; История Югославии.—М., 1963.—Т. 1.—736 с.; Восточный вопрос во внешней политике России, кон. XVIII — нач. XX в.—М., 1978.—431 с.; «Драйв нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, 1871—1918.—М., 1977.—280 с.; Қияялдия Н. С. Внешняя политика России во второй половине XIX в.—М., 1974.—280 с.; Стателова Е. Дипломантина та княжество България, 1879—1896.—София, 1979.—250 с.

³ Дзявченко С. И., Карасев А. В. Основные этапы развития сербской буржуазной государственности и Россия, 1858—1903 // Балканские исследования.—М., 1984.—Вып. 9.—С. 123—137; Глебов В. Л. Общие тенденции балканской политики великих держав в конце XIX—начале XX в. // Совет. славяноведение.—1974, № 4.—С. 12—26; Золотухи М. Ю. Россия и Болгария в период международной кризиса на Балканах середины 80-х годов XIX в. // Новая и новейшая история.—1987, № 6.—С. 65—71; Павлюченко О. В. Россия и Сербия 1888—1903.—Киев, 1986.—129 с.; Манчев К. Проблеми на сръбската външна политика края на XIX в., 1889—1893 // Studia Balkanica.—Sofia, 1976, № 12.—С. 60—93; Терехов В. К. Сербия и румельский переворот 1885 г. // Проблемы всеобщей истории.—М., 1973.—Вып. 4.—С. 238—252; Marincescu V. Romania and South East Europe at the end of the XIX century // Revue des études sud-est europ.—Bucarest, 1983.—Т. 21.—№ 4.—Р. 323—340; Todorov N. The Union-1885 // Etudes Balcaniques.—1966.—№ 1.—Р. 3—9.

не відбулося. Не маючи колишньої можливості розправитися з опозицією, схильний до авантюр король Мілан вирішив активізувати зовнішню політику. Об'єктом його інтересу було обрано Болгарію, з якою у Сербії була нерегульована територіальна суперечка. Крім того, на її території знайшли притулок сербські емігранти — противники режиму Мілана та скинутий напередняками митрополит Михайло. Антиболгарські настрої сербського короля підтримував Відень. Перше загострення сербсько-болгарських відносин відбулося у травні—червні 1884 р.⁴ Одночасно у сербській пресі з'явилися образливі випадки проти російського посла (міністра-резидента) О. І. Персіані⁵.

Росія не симпатизувала королю Мілану та болгарському князю Олександру Баттенбергу, проте і не хотіла конфлікту між ними. Свідченням останнього була її рекомендація митрополиту Михайлу поселитися у Києво-Печерській лаврі⁶. Мілану не дали відчуття невдоволення його діями по дипломатичних каналах⁷. В Петербурзі вважали, що ці заходи мали ослабити напруженість у сербсько-болгарських відносинах і уберегти Сербію від небезпеки внутрішньої смути⁸.

Громадськість Росії у різних тонах почала обговорювати балканські події. Крайню правий публіцист М. Н. Катков писав: «Треба повчати сербських правителів, що всі їх мобілізації та ультиматуми суть не більше, ніж погана комедія»⁹. Ліберальні та слов'янофільські кола журнилися, що ідеї слов'янської єдності — примарні¹⁰. Частина придворних кіл Росії, покладаючись на Союз трьох імператорів, сподівалася на невтручання Відня у випадку політичних змін у Сербії¹¹.

Позиція Росії стурбувала Мілана. У сукупності з боротьбою опозиції та емігрантів, зростанням антидинастичних настроїв у країні для нього це була грізна ознака. І він звернувся за підтримкою у Відень, але там йому порадили насамперед «улаштуватися з Росією»¹². Було ясно, що Австро-Угорщина намагається триматися осторонь одіозного союзника. Проте її міністр закордонних справ граф Г. Кальнокі пообіцяв Мілану в зручний час з'ясувати плани Росії щодо Сербії та правлячої тоді династії Обреновичів. У серпні 1885 р. під час зустрічі Франца-Йосифа і Олександра III було визнано необхідність внутрішнього миру в Сербії та неприпустимість зміни династії¹³.

Мілан добре розумів формальний характер такого роду заяв і прагнув поліпшити відносини безпосередньо з Росією. Він та королева Наталія підкреслено тепло прийняли російського консула в Прізрені¹⁴ І. С. Ястребова, який проїздом сплинув у Белграді. При цьому характер бесіди, яка відбулася, свідчив, що вона призначалася «для передачі по призначенню»¹⁵. Проте в Петербурзі це залишили без уваги. В липні 1885 р. Мілан повторив сондаж на аудієнці з Персіані, який від'їжджав у відпустку¹⁶. Можна припустити, що король, коли скаржився під час розмови з послом на слов'янофіль за підбурювання

⁴ Арх. зовн. політики Росії, ф. Політархів, 1884, оп. 482, спр. 428, арк. 152—155 (із зв.); ф. Канцелярія, 1884, оп. 470, спр. 11, арк. 11, 25 (далі АЗПР). Статезова Е. Указ, соч.—С. 108—110.

⁵ АЗПР, ф. Політархів, 1884, оп. 482, спр. 428, арк. 60, 66—67 (із зв.).

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 797, оп. 54, спр. 147, арк. 1—6.

⁷ АЗПР, ф. Політархів, 1884, оп. 482, спр. 428, арк. 66.

⁸ Там же, ф. Звіт. Звіт по Азіатському департаменту за 1884—1885—1886 рр. арк. 34.

⁹ Рус. Вестник.—1884, № 6.—С. 906.

¹⁰ Вестник Европы.—1884, кн. 7.—С. 422; Известия С.-Петербур. славян. благовор. об-ва.—1884, № 3.—С. 14—16.

¹¹ Держ. бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Відділ рукописів: Щоденник О. О. Киреева, запис 4 верес. 1884 р., ф. 126, к. 3, спр. 10, арк. 42—43 (далі ДБЛ, ВР).

¹² АЗПР, ф. Політархів, 1885, оп. 482, спр. 431, арк. 132.

¹³ Терехов В. К. Указ, ст.—С. 234—235.

¹⁴ Прізрен—місто в Македонії, яка у той час була турецькою провінцією.

¹⁵ АЗПР, ф. Політархів, 1884, оп. 482, спр. 430, арк. 4, 6, 8.

¹⁶ Там же, спр. 431, арк. 142—143.

опозиції у його країні, намагався знайти спільну точку зору з російським самодержцем, який не любляв слов'янські комітети.

Однак і цього разу слова Мілана не досягли мети, а російська преса робила висновок про нестійкість існуючого у Сербії режиму¹⁶. Разом з тим ліберальні кола Росії всіляко хвалили партію сербських радикалів, називаючи її виразником «народних інтересів»¹⁷. Цю ж думку наподегливо відстоював і Персіані. Тому в Петербурзі почали розглядати радикалів не як носіїв революційної ідеї, а як бажану для себе політичну силу¹⁸.

Мілан та глава урядового кабінету М. Гарашанін гарячково шукали шляхи поліпшення свого становища. Король розумів, що престиж можна підняти, очоливши справу реалізації ідеї об'єднання сербів. Проте воз'єднання Боснії та Герцеговіни було неможливим, оскільки існував відповідний австро-сербський політичний договір 1881 р., а зв'язання на частину сербських земель, що перебували у складі Османської імперії, могли загострити східне питання¹⁹.

Король Мілан пішов шляхом воєнних авантур. Вбачаючи у воз'єднанні Східної Румелії з Болгарією порушення рівноваги, він почав вимагати компенсації та загрожувати останній війною. Ця війна була потрібною йому для відволікання свого народу від революційної боротьби²⁰. Сербська дипломатія почала схиляти Грецію та Румунію підтримати задуману акцію, обіцяючи їм на випадок перемоги частину болгарських земель.

Такий відвертий цинізм викликав осуд з боку Відня, хоча в цілому він підтримав Сербію²¹. Більше того, Лендербанк надав останній кредит у 25 млн. франків на воєнні витрати²².

Росія була проти територіальних зв'язків Мілана і не підтримала воз'єднання, яке здійснив непокірний болгарський князь. Разом з тим вона хотіла запобігти війні. Тому Петербург виступив прібічником колективних кроків великих держав²³. Крім того, Персіані передав Мілану пораду «бути обережним у своїх справах»²⁴. І все ж Сербія почала війну проти Болгарії на початку листопада 1885 р. Ця подія підвищила інтерес російської громадськості до балканських проблем. Розглядаючи окремі воєнно-дипломатичні аспекти, вона піднімала, зокрема, проблему діяльності дипломатії в цілому. Ініціатором газетної кампанії був М. Н. Катков²⁵. Міністерство закордонних справ Росії звинувачували у нехтуванні національними інтересами, пасивності, втраті контролю над становищем тощо²⁶. «Безідейність наша, — писав генерал Киреев, — виявилася у всій красі. Ми нічого не передбачили, нічого не відвернули, і тепер не знаємо, що робити»²⁷. Це ж питання хвилювало обер-прокурора Синоду К. П. Победоносцева. Свої міркування він виклав у листі царю від 3 листопада 1885 р.²⁸

¹⁶ Моск. ведомости. — 1885. — 20 мая; Рус. мысль. — 1885, кн. 2. — С. 101.

¹⁷ Вестник Европы. — 1865, кн. 10. — С. 849.

¹⁸ Давиденко С. И., Карасев А. В. Указ. ст. — С. 132.

¹⁹ АЗПР, ф. Звіт. Звіт по Азіатському департаменту за 1884—1885—1886 рр., арк. 38 (зв.); Ратов Н. В ожидании войны. Дневник публициста. — СПб., 1887. — С. 117.

²⁰ Историја Југославије. — Т. 1. — С. 497.

²¹ Вучкович В. Дипломатска историја а српско-бугарског рата 1885—1886. — Београд, 1956. — С. 27—29.

²² АЗПР, ф. Полятархів, 1885, оп. 482, слр. 431, арк. 257.

²³ Тејлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе, 1848—1918. — М., 1958. — С. 322—323.

²⁴ АЗПР, ф. Канцелярія, 1885, оп. 470, слр. 11, арк. 44—46.

²⁵ Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы, 1848—1896 г. — Л., 1929. — С. 252.

²⁶ Моск. ведомости. — 1885. — 4(16), 5(17), 8(20), 9(21) нояб. та ін.; Рус. вестник. — 1885, № 11. — С. 492, 495—496.

²⁷ ДБЛ, ВР: Шоденяк О. О. Киреева, запис 26 жовт. 1885 р., ф. 126, к. 3, слр. 10, арк. 128.

²⁸ Письма К. П. Победоносцева к Александру III. — М., 1926. — Т. 2. — С. 88.

Тяжка поразка Сербії у війні означала крах усіх планів Мілана та повну дискредитацію політики напредняків. Король з тривогою чекав укладення миру, а потім формального припинення війни. Він розумів, що народне обурення стримується тимчасовим усвідомленням небезпеки. О. І. Персіані телеграфував 16(28) листопада 1885 р., що Мілан дійшов до такого нервового збудження, що «побоюється його божевілля». Олександр III з властивою йому грубоватою прямою на телеграмі зробив напис: «Це було б краще для всіх»²⁹. Через кілька днів міністр-резидент повідомляв, що у Мілана з'явилася думка про зречення та про виїзд із Сербії³⁰. Персіані одержав завдання «висловитися про заміщення верховної влади на випадок зречення Мілана»³¹.

Російський міністр-резидент вважав, що для «досягнення бажаних Росією міцних відносин з Сербією» необхідна заміна династії³². Єдиним претендентом на сербський престол був Петро Карагеоргієвич, зять князя Николи Черногорського — «єдиного вірного союзника» російського царя. Олександр III схвалив точку зору свого дипломата. Але від практичних кроків Росія утрималася. У її міністерстві закордонних справ твердо вважали, що «як би не поведив себе Мілан, Росія не буде співчувати революції»³³. Під останньою розумілися будь-які насильницькі дії.

Після встановлення перемир'я Гарашанін заявив про свою відставку. Мілан не заперечував, оскільки у такому випадку значна частина народного невдоволення падала на уряд. Побачивши, що безпосередня загроза з боку народних мас відсутня, король почав переговори з опозицією і доручив Гарашаніну перед відставкою обговорити з керівниками лібералів питання майбутньої політики³⁴. Ініціативу проведення наради перехопила королева Наталія, яка хотіла будь-яким чином зберегти престол за неповнолітнім сином Олександром.

Невдовзі така нарада відбулася. Її учасники — лідери напредняків та лібералів — одноставно висловилися за поліпшення відносин з Росією³⁵. Але це не означало переорієнтації австрофільської політики Сербії³⁶. Делікатне питання про наслідки зречення короля не розглядалося. Напредняків влаштовував Мілан та династія Обреновичів. Ліберали, не заперечуючи проти зречення короля, розуміли, що може впасти і його династія. Тому вони хотіли одержати гарантії від Карагеоргієвичів, що не будуть піддані гонінням за участь у свій час в їх дестронізації³⁷. Отже, Мілан був необхідний обом політичним партіям Сербії. Ставлення ж короля до радикалів було двоїстим. Він говорив про неможливість домовитися з ними через їх «революційні вимоги»³⁸ і разом з тим пішов на поступки сербській громадськості та Росії — оголосив амністію учасникам Тимокського повстання³⁹. Король явно левірував, намагаючись зблизити усі три партії. Однак, на думку М. Н. Каткова, для цього у нього не було ніякої основи⁴⁰. Так само вважали і в міністерстві закордонних справ Росії⁴¹.

²⁹ АЗПР, ф. Канцелярія, 1885, оп. 470, спр. 11, арк. 101.

³⁰ Там же, ф. Політархів, 1885, оп. 482, спр. 431, арк. 315.

³¹ Там же, арк. 313.

³² Там же, арк. 355.

³³ Там же, спр. 428, арк. 87 (зв.)

³⁴ Там же, спр. 431, арк. 357.

³⁵ Там же, арк. 358 (зв.).

³⁶ Там же, арк. 359 (зв.).

³⁷ Там же, арк. 360.

³⁸ Там же, ф. Звіти. Звіт по Азіатському департаменту за 1884—1885—1886 рр., арк. 57.

³⁹ Там же, ф. Канцелярія, 1886, оп. 470, спр. 12, арк. 2.

⁴⁰ Моск. ведомості. — 1886. — 30 ян. (11 февр.).

⁴¹ АЗПР, ф. Звіти. Звіт по Азіатському департаменту за 1884—1885—1886 рр., арк. 57.

Продовжуючи маневрувати, Мілан не залишав сподівань примиритися з Росією. Однак при цьому він висував різні умови, зокрема про те, щоб у випадку зречення престолу був збережений за його сином⁴². Петербург знову застеріг Мілана від можливих з його боку авантюристичних кроків⁴³.

Проте це не спинило сербського короля. Знаючи про симпатії Росії до лідера лібералів Й. Ристича, він запропонував йому сформувати урядовий кабінет⁴⁴. Саме цей ліберальний діяч хотів бути главою уряду. Він бачив прогресуючий занепад напредняцького режиму і хитке становище династії. Не бажаючи прискорювати події, Ристич погодився сформувати кабінет, щоб набути собі політичний капітал. При цьому він висунув свої умови: скорочення військового бюджету, проведення незалежної зовнішньої політики і повернення на колишню посаду митрополита Михайла. Щоб не ущемляти самолюбство Мілана, він пропонував розв'язати церковне питання поступово. Персіані щодо цього наполягав на негайному поновленні на своїй посаді митрополита⁴⁵. Однак під час обговорення програми Ристич та Мілан не дійшли згоди у питанні про військовий бюджет і король доручив формування урядового кабінету М. Гарашаніну⁴⁶.

Тим часом Австро-Угорщина посилила підтримку режиму Мілана. Її дипломатія радила напреднякам зблизитися з радикалами і блокувати Ристича⁴⁷. На шляху реалізації цього задуму став Персіані, який підтримував особисті стосунки з усіма політичними діячами Сербії, у тому числі з радикалами.

Політичне становище в Сербії залишалося напруженим. На думку Персіані, склад урядового кабінету свідчив, що «Мілан не може розраховувати на вірнопіддані почуття міністрів»⁴⁸. У західних округах країни з'явилося гайдучтво, що свідчило про обурення народу своїм зльідненим становищем. Передбачаючи кризовий розвиток подій, російський міністр-резидент висловлював припущення, що Мілан «... може раптово вихити з країни, залишивши її напризволяще», і що «цю випадковість не можна упускати»⁴⁹. Олександр III написав на цьому донесенні: «Мені здається, що крім Карагеоргієвича, нема іншого кандидата»⁵⁰. Однак це була традиційна констатація факту. Петро Карагеоргієвич на той час не виявляв бажання боротися за престол⁵¹.

Разом з тим Мілан все ще мав можливість маневрувати. Давалися ознаки відсутності в країні робітничого руху, роз'єднаність у політичних устремліннях буржуазії, інтелігенції. Не менше значення мала підтримка Мілана та його режиму з боку Дунайської монархії.

Російська громадська думка, яка звикла до постійних вигзагів сербської політики, реагувала на зміни в урядовому кабінеті без особливих емоцій. Так, спроба Мілана підкреслювати відданість Росії викликала іронічні репліки, а надії деяких російських публіцистів на можливі зміни у зовнішній політиці Сербії оцінювалися скептично⁵². Слов'янофільські ж кола в Росії пропагували ідею згуртування навколо Ристича усіх сербських патріотів, незалежно від партійної належності⁵³.

⁴² Там же, ф. Політархів, 1886, спр. 434, арк. 26—27 (із зв.).

⁴³ Там же, арк. 59.

⁴⁴ Там же, ф. Звіги. Звіт по Азіатському департаменту за 1884—1885—1886 рр., арк. 60 (із зв.); ф. Канцелярія, 1886, оп. 470, спр. 12, арк. 83.

⁴⁵ Там же, ф. Політархів, 1886, спр. 434, арк. 72—73 (із зв.).

⁴⁶ Там же, ф. Канцелярія, 1886, оп. 470, спр. 12, арк. 91.

⁴⁷ Pester Lloyd.—1886.—20. Aug.

⁴⁸ АЗПР, ф. Політархів, 1886, спр. 434, арк. 79.

⁴⁹ Там же, арк. 62.

⁵⁰ Там же, арк. 63.

⁵¹ Там же, арк. 9.

⁵² Рус. мысль.—1886.—Кн. 1.—С. 95; Моск. ведомости.—1886.—11(23) марта.

⁵³ Известия С.-Петербур. славян. благотвор. об-ва.—1886, № 4—5.—С. 208.

Керівництво російського дипломатичного відомства за таких складних обставин прагнуло не допустити негативного розвитку подій на Балканах. У серпні 1886 р. Н. К. Гірс надіслав у Белград телеграму-настанову російській дипломатичній місії. В ній зазначалося, що слід у всіх зручних випадках нагадувати королю та уряду, що відносно обох країн свідчать, що Росія не має наміру експлуатувати існуючу між напредняцьким кабінетом та народом ворожнечу і щиро бажає попередити будь-які внутрішні ускладнення⁵⁴.

Це було необхідним, оскільки сербська опозиція не сиділа склавши руки. Так, в листопаді 1886 р. Персіані дізнався, що князь Черногорії Микола заявив керівникам радикалів, що настав час здійснити в Сербії державний переворот і обіцяти допомогу не тільки свою, а й Росії⁵⁵. Його зять Петро Карагеоргієвич у вересні написав у Київ митрополиту Михайлу про свій намір їхати у Сербію для участі у повстанні⁵⁶. Митрополит повідомив про це Победоносцева⁵⁷. В результаті О. І. Персіані одержав завдання заявити керівникам радикалів, що князь Черногорії не інформував про свої плани Росію і тому вона «утримується від сприяння йому»⁵⁸.

Все це могло кинути тінь на її політику. Тому в Петербурзі вважали за необхідне активно пояснювати основоположні принципи цієї політики і не допускати необгрунтованих посилянь на авторитет Росії.

Разом з тим активно почав діяти в Белграді О. І. Персіані, який мав широкі особисті зв'язки з керівництвом радикалів. Він бачив, що ця партія стає дедалі масовішою, активно завойовує симпатії народу і через певний час може прийти до влади. Тому О. І. Персіані вважав, що зв'язки з ними слід розширювати, «...щоб в даний час, якщо й не керувати рухом, то мати можливість стримувати поривання крайніх діячів... партії»⁵⁹.

Міністр-резидент мав кілька зустрічей з керівниками радикалів і переконував їх, що Росія, хоча й засуджує політику Мілана, проте негативно ставиться до перевороту, який вони планують⁶⁰. Проте О. І. Персіані дещо захопився своєю місією і почав давати їм поради щодо складання програми їх майбутнього кабінету, сербсько-чорногорських відносин тощо⁶¹. У стосунках з Ристичем він виходив з того, що той «... дуже далекий від революційного руху»⁶². Тому, зважаючи на міжпартійні відносини лібералів та радикалів, О. І. Персіані не посвячував Ристича в плани останніх, хоча й повідомив йому, що за деякими даними в Сербії незабаром буде переворот і просив його не протидіяти цьому⁶³. Ристич заявив про своє позитивне ставлення до перевороту, проте відмовився в ньому брати участь. Він просив повідомити про час здійснення цього перевороту, щоб вчасно вийхати за кордон⁶⁴. Персіані жалкував, що цей діяч «не виявив громадянської мужності»⁶⁵.

О. І. Персіані діяв майже відкрито. Він вважав, що успіх планованого радикалами перевороту справа вирішена. І його як такого, що повернув у лоно великої слов'янської держави «заблудну» Сербію, не будуть гудити за відхід від міністерських інструкцій.

⁵⁴ АЗПР, ф. Канцелярія, 1886, оп. 470, спр. 12, арк. 156.

⁵⁵ Там же, арк. 133; ф. Політархів, 1886, спр. 435, арк. 22.

⁵⁶ Там же, ф. Політархів, 1886, спр. 434, арк. 229—230.

⁵⁷ Там же, арк. 231—232 (із зв.).

⁵⁸ Там же, спр. 435, арк. 23.

⁵⁹ Там же, арк. 267.

⁶⁰ Там же, арк. 205, 207.

⁶¹ Там же, арк. 268.

⁶² Там же, арк. 204.

⁶³ Там же, арк. 281.

⁶⁴ Там же, арк. 280.

⁶⁵ Там же, арк. 281 (зв.), 282.

Але така активність посла Росії не отримала підтримки в Петербурзі. Одержавши донесення про визрівання подій у Сербії та роль О. І. Персіані у їх підготовці, Н. К. Гірса був дуже занепокоєний його безрозсудністю⁶⁶. Були терміново складені проекти телеграм у російські місії у Белграді та Цетиньї, які затвердив Олександр III⁶⁷. Послу висловлювався осуд і наказувалося обмежитися роллю спостерігача⁶⁸. Його ж цетиньському колезі Агрипопуло доручалося стримувати князя Миколу⁶⁹. Черногорський князь незабаром заявив, що ніяк не підтримував радикалів і навіть стримував їх та свого зятя Петра Карагеорьєвича⁷⁰.

Така заява «єдиного вірного союзника» російського царя здивувала радикалів. Хоча було очевидним, що антиміланівська пропаганда з Черногорії продовжувалася⁷¹. Тому таку заяву, напевно, було зроблено для того, щоб не викликати невдоволення у Петербурзі. Там відповідь Миколи визнали задовільною й «інцидент Персіані» було залишено без наслідків для нього.

Відносини Росії та Сербії під час діяльності кабінету М. Гарашаніна мало чим відрізнялися від відносин з попереднім урядом напредняків останнього періоду. В усьому відчувалася взаємна відчуженість і недовіра. Офіційні зв'язки були зведені до мінімуму.

В громадській думці Росії почала виявлятися певна байдужість до загального ходу сербських подій, зменшилася кількість публікацій на ці теми. «Всім дуже вже набридла огидлива, безпринципна і безглузда тяганина на Балканах...»,— констатував ліберальний народник С. Н. Южаков⁷². Йому вторив М. Н. Катков: «В Росії не цікавляться питанням, кому із своїх лжерадників Мілан віддасть той або інший портфель»⁷³. Це свідчення розчарування у тому, що в Сербії не відбулося очікуваних російською громадськістю змін.

Разом з тим в реакційних дворянсько-монархічних колах Росії наростало невдоволення діяльністю міністерства закордонних справ та його глави Н. К. Гірса, якого вони вважали «недостатньо росіянином». Серед звинувачень помітне місце займала балканська політика. Генерал О. О. Кіреєв відзначав, що «Катков почав рішучий похід проти Гірса... Росії треба повертати свободу дій переважно на Сході...»⁷⁴. Проте царизм був зайнятий розв'язанням більш важливого питання— поступової переорієнтації своєї зовнішньої політики на союз із Францією. Іншими словами, локальний сербський аспект балканської політики заслонявся «великою політикою». Хоча було ясно, що Росія не збиралася відмовлятися від боротьби за вплив у Сербії та на Балканах.

Тим часом політичне становище в Сербії не поліпшувалося. Уряд М. Гарашаніна не міг умиротворити країну, де було надто багато невдоволених напредняцьким режимом. Економічне становище королівства було надзвичайно тяжким, зокрема, його державний борг перевищував 280 млн. франків⁷⁵. Разом з тим реальних шляхів його погашення не було, оскільки Австро-Угорщина клада край будь-яким сробам Сербії зменшити свою економічну залежність. Так, віденська дипломатія заважала їй укласти торговельний договір з Туреччиною,

⁶⁶ Лямздорф В. Н. Дневник, 1886—1890 гг.— М.; Л., 1926.— С. 15.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ АЗПР, ф. Політархів, 1886, спр. 435, арк. 26.

⁶⁹ Там же, арк. 27.

⁷⁰ Там же, арк. 28.

⁷¹ Там же, 1887, оп. 482, спр. 437, арк. 2.

⁷² Северный вестник.— 1887, № 2.— С. 122.

⁷³ Моск. ведомости.— 1887.— 4(16) мая.

⁷⁴ ДБЛ, ВР; Щоденник О. О. Кіреєва, запис 7 січ. 1887 р., ф. 126, к. 3, спр. 10, арк. 209.

⁷⁵ АЗПР, ф. Політархів, 1887, оп. 482, спр. 437, арк. 82.

а остаточно просила не поспішати з будівництвом залізниці Ускоб-Вранья, яка дала б вихід сербському експорту через Салоніки⁷⁶.

Росія не мала реальних економічних інтересів на Балканському півострові, з Сербією її не зв'язував навіть торговельний договір⁷⁷. У торговому обороті останньої російський експорт у 1887 р. займав 11 місце після найбільших капіталістичних та балканських держав⁷⁸. В Росію із Сербії щорічно ввозилося товарів на кілька сот карбованців⁷⁹. Причому, з обох сторін не вживалося рішучих спроб змінити існуюче становище. Таким чином, Росія не могла впливати економічним шляхом на політичну орієнтацію Сербії.

Король Мілан продовжував лавірувати і не відмовлявся від задуму використати формальне примирення з Росією для зміцнення династії. Він знову став частим гостем російської місії. У бесідах з Персіані король надто широко говорив про необхідність заміни кабінету. На посаду глави майбутнього уряду він пропонував Ристича, намагався обговорювати завдання його кабінету і підкреслював, що саме він «відновить його авторитет в Росії»⁸⁰. Проте ці демарші не справили належного враження на Олександра III, який вважав, що все це не було щирим з боку Мілана⁸¹. Не досягла мети й спроба останнього влаштувати у королівському палаці святкування 25-річчя дипломатичної служби О. І. Персіані. Ушановування посла було здійснене й присутніми там діячами опозиції, які висловили свої симпатії до Росії. Ставлення ж її вправлячих кіл до Мілана не змінилося.

Побачивши, що курс, який він проводить, не дає ніяких змін, а навпаки — погіршує становище в країні, король вирішив пожегнутвати кабінетом Гарашаїна. 25 лютого 1887 р. було офіційно оголошено, що причиною відставки уряду є тяжкий стан фінансів⁸².

До подій у Белграді панівні класи Росії поставилися схильно. Консервативно-монархічні кола вбачали у падінні напредняків «горжливості слов'янської самосвідомості»⁸³. О. О. Киреев висловлював ідею про активізацію політики на Сході. «Довго ми сиділи біля «вікна у Європу», пора подумати і про «східні двері»⁸⁴. Більш помірковані слов'янофіли говорили, що «...поворот в Сербії може мати більший вплив на хід подій і, у будь-якому випадку, сприяти... посиленню російського впливу»⁸⁵. Ліберальні органи преси зазначали, що балканські події йдуть «звичним шляхом...», в результаті всі питання політики вирішуються в інтересах Росії⁸⁶. А відставку напредняків трактували як велику поразку політики держав Центральної Європи⁸⁷.

У протистові з Австро-Угорщиною за вплив на Балканському півострові Росія прагнула змінити політичну ситуацію в Сербії, не вдаючись до насильницьких методів. Незважаючи на несприятливі моменти у відносинах, що часто виникали між урядами та монархами Росії та Сербії, народи обох країн завжди мали один до одного почуття ширшої дружби. Реакційні ж російські та сербські політичні кола намагалися використати їх у власних інтересах. Дворянсько-монархічні

⁷⁶ Там же, арк. 24—25 (із зв.).

⁷⁷ Русская торговля на Балканском полуострове.— М., 1890.— С. 10—13; АЗПР, ф. Слов'янський стіл, спр. 8897, арк. 20 (із зв.).

⁷⁸ АЗПР, ф. Слов'янський стіл, спр. 8897, арк. 20 (із зв.).

⁷⁹ Гулишиамбаров С. О. Международный торговый обмен в участие в нем России в царствование имп. Александра III.— Асхабад, 1911. С. 78.

⁸⁰ АЗПР, ф. Полтавський, 1887, оп. 482, спр. 437, арк. 57—59 (із зв.).

⁸¹ Там же.

⁸² Там же, арк. 61.

⁸³ Моск. ведомости.— 1887.— 4 июня.

⁸⁴ ДВЛ, ВР: Щоденник О. О. Киреева, запис 3 черв. 1887, ф. 126, к. 3, спр. 11,

арк. 1.

⁸⁵ Известия С.-Петербург. славян. благотвор. общ-ва.— 1887.— № 7—8.— С. 399—400.

⁸⁶ Рус. Мысль.— 1887, кн. 6.— С. 170.

⁸⁷ Северный вестник.— 1887. № 8. С. 131.

кола Росії апелювали до почуттів російського народу і наполягали на проведенні активної політики на Балканах. Проте це не зустрічало підтримки верхньої влади через лобювання міжнародних ускладнень, до яких самодержавство не було готовим. З іншого боку, сербська опозиція використала симпатії свого народу до Росії у боротьбі з проавстрійським режимом напредняцьких кабінетів та особисто короля Мілана.

Відставка уряду Гарашаніна не була слідством боротьби партій. Так широкі народні маси прореагували на антинаціональний курс партії напредняків, який затримував розвиток країни і виключав питання про національне об'єднання сербів.

Прихід до влади партії лібералів на чолі з Й. Ристичем та посилення політичного впливу радикалів, відкривав можливості поліпшення відносин між Сербією та Росією у майбутньому.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ТЕМА 5. ПАРТІЯ В БОРОТБІ ЗА ВІДБУДОВУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА. ЛЕНІНЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ В СРСР (1921—1925 рр.).

Щоб показати місце розглядуваної теми у курсі історії КПРС, викладачеві доцільно спочатку спинитися на значенні подій, які відбулися в даний період у житті партії й країни. При цьому слід навести уривок з доповіді М. С. Горбачова про 70-річчя Великого Жовтня, в якій, зокрема, підкреслювалося: «Величезним злетом народної ініціативи і творчості позначений початок 20-х років. Вони стали справжньою революційною лабораторією соціального новаторства, пошуку оптимальних форм союзу робітничого класу і трудового селянства, формування механізму реалізації всього спектра інтересів людей праці»¹. Як відомо, у відбудовний період (1921—1925 рр.) Комуністична партія зміцнювала єдність своїх лав, посилювала політичну роботу в масах, здійснювала перехід від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики, очолювала боротьбу трудящих за відбудову народного господарства, забезпечила утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Напружено працювала колективна думка партії. У цей період відбулося п'ять з'їздів (X, XI, XII, XIII, XIV) і п'ять конференцій РКП(б). В. І. Ленін у своїх останніх промовах, статтях і листах завершив розробку концепції побудови соціалізму в СРСР, розвинув марксистське вчення про партію.

З урахуванням цього викладач визначає метод вивчення теми, щоб зосередити увагу студентів на розкритті основних аспектів теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії, напрямів і конкретних завдань політичного та економічного розвитку країни в ході здійснення непу.

При вивченні теми рекомендується прочитати дві лекції і провести два семінарських заняття. Дві академічні години доцільно відвести для самостійної роботи студентів під керівництвом викладача — вивчення творів В. І. Леніна про суть нової економічної політики і його останніх праць, в яких науково обгрунтована концепція побудови соціалізму в нашій країні.

На лекції й семінарському занятті з теми «X з'їзд РКП(б)» у ході висвітлення питання про суть і значення непу важливо розкрити неспроможність вигадок радянологів про те, що нова економічна політика нібито є відходом від марксизму і партійної програми, від принципів загальнодержавного планування, поверненням до капіталістичної формації.

При розкритті питання «Комуністична партія — організатор Союзу РСР» слід піддати аргументованій критиці дві концепції буржуазних фальсифікаторів: а) про те, що СРСР нібито створений з позиції єдиної та неподільної царської Росії; б) про нібито насильницький характер утворення багатонаціональної соціалістичної держави.

На заняттях, присвячених ленінській концепції побудови соціалізму, важливо викривати твердження антикомуністів про те, що це нібито програма «національного соціалізму».

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 10.

На семінарських заняттях можна створити проблемні ситуації з теми «Х з'їзд РКП(б)» (питання «Відмінності непу від політики «воєнного комунізму», «Використання ленінських ідей продподатку в сучасних умовах»; з теми «Ленінська концепція побудови соціалізму в СРСР» (питання «Відродження Комуністичною партією ленінської концепції соціалізму», «Ленінські ідеї кооперування селян та їх порушення в ході колективізації сільського господарства»).

Для самостійної роботи студентам доцільно визначити такі завдання:

а) виписати з матеріалів XXVII з'їзду партії, XIX Всесоюзної партійної конференції, IV Всесоюзного з'їзду колгоспників положення з питання «Неп і сучасність»; б) підібрати матеріал про діяльність партійних організацій України щодо втілення в життя ленінських принципів утворення багатонаціональної соціалістичної держави.

В учбово-методичному кабінеті є можливість провести кіноконсультацию з питання «Партія в період відбудови народного господарства» (кінофрагменти із «Літопису піввіку», «Обстановки напередодні Х з'їзду РКП(б)», «Розгromу кронштадтського заколоту», «Останніх листів і статей В. І. Леніна»).

Студентам слід рекомендувати зробити у політичному словнику нотатки про суть таких понять: політика «воєнного комунізму»; нова економічна політика; продовольчий податок; соціалізм — суспільство цивілізованих кооператорів; демократичний централізм; ленінські принципи партійного життя і партійного керівництва; критика і самокритика; колегіальність; федерація; конфедерація; автономізація; національна справедливість; корінна національність; корінне населення; трюцькізм; «робітнича опозиція», «децисти», «буферна група»; анархосиндикалізм.

Першу лекцію «Партія у період переходу до мирного господарського і культурного будівництва» рекомендується прочитати за таким планом:

1. Комуністична партія, В. І. Ленін про господарські труднощі і суперечності переходу до мирного будівництва.
2. Визначення Комуністичною партією завдань відбудови народного господарства. Нова економічна політика.
3. Комуністична партія — організатор утворення СРСР.

При висвітленні першого питання викладач враховує можливість самостійного вивчення студентами міжнародного становища і внутрішньої обстановки у країні й партії. Студентам доцільно рекомендувати на основі вивчення ленінських праць «Доповідь про заміну розверстки натуральним податком», «Про продовольчий податок» та документів Х з'їзду партії скласти короткі тези за таким планом: а) стан економіки країни в момент переходу до мирного будівництва (розміри збитків, завданих народному господарству в роки першої світової та громадянської воєн; становище різних галузей економіки; матеріальне становище трудящих); б) політичне становище в країні напередодні переходу до мирного будівництва (розпилення, декласування пролетаріату; невдоволення селян політикою «воєнного комунізму»; виступ сил внутрішньої контрреволюції проти Радянської влади); в) становище у партії (фракційні дії антиленінських груп; дискусія про профспілки).

Визначивши завдання для самостійної роботи з вказаних аспектів, викладач привертає увагу студентів до таких положень з праць В. І. Леніна і партійних документів:

- 1) Ленінської характеристики економічного становища країни: «Росія з війни вийшла в такому становищі, що її стан найбільше схожий на стан людини, яку побили мало не до смерті: сім років били її, і тут, дай боже, з милицями рухатись! Ось ми в якому становищі»².

² Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: Х з'їзд РКП(б). В—16 берез. 1921 р. // Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 60.

З урахуванням цього В. І. Ленін розглядав питання про відбудову народного господарства як головне завдання партії і трудящих.

2) Поглиблення труднощів, пов'язаних з економічною і культурною відсталістю, політичними труднощами, суть яких полягала головним чином у тому, що селяни виявляли невдоволення політикою «воєнного комунізму» і вимагали скасування продовольчої розверстки. Наквітисся тенденція до активізації дрібнобуржуазної стихії, яку В. І. Ленін вважав більш небезпечною, ніж інтервенція імперіалістичних держав. Це знайшло вияв у збройних виступах ворогів революції проти Радянської влади.

Важливо підкреслити, що політика «воєнного комунізму» як шлях будівництва соціалізму виявилася неприйнятною. В. І. Ленін зазначав, що «...селянство формою відносин, яка у нас з ним установилася, невдоволене, що воно цієї форми відносин не хоче і далі так існувати не буде. Це безперечно... Це — воля величезних мас трудячого населення»³.

Курс партії на зміцнення відносин із селянством визначав необхідність зміни економічної політики, форм, методів і темпів соціалістичного будівництва. У промові на Московській губернській партійній конференції 21 листопада 1920 р. В. І. Ленін вказував, що перехід до найважливішого творчого завдання — перебудови економічних відносин — «...надзвичайно різкий і важкий, що вимагає інших прийомів, іншого розподілу і використання сил, іншого спрямування уваги, психології і т. д.»⁴.

3) Пошуки нової політики проходили у гострій ідеологічній боротьбі. Профспілкова дискусія, нав'язана партії троцькістами, «робітничою опозицією», «децистами», «буферною групою» Бухаріна, по суті, перетворилася на обговорення шляхів і форм переходу до мирного господарського будівництва, методів керівництва трудящими масами, способів залучення їх до побудови нового суспільства. Всі опозиційні групи виступали проти керівної ролі партії у Радянській державі. У брошурі «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна», статті «Криза партії», у доповідях і виступах на X з'їзді РКП(б) В. І. Ленін показав, що лінія опозиціонерів на заперечення керівної ролі партії у соціалістичному будівництві вела до відмови від завоювань революції.

Опозиційним платформам була протиставлена «платформа десяти», яку підписали В. І. Ленін, Г. Є. Зінов'єв, М. П. Томський, Я. Е. Рудзук, М. І. Калінін, Л. Б. Каменев, С. А. Лозовський, Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв), Й. В. Сталін. Розкриттю її змісту слід приділити особливу увагу. При цьому важливо виділити такі положення: а) неможливо досягнути значних успіхів у піднесенні народного господарства без розвитку профспілкових організацій; б) господарські органи республіки формуються при безпосередній участі профспілок; в) лише така спілка у Радянській країні є справжньою школою комунізму, яка здатна поступово залучати найвідсталіші верстви трудящих до участі у піднесенні всіх галузей економіки.

На конкретному матеріалі слід показати, що у ході дискусії, яка проходила у місцевих парторганізаціях, навколо «платформи десяти» згуртувалася більша частина комуністів. Водночас ця дискусія ще раз підтвердила, наскільки шкідливою і небезпечною є фракційна боротьба в правлячій партії.

У такій надзвичайно складній обстановці 8—16 березня 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б). Розкриваючи значення його рішень, необхідно підкреслити, що він визначив невідкладні політичні та господар-

³ Там же.— С. 51—52.

⁴ Ленін В. І. Наше зовнішнє і внутрішнє становище і завдання партії: Промова 21 листопада: Московська губернська конференція РКП(б) 20—22 листопада 1920 р. // Там же.— Т. 42.— С. 27.

ські завдання, економічну політику партії на перспективу — практично на весь перехідний від капіталізму до соціалізму період. Важливо роз'яснити студентам тезу, обгрунтовану В. І. Леніним на X з'їзді партії, про те, що перехід до мирного будівництва був пов'язаний з вирішенням «неймовірних труднощів завдання» — виробленням не тільки господарського плану, не тільки основ господарського будівництва, «...але основ самих відносин між класами, які в нашому суспільстві, в нашій Радянській республіці залишилися. Самі відносини між класами назвали зміни, і питання це повинно бути... одним з головних питань, які ви маєте тут розглянути і розв'язати»⁵.

В. І. Ленін вказував, що будівництво соціалізму в країні, де переважало сільське населення, пов'язане з великими труднощами, пошуками нових форм і методів підведення багатомільйонного одноосібного селянства до колективного виробництва. У період переходу до мирного будівництва виникла об'єктивна необхідність приступити до практичного розв'язання цієї проблеми.

Володимир Ілліч науково обгрунтував, що найважливішим напрямом вирішення даної проблеми є заміна розверстки продовольчим податком. Це на перший погляд суто економічне питання в дійсності було «...насамперед і найбільше питанням політичним...»⁶.

На лекції доцільно зосередити увагу студентів на відмінностях між політикою «воєнного комунізму» і новою економічною політикою. При цьому, по-перше, слід наголосити на тому, що заходи нової економічної політики були спрямовані на побудову матеріального фундаменту соціалізму, тобто на розв'язання основного завдання перехідного періоду; по-друге, що неп був спрямований на розвиток матеріальної зацікавленості трудівників у результатах своєї праці, на впровадження господарського розрахунку як методу підвищення ефективності виробництва; по-третє, що за умов непу мали використовуватися економічно обгрунтовані методи організації виробництва і споживання; по-четверте, що проведення нової економічної політики сприяло зміцненню союзу робітничого класу і селянства — основи диктатури пролетаріату.

Висвітлюючи питання «Неп і сучасність», викладач вказує, що нині, у ході перебудови, вдосконалення соціалізму, КПРС використовує деякі ідеї непу, насамперед економічні методи управління, що знайшло втілення у радикальній реформі управління економікою, яка здійснюється на основі рішень XXVII з'їзду партії та червеного (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Розкриваючи творчий потенціал непу, важливо підкреслити цінність, політичне і методологічне багатство ідеї продподатку. «Продподаток, — писав В. І. Ленін, — є одна з форм переходу від своєрідного «воєнного комунізму», вимушеного крайньою нуждою, розоренням і війною, до правильного соціалістичного продуктообміну. А цей останній, в свою чергу, є одна з форм переходу від соціалізму з особливостями, викликаними переважанням дрібного селянства в населенні, до комунізму»⁷.

Розмір продподатку повідомлявся селянинові ще весною. Це давало йому можливість заздалегідь розширювати посівні площі, прагнути виростити високі врожаї. Разом з тим доцільно навести положення з доповіді М. С. Горбачова про 70-річчя Великого Жовтня про те, що в ідеї продподатку «...приваблюють не тогочасні його форми, які покликані були забезпечити змичку робітників і селян, а закладені...

⁵ Ленін В. І. Промова при відкритті з'їзду 8 березня: X з'їзд РКП(б). 8—16 березня 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 4.

⁶ Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: X з'їзд РКП(б). 8—16 березня 1921 р. // Там же.— С. 50.

⁷ Ленін В. І. Про продовольчий податок: (Значення нової політики і її умов) // Там же.— С. 200—201.

можливості розкріпачення творчої енергії мас, підвищення ініціативи людини, зняття бюрократичних перешкод, що обмежують дію основного принципу соціалізму: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею»⁸.

Слід підкреслити, що новизна економічної програми, викладеної В. І. Леніним у виступах на X з'їзді партії, виявилася не тільки у відмові від розверстки і переході до продподатку, але й у тимчасовому допущенні приватного капіталу в торгівлю, промисловість та інші галузі, залученні іноземного капіталу, використанні прогресивного досвіду і технології, розширенні зовнішньоекономічних зв'язків. Серед капіталістичних підприємств перевага надавалася тим, які функціонували на основі угод з державою. Згідно з таким договором визначалися умови і строки діяльності підприємств, їх місце у системі радянської економіки, інтереси держави і робітників, зайнятих на них, форми і методи контролю та розмір економічних вигод учасників угоди.

Важливо вказати, що ці ленінські ідеї творчо використовуються в сучасних умовах. При збереженні монополії на зовнішньополітичну діяльність міністерства, відомства, об'єднання, підприємства одержали дозвіл самостійно вийти на зовнішній ринок, що посилює їх зацікавленість у розвитку міжнародної кооперації і використанні найвищих досягнень науки і техніки. Пріоритетним для Радянського Союзу було і залишається співробітництво з країнами — членами РЕВ. Водночас створюються спільні підприємства з капіталістичними державами і країнами, що розвиваються. Це є втіленням у життя ленінських акцентів про необхідність підключення до розвитку радянського державного будівництва прогресивного зарубіжного досвіду. Однак ніні на відміну від 20-х років, коли відчувалися тяжкі наслідки економічної розрухи, мова може йти лише про співробітництво в рамках спільного підприємництва.

Перехід до непу відбувався у жорсткій боротьбі з опортуністами різних мастей. Зокрема, троцькісти заявляли, що запровадження непу є капітуляцією пролетаріату перед дрібною буржуазією, прямий шлях до реставрації капіталізму. Заперечуючи подвійну природу селянства, зображаючи його як суцільну реакційну масу, вони виступали проти будь-яких угод з ним. Єдиним виходом з становища, що складалося, троцькісти вважали перемогу соціалістичної революції в Європі. Насправді ж така настанова означала капітуляцію пролетаріату перед внутрішньою і міжнародною буржуазією, реставрацію капіталізму.

Представники «робітничої опозиції» звинувачували партію в «селянському ухилі», ігноруванні інтересів робітничого класу, відмові від відбудови промисловості і виступали проти ленінської пропозиції починати відродження економіки країни з відбудови сільського господарства. Вони вважали, що нова економічна політика призведе до зміцнення капіталістичних елементів села, які згодом повалять Радянську державу.

Викриваючи хибні погляди опортуністів, В. І. Ленін показав, що без переходу до непу, без відбудови сільського господарства неможливо створити продовольчі, сировинні і паливні ресурси, необхідні для розвитку промисловості і поліпшення становища робітничого класу. Викладач має пояснити, що нова економічна політика, як її розумів В. І. Ленін, здійснювалася до 1927—1928 рр. Після утвердження адміністративно-командної системи партійно-державного управління країною, з кінця 20-х років, здійснення непу, по суті, припинилося. Особливо це знайшло вияв у ставленні до трудового селянства при проведенні колективізації сільського господарства. Ігнорувалися ленінські настанови про поступове кооперування селян. Цілі області й регіони країни почали змагатися між собою в тому, хто швидше проведе

⁸ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — С. 11.

повну колективізацію. На місця надсилалися довільні процентні рознарядки. Нерідко до куркулів зараховували й середняків.

Особливе місце у роботі X з'їзду РКП(б) зайняло обговорення питання про зміцнення єдності партії. Викладач вказує, що воно було тісно пов'язане з проблемою здійснення керівної ролі РКП(б) у радянському суспільстві, а також нападками на неї з боку троцькістів та інших антиленінських груп. У резолюції «Про єдність партії», прийнятій по доповіді В. І. Леніна, X з'їзд РКП(б) звернув увагу всіх членів партії на важливість згуртованості лав, забезпечення повного довіря, дружної, злагодженої роботи.

Було визнано за необхідне негайно розпустити всі фракційні групи і доручено партійним організаціям не допускати будь-яких антипартійних виступів. Особи, які не виконували ці вказівки, виключалися з партії.

У написаній В. І. Леніним і прийнятій з'їздом резолюції про синдикалістський і анархістський ухили у партії різко засуджувалися погляди «робітничої опозиції» як антипартійні, синдикалістські та анархістські, як вираз дрібнобуржуазних хитань. Їх пропаганду з'їзд визнав несумісною з приналежністю до РКП(б).

Питання, пов'язані з єдністю партії, знайшли відображення і в резолюції про профспілки, в якій засуджувалися погляди троцькістів, «робітничої опозиції», «децистів». Водночас у ній було визначено принципи взаємовідносин партії та профспілок, місце, роль і завдання останніх у соціалістичному суспільстві. Для поліпшення якісного складу партії за пропозицією В. І. Леніна з'їзд РКП(б) прийняв рішення про проведення чистки.

Ленінські настанови про єдність партії мають неперехідне значення. XIX Всесоюзна партійна конференція вказала, що необхідно повною мірою відновити ленінське розуміння принципу демократичного централізму, згідно з яким повинні забезпечуватися свобода дискусії на стадії обговорення питань і єдність дій після прийняття рішення більшістю⁹.

У тісному зв'язку з переходом до непу, із розв'язанням завдань відбудови народного господарства обговорювалося на з'їзді національне питання. У резолюції «Про чергові завдання партії в національному питанні» X з'їзд партії підкреслив, що воно, по суті, зводилося до встановлення правильних відносин між пролетаріатом колишньої пануючої нації і селянством колишніх пригноблених націй. Зміцнення союзу робітників і селян в умовах багатонаціональної держави залежало, таким чином, від правильного розв'язання національного питання.

X з'їзд РКП(б) відзначив, що Жовтнева революція розкріпачила усі нації Росії, надавши їм повну свободу і національне рівноправ'я. Однак ще збереглася фактична нерівність між народами. Враховуючи це, з'їзд визнав, що партія повинна допомогти трудящим неросійським народам: а) розвивати і зміцнювати радянську державність у формах, що відповідають їх національно-побутовим умовам; б) розвивати і зміцнювати суд, адміністрацію, органи господарства і влади, пресу, школу, театр, культурно-освітні установи, які працюють рідною мовою і укомплектовані кадрами з місцевого населення, що знають його побут і психологію; в) створити осередки промисловості, які б потребували підготовки кадрів з місцевих робітників і зв'язували трудящих цих республік з російськими робітниками і селянами. З'їзд рішуче засудив ухили від принципів інтернаціоналізму і закликав партію до боротьби проти великоросійського шовінізму як головної небезпеки і місцевого націоналізму. X з'їзд РКП(б) вказав, що одним з найважливіших чергових завдань є послідовне проведення курсу на дальше

⁹ Рад. Україна. - 1988. - 5 лпн.

зближення народів радянських республік з метою підготовки їх до добровільного об'єднання в єдиній багатонаціональній державі.

Рішення X з'їзду РКП(б) дістали одностайне схвалення комуністів, робітничого класу, всіх трудящих. Викладачеві слід навести приклади про їх виконання.

Практичні заходи щодо здійснення рішень X з'їзду РКП(б) затвердила I Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.). Викладачеві доцільно коротко розкрити зміст резолюцій наради «Про продподаток і комнезами», «Економічна політика найближчого періоду (У зв'язку з постановами X з'їзду РКП(б))», «Національне питання». Важливо також роз'яснити студентам, що у відбудовний період партійні організації республіки приділяли велику увагу відбудові Донбасу, без якого, підкреслював В. І. Ленін, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не могло бути і мови. Принципове значення мала резолюція «Промисловість в умовах нової економічної політики», прийнята VI конференцією КП(б)У (грудень 1921 р.). Бажано виділити положення про роль, форми і методи господарювання підприємств, їх колективів.

Наводячи матеріал про партійне керівництво розвитком об'єднавчого руху за створення Радянського Союзу, насамперед важливо розкрити фактори, які зумовили об'єднання республік у багатонаціональну соціалістичну державу. Цьому сприяло: по-перше, встановлення у всіх республіках влади диктатури пролетаріату й інтернаціоналістський характер її політичної форми — Рад; по-друге, утвердження соціалістичної власності на засоби виробництва і зародження на цій основі соціалістичного укладу; по-третє, інтернаціоналістський характер робітничого класу, який після перемоги соціалістичної революції став провідною силою; по-четверте, те, що керівною силою стали комуністичні партії — бойові загони єдиної ленінської партії, інтернаціональної за своєю ідеологією і політикою, складом і будовою.

В умовах об'єднавчого руху за створення багатонаціональної держави важливо було визначити її форму. З цією метою у серпні 1922 р. було створено комісію з представників ЦК РКП(б) і компартій республік.

Викладачеві слід роз'яснити, що в процесі обговорення питання про форму об'єднання республік були висунуті ідеї «автономізації» (Й. В. Сталін) та конфедерації (Х. Г. Раковський). Показуючи їх помилковість, важливо розкрити зміст ленінських праць «До питання про національності або про «автономізацію» і «Про утворення СРСР». 6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) прийняв рішення про схвалення ленінських принципів утворення багатонаціональної держави на принципах соціалістичної федерації. 30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з'їзд Рад в основному затвердив декларацію і Договір про утворення Союзу РСР і обрав його верховний законодавчий орган — Центральний Виконавчий Комітет. Його головами були обрані М. І. Калінін, Г. І. Петровський, О. Г. Червяков, Н. Наріманов. На другій сесії ЦВК було створено Раднерком СРСР. Його головою затверджено В. І. Леніна.

Студентам необхідно роз'яснити, що утворення СРСР — видатне подія в історії нашої країни, навести конкретні матеріали про його благотворний вплив на зміцнення дружби і взаємодопомогу народів, їх політичний, економічний і культурний розвиток. Разом з тим слід привертати увагу студентів до актуальних проблем національних відносин у сучасних умовах, які визначені в резолюції XIX Всесоюзної партконференції «Про міжнаціональні відносини».

Підсумовуючи розгляд основних питань лекції, слід зробити висновки про те, що на початку 20-х років Комуністична партія розробила чіткий план відбудови народного господарства, почала здійснювати нову економічну політику, спрямовану на побудову фундаменту соціалізму.

На лекції з теми «Ленінська концепція побудови соціалізму в СРСР» рекомендується висвітлити дві проблеми:

1. Ленінські система поглядів і концепція побудови соціалізму в СРСР.

2. Дальша розробка В. І. Леніним вчення про партію.

При висвітленні першого питання важливо роз'яснити ленінські положення про головну особливість нової історичної епохи, яка розпочалася після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, про можливість, систему поглядів і концепцію побудови соціалізму в СРСР. Вони всебічно викладені «в останніх, надзвичайно насичених інтелектуально і емоційно ленінських роботах», які є величезним теоретичним багатством партії¹⁰.

Матеріал про історичне значення останніх ленінських праць викладач знайде в статтях, опублікованих під рубрикою «Ленінський заповіт» (Правда.— 1988.— 26 февр., 25 марта) і статті М. І. Бухаріна «Політичний заповіт Леніна» (Коммунист.— 1988.— № 2.— С. 93—102). Викладачеві не обов'язково розкривати зміст ленінських праць. Головне — виділити з них і згрупувати основні положення ленінської концепції побудови соціалізму в СРСР.

Під час лекції важливо роз'яснити: а) обґрунтування В. І. Леніним можливості побудови соціалізму в СРСР; б) основні положення ленінської концепції побудови соціалізму в СРСР (розвиток економіки, створення матеріально-технічної бази на основі машинної індустрії та електрифікації всього народного господарства; здійснення соціалістичного перетворення сільського господарства — створення на селі державних підприємств, кооперування селян; проведення культурної революції, утвердження соціалістичної ідеології та моралі; розв'язання національного питання, зміцнення федерації вільних націй «без брехні і заліза», забезпечення економічного, соціального і культурного прогресу всіх народів СРСР; здійснення докорінного соціального перевороту в житті суспільства, ліквідація залишків експлуататорських класів, досягнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства; демократизація суспільства, якнайширше залучення трудящих до управління державою і виробництвом, організація роботи державного апарату за принципом «краще менше, та краще»; в) основні умови побудови соціалізму (зміцнення диктатури пролетаріату; зміцнення союзу робітничого класу і селянства; розвиток дружби і співробітництва народів СРСР; підвищення керівної ролі партії).

Доречно поставити запитання: чому В. І. Леніну довелося знову повернутися до питання про можливість побудови соціалізму в нашій країні? Адже воно було обґрунтоване у працях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» і «Воєнна програма пролетарської революції». Справа в тому, що на початку 20-х років посилили нападки на ленінізм троцькісти і меншовики. Троцькісти заперечували можливість побудови соціалізму в умовах капіталістичного оточення. Меншовики твердили, що за рівнем економічного становища і рівнем цивілізованості Росія нібито не була підготовлена до проведення соціалістичної революції і в зв'язку з цим в ній неможливо побудувати соціалізм. Для показу неспроможності цих тверджень викладач використовує положення праці В. І. Леніна «Про нашу революцію». В ній Володимир Ілліч, по-перше, довів, що продуктивні сили Росії досягли напередодні першої світової війни такого рівня, при якому будівництво соціалізму можливе. До того ж перемога соціалістичної революції створює передумови для розвитку могутніх продуктивних сил. По-друге, В. І. Ленін вказав, що саме перемога соціалістичної революції створила передумови для досягнення необхідного рівня цивілізованості.

¹⁰ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 12.

Важливо роз'яснити студентам ленінське положення про соціалізм як суспільство «цивілізованих кооператорів». З цією метою необхідно використати працю В. І. Леніна «Про продовольчий податок».

Як відомо, аналізуючи класову природу кооперації, Володимир Ілліч вказував, що, по-перше, вона залежить від характеру суспільного ладу і державної влади в країні. По-друге, історичним рубежем у зміні класової природи кооперації є повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату. Ще у березні 1918 р. в першому варіанті праці «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін писав: «...Становище кооперативів у корені принципіально міняється від часу завоювання державної влади пролетаріатом, з моменту приступу пролетарської державної влади до систематичного створювання соціалістичних порядків. Тут кількість переходить у якість. Кооператив, як маленький острівець у капіталістичному суспільстві, є крамничка. Кооператив, якщо він охоплює все суспільство, в якому соціалізована земля і націоналізовані фабрики й заводи, є соціалізм»¹¹. У праці «Про кооперацію», написаній у січні 1923 р., В. І. Ленін далі розвинув свої погляди на природу кооперації в умовах диктатури пролетаріату. «...Лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією,— писав він,— це є лад соціалізму»¹².

Ленінські положення про суть і значення кооперації при соціалізмі творчо розвинуті у документах IV Всесоюзного з'їзду колгоспників і Законі СРСР «Про кооперацію в СРСР».

Особливу увагу доцільно приділити роз'ясненню ленінських положень про об'єктивну економічну необхідність і неминучість, методи і ступені кооперування селян. По-перше, В. І. Ленін науково обґрунтував, що робітничий клас, який завоював державну владу, може будувати соціалізм тільки в разі встановлення правильних економічних відносин з трудовим селянством, включаючи середняків. По-друге, необхідно розвивати товарне виробництво і товарний обмін між містом і селом. По-третє, важливим важелем успішного кооперування є економічна і фінансова допомога бідняцько-середняцьким верствам села, піднесення їх матеріально-культурного рівня.

Однак наприкінці 20-х — на початку 30-х років з ініціативи Сталіна було допущено відступ від ленінської політики щодо селянства. Колективізація сільського господарства здійснювалася переважно адміністративними методами, з порушенням принципу добровільності. Великої шкоди завдало неправомірне віднесення значної частини середняків до куркульства. Незважаючи на ці негативні моменти, важливо наголосити, що колективізація була поворотом принципового значення для зміцнення позицій соціалізму на селі, докорінної зміни всього укладу життя основної маси населення країни на соціалістичних засадах.

Важливо вказати, що в умовах культу особи Сталіна відбулася деформація соціалізму. «...Ми,— вказував М. С. Горбачов у доповіді на XIX партійній конференції, — відмовляємось від усього того, що деформувало соціалізм у 30-і роки і що призвело його до застою в 70-і роки. Але ми хочемо такого соціалізму, який був би очищений від нашарувань і перекручень минулих періодів і разом з тим успадковує все краще, що народжено творчою думкою основоположників нашої учення, що втілено в життя працюю і зусиллями народу, що відображає його надії і сподівання. Ми хочемо соціалізму, який збирає весь передовий досвід світового розвитку, повною мірою спирається

¹¹ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Повне збр. творів.— Т. 36.— С. 152.

¹² Ленін В. І. Про кооперацію // Там же.— Т. 45.— С. 355.

на досягнення людського прогресу»^{12а}. Слід розкрити основні параметри, головні риси соціалізму, які відзначені у цій доповіді.

Розкривши суть системи поглядів і концепції побудови соціалізму в СРСР, викладач вказує на найважливіші умови її здійснення. Ними були: збереження і зміцнення диктатури пролетаріату; дружба народів, їх братерське співробітництво у всіх сферах життя; миролюбна зовнішня політика партії і Радянського уряду; керівна роль Комуністичної партії.

Студентам слід рекомендувати питання про найважливіші умови побудови соціалізму вивчити самостійно, вказавши при цьому джерела. Разом з тим на лекції слід ґрунтовно розкрити ленінські положення про керівну роль партії у будівництві соціалістичного суспільства.

Після перемоги Жовтневої революції, борючись за зміцнення Радянської влади, В. І. Ленін приділяв велику увагу питанням, які поставили перед Комуністичною партією як правлячою партією. У ряді праць і виступів («Чергові завдання Радянської влади», «Дитяча хвороба «лівизни» у комунізмі», «Як нам реорганізувати Робсальінспекцію», «Лист до з'їзду», доповіді на VIII, IX, X з'їздах РКП(б), у ході практичної роботи він розвинув вчення про місце і роль партії в умовах соціалістичного будівництва.

Насамперед важливо підкреслити, що В. І. Ленін всебічно обґрунтував закономірність керівної ролі Комуністичної партії у системі диктатури пролетаріату. Він вказував, що не можна здійснювати диктатуру без кількох «приводів» від авангарду до маси передового класу, від нього до маси трудящих.

В. І. Ленін показав, що до механізму пролетарської влади входять Ради, профспілки, кооперація, комсомол, культурно-освітні та інші об'єднання трудящих, які діють під керівництвом Комуністичної партії. XIX Всесоюзна партійна конференція підтвердила, що політична система соціалізму не може повнокровно функціонувати без опори на широку мережу громадських організацій, через які виражаються і реалізуються інтереси різних соціальних, професійних, вікових груп населення країни. Профспілки, комсомол, кооперація, інші громадські організації, наукові асоціації і творчі спілки покликані брати активну участь в усіх процесах перебудови і перебудовуватись самі, повніше розкрити в нових умовах свої можливості. Спрямовуючою силою механізму радянської державності є Комуністична партія. У її політичному керівництві — головна умова успішного розвитку радянського суспільства. Це керівництво спрямоване на активне залучення всіх трудящих до будівництва соціалізму і комунізму. В умовах пролетарської диктатури партійне керівництво охоплює всі сфери політичного, економічного і культурного життя. Викладач повинен підкреслити, що партія, здійснюючи політичне керівництво, не підміняє Ради та інші громадські організації.

В. І. Ленін вказував, що партія спрямовує розвиток радянського суспільства на основі марксистської теорії, даних різних галузей знань. Вона розробляє стратегічний курс, внутрішню і зовнішню політику Радянської держави, що відповідають об'єктивним потребам розвитку суспільства і завданням побудови соціалізму, його постійного вдосконалення. У зв'язку з цим В. І. Ленін підкреслював важливість і необхідність творчого розвитку марксизму, висунування нових теоретичних положень у відповідності з новою історичною обстановкою. Він неодноразово нагадував, що для успішного будівництва соціалізму всі комуністи повинні бути добре теоретично підготовлені, вміти застосовувати марксистську теорію на практиці.

^{12а} Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по вглибленню перебудови.— К., 1988.— С. 89.

У цих умовах важливо було правильно визначити суть керівного принципу організаційної побудови, життя і діяльності партії — принципу демократичного централізму. Для правлячої партії, чия В. І. Ленін, небезпечний як надмірний розвиток централізму, так і перетворення внутріпартійної демократії у самоціль. Лише нерозривний органічний зв'язок централізму і внутріпартійної демократії дає партії можливість зміцнювати єдність своїх лав, послідовно здійснювати керівну роль у будівництві соціалізму.

Для здійснення принципу демократичного централізму важливу роль відіграє інформація. На думку В. І. Леніна, вона покликана сприяти тому, щоб низові організації мали матеріал для попереднього обговорення значних політичних, економічних та інших питань.

В. І. Ленін вчив, що правляча партія зобов'язана всебічно підвищувати рівень своєї діяльності: розвивати внутріпартійну демократію, неухильно дотримуватися норм і принципів внутріпартійного життя, проводити цілеспрямовану організаторську та політико-виховану роботу.

У працях післяжовтневого періоду В. І. Ленін далі розвинув питання про значення критики і самокритики у житті та діяльності партії. Він вказував, що ознакою серйозної партії, проявом її життєздатності є відкрате визнання помилок, розкриття їх причин, аналіз обстановки, в якій вони стали можливими, визначення шляхів подолання недоліків. В. І. Ленін вважав, що своєчасне визнання комуністами своїх недоліків не ослаблює їх авторитету, а, навпаки, зміцнює його.

Важливо роз'яснити студентам ленінські принципи застосування критики і самокритики.

У логічному взаємозв'язку з принципами демократичного централізму, критики і самокритики слід розглянути питання про ленінський стиль роботи. Його компонентами є: єдність теорії, практики, політичної і організаторської діяльності, науковий підхід у партійній роботі та керівництві, ідейна переконаність та партійна принципиальність, революційний змах і висока діловитість, ініціатива і соціалістична відповідальність за доручену справу, зв'язок з масами.

У працях В. І. Леніна розкрита суть колективного керівництва, на що важливо звернути увагу викладачеві і пов'язати з рішеннями XIX Всесоюзної партконференції. Воно означає регулярне скликання з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, засідань партійних комітетів та їх бюро, партійних зборів, першочергове обговорення найважливіших питань, що вимагають прийняття колективних рішень, колективної боротьби за їх виконання.

Після введення непу було проведено перебудову галузевого апарату управління (ліквідовано інститут надзвичайних комісарів; відновлена нормальна робота колегій). Зміцнювалися органи, покликані керувати народним господарством, соціально-культурним будівництвом, регулюванням товарних відносин. З'явилися планові органи.

Викладач вказує, що В. І. Ленін обгрунтував цілу систему політичних, соціальних і правових заходів боротьби з бюрократизмом. «З бюрократизмом, — зазначав він, — ми боротимось довгі роки, і, хто думає інакше, той шарлатанствує і демагогує, бо для того, щоб побороти бюрократизм, потрібні сотні заходів, потрібна поголовна письменність, поголовна культурність, поголовна участь у Робітничо-Селянській інспекції»¹³.

Важливо показати, як партія, керуючись ленінськими положеннями, в умовах перебудови веде енергійну боротьбу з бюрократизмом.

¹³ Ленін В. І. Заключне слово до доповіді про роль і завдання професійних спілок на засіданні комуністичкої фракції з'їзду 24 січня: II Всеросійський з'їзд гірників. 25 січня — 2 лютого 1921 р. // Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 251.

XIX Всесоюзна партконференція прийняла спеціальну постанову з цього питання.

У працях післяжовтневого періоду В. І. Ленін розкрив революційно-перетворюючу роль кадрів у здійсненні програмних цілей Комуністичної партії, у розвитку всіх галузей народного господарства. На лекції слід розкрити ленінські принципи висування працівників на відповідальні посади. При цьому враховується політична зрілість, професійна підготовка і адміністративні здібності тих, хто рекомендований на керівну роботу, інтереси людей, уміння володіти навиками тактового і доброзичливого ставлення до них. В умовах перебудови партія долає формально-номенклатурний підхід до добору і розстановки кадрів. Встановлено, що остаточне розв'язання кадрових питань повинно визначатися результатами виборів.

Важливою умовою здійснення партійного керівництва В. І. Ленін вважав згуртованість і стабільність керівного органу партії — ЦК. Як один з найголовніших заходів, спрямованих на це, В. І. Ленін у «Листі до з'їзду» пропонував збільшити число членів ЦК до кількох десятків і навіть сотні чоловік, насамперед за рахунок робітників-комуністів, а також селян. Розширення складу ЦК, зазначав В. І. Ленін, підвищить його авторитет і роль як колективного керівного органу партії, буде сприяти поліпшенню складу партійного апарату. Надзвичайно важливою є ленінська настанова про спільну роботу в партії досвідчених комуністів і молодих кадрів. В. І. Ленін вважав, що робота Політбюро ЦК повинна будуватися на принципах соціалістичного плюралізму, творчого вирішення назрілих питань. У роки культу особи Сталіна ця ленінська настанова порушувалася. Нині, в період перебудови, партія, її ЦК розвивають і зміцнюють принципи колегіальності.

На лекції важливо вказати, що, здійснюючи ленінську концепцію побудови соціалізму, нову економічну політику, трудящі СРСР під керівництвом Комуністичної партії добилися значних результатів у відбудові народного господарства — зростанні промислового виробництва, певному збільшенні сільськогосподарської продукції, підвищенні життєвого рівня народу. Разом з тим у процесі розвитку економіки доводилося долати істотні труднощі (криза збуту промислової продукції, що зумовлювалася розходженням цін на неї і сільськогосподарські продукти; диспропорція між рівнями відбудови сільського господарства і промисловості; несвоєчасна виплата зарплати тощо).

Партія здійснила ряд заходів, спрямованих на подолання наявних труднощів. З цією метою вона посилювала організаторську і виховну роботу в масах. Особлива увага приділялася розгортанню внутріпартійної демократії, розширенню ініціативи місцевих організацій і всіх комуністів, підвищенню їх свідомості та відповідальності за стан справ у партії. Саме проти цього виступали троцькісти. Восени 1923 р. вони посилили атаки проти партії, знову стали повторювати тези про те, що партія не повинна здійснювати керівну роль у країні, про непотрібність принципу демократичного централізму, домагалися скасування рішення X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», наполягали на проведенні постійних дискусій, виступали за легалізацію фракцій та опозиційних груп.

У листопаді 1923 р. троцькісти нав'язали партії нову — третю після Жовтневої революції — дискусію, намагаючись в ході її захопити в свої руки керівництво партією, щоб змінити її політику. У спеціальній резолюції XIII конференції РКП(б) «Про підсумки дискусій і про дрібнобуржуазний ухил у партії» вказувалося, що опозиція не лише ревізує більшовизм і прямо відійшла від нього, але й являє собою яскраво виражений дрібнобуржуазний ухил¹⁴.

¹⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 489.

Через три дні після XIII конференції РКП(б) пішов із життя засновник і вождь Комуністичної партії В. І. Ленін. Глибокий траур охопив партію і країну, навіть чимало колишніх прибічників опозиції заявили у цей трагічний час, що вони припиняють свої нападки на ленінську політику партії. Однак Троцький та інші лідери опозиції не відмовилися від боротьби.

При висвітленні цих питань доцільно навести висловлювання М. С. Горбачова про те, що «троцькізм — це політична течія, ідеологи якої, прикриваючись лівою, псевдореволюційною фразою, по суті займали капітулянтську позицію. По суті, це була атака на ленінізм по всьому фронту. Йшлося практично про долю соціалізму в нашій країні, про долю революції»¹⁵.

Завершуючи висвітлення теми, слід підкреслити, що 1921—1925 рр. ознаменувалися величезною теоретичною і практичною діяльністю В. І. Леніна, Комуністичної партії. Запровадивши нову економічну політику як єдино правильну на перехідний від капіталізму до соціалізму період, партія тим самим зміцнила союз робітників і селян, поживила господарську діяльність країни.

Величезним вкладом у марксистську науку стала ленінська концепція побудови соціалізму в СРСР. Володимир Ілліч озброїв партію комуністів, радянський народ ясною перспективою економічного, політичного і соціального розвитку Країни Рад.

У ці роки було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік, що стало ще одним свідченням триумфу ленінської національної політики. Виникли сприятливі умови для піднесення економіки і культури всіх братніх радянських республік, зміцнення оборонної могутності багатонаціональної соціалістичної Вітчизни.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ)

¹⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 15.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ГЕНЕРАЛ А. В. НЕСТОРОВСЬКИЙ — ГЕРОЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 р.

На околиці старовинного російського міста Великі Луки, в центрі Успенського кладовища височить шестиметровий обеліск з рожевого граніту, на якому викарбовано: «Лейб-гвардії генерал-майору Авіву Васильовичу Несторовському. Нар. 1780 р. серпня 10 дня. Пом. 1829 р. грудня 22 дня». Викликає подив, що прах генерала з еліти імператорської гвардії покоїться в зубожилому повітовому містечку, та й ще на кладовищі, де (судячи по архівних документах за 1801—1835 рр.) ховали померлих лише міщанського та селянського станів Великолуцького повіту. Герой Вітчизняної війни 1812 р., кавалер багатьох вищих орденів, російських та іноземних, командир лейб-гвардійської бригади, флігель-ад'ютант Микола І... І похований на мужницькому кладовищі! Факт для тих часів безпрецедентний! Можна лише припустити: опала, заслання...

Біографія гвардійського генерала А. В. Несторовського заслугоує вивчення. В Центральному державному воєнно-історичному архіві серед документів Московського відділення загального архіву Головного штабу російської армії є формулярний список «Про службу і достоїнство генерал-майора лейб-гвардії 1-ої Артилерійської бригади Авіва Васильовича Несторовського». На підставі цього документа та ряду матеріалів Великолуцького філіалу Псковського держархіву, а також даних, запозичених з книги М. В. Нечкіної «Движение декабристов» (т. 2) і «Журнала генерал-ад'ютанта о декабрьских событиях» К. Ф. Толя, ми спробували реконструювати біографію героя 1812 р.

Авів Васильович Несторовський народився 10 серпня 1780 р. у Переяславському повіті Полтавської губернії в родині дрібного чиновника, на утриманні якого було четверо дітей. Тому дванадцятирічного Авіва відправили в Артилерійський кадетський корпус, де навчання проводилося на казенний кошт. Через 5 років 17-річний Авів Несторовський в чині підпоручика одержав призначення у війська для проходження дальшої військової служби.

З 1804 р. молодий офіцер на Кавказі, у діючій армії, в постійних боях з турецькими та іранськими загарбниками, які намагалися захопити Вірменію і Грузію. В 1806 р. Несторовський вже штабс-капітан, а за мужність і відвагу, виявлені в боях з турецькими військами Юсеф-паші біля селища Гумри, його нагороджено орденом «Анна IV ступеня». В 1808 р. Авів Васильович бере участь у визволенні від турецьких яничарів фортеці Еривань (нині Єреван).

З червня 1810 р. штабс-капітан Несторовський командує артилерійською ротою в Задунайській армії, бере участь у штурмі фортеці Рушук. В генеральній битві поблизу Батина мужній офіцер, будучи тяжко пораненим, не залишив поле бою. Вогнем своїх гармат рота під його командуванням погнала ворогів назад. За виняткову хоробрість і воєнне вміння штабс-капітану А. В. Несторовському було присвоєно звання капітана, він також нагороджується орденом «Володимир III ступеня з мечами».

Початок Вітчизняної війни Несторовський зустрів на Україні в армії генерала Тормасова. З листопада 1812 р. він бився з наполеонівськими загарбниками у складі військ, що визволяли Білорусію. Він командує батальйоном 18-ї артилерійської бригади в боях за Брест-

Литовськ (нині Брест). За ці бойові подвиги Несторовський одержав звання «підполковник» і був нагороджений орденом «Анна II ступеня».

Відзначився Авів Васильович також в боях за визволення Польщі і германських князівств під час переслідування наполеонівських армій, що відступали. Батальйон Несторовського входив до складу артилерійських частин, що забезпечили перемогу російської зброї в битвах за фортецю Торунь, міста Бауцен і Дрезден. За ці бойові успіхи Авіва Васильовича нагороджують золотою шпагою «За хоробрість» і подячною грамотою командуючого 1-ю Армією генерала Баркляя де Толлі. Вручення іменної золотої зброї в усі часи вважалося дуже високою нагородою для офіцера.

З 21 грудня 1813 р. у складі 18-ї артилерійської бригади Авів Васильович бере участь в боях на території Франції. За штурми фортець і міст Лінїї*, Бріен-Лешато, Ларошаль підполковника Несторовського нагороджують найвищим офіцерським орденом «Георгій IV класу», а в серпні 1814 р. цей бойовий офіцер призначається командиром 8-ї артилерійської бригади. За оволодіння містами Лаферт-Сужар і Суассон Несторовський відзначений орденом «Анна II класу з діамантами» і грамотою головнокомандуючого Російською армією князя Вітгенштейна. Після закінчення Вітчизняної війни 1812—1814 рр. Авіву Васильовичу вручено бронзову «Медаль 1812 року» і срібну медаль 1814 р. «За взяття Парижа». А в 1819 р. Несторовському було присвоєно звання полковника.

За наказом Олександра I у червні 1820 р. полковника А. В. Несторовського призначено командиром лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади, що дислокувалася у Санкт-Петербурзі. Великими були ратні заслуги армійського полковника, сина всього тільки титулярного радника,— йому було надано велику честь: командувати привілейованим лейб-гвардійським артилерійським з'єднанням, офіцерський склад якого комплектувався лише титулованими дворянами.

Про військову службу гвардійського полковника Несторовського у Петербурзі відомо поки ще небагато. Ми маємо лише мізерні дані із спогадів генерала К. Ф. Толя. З них видно, що 1-а лейб-гвардійська бригада не брала участі у придушенні повстання декабристів 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі. За наказом спадкоємця престолу Миколи I всі гвардійські війська мали зайняти диспозицію на вулицях Петербурга для локалізації бунтівних частин. З 1-ї лейб-гвардійської бригади лише 2 3/4 роти (а їх в бригаді 18) були розташовані біля будинку Головного адміралтейства. Відстань від нього до Сенатської площі робила неможливим обстріл повстанців. До того ж, як свідчить генерал Толь, у цих рот не було жодного бойового заряду до гармат.

У 1828 р. генерал-майора Несторовського знову направляють у діючу армію. Він приймає командування артилерійською бригадою, що входила до складу російських військ, які допомагали братньому болгарському народу в його визвольній боротьбі з багатокімовим османським гнітом. Ця бригада штурмувала турецькі фортеці Ісакчі, Бабадаг, Кістенжу. В кінці серпня 1828 р. почалася знаменита облога фортеці Варна. В разі успіху при проведенні цієї операції російські війська одержували реальну можливість виграти воєнну кампанію 1828 р. проти османів. У кінці вересня Варна пала, російські війська одержали перемогу. При штурмі фортеці відзначився генерал Несторовський. Микола I оголошує йому особисту подяку, а 7 жовтня 1828 р. наказує йому залишити театр воєнних дій. Вже в Росії Авів Васильович дізнається про переможний для російської зброї мир в Адрианополі.

* Назви міст дано за архівними документами.

У чому ж причина опали заслуженого 48-річного генерала? Досить можливий конфлікт з новим командуючим російською армією на Балканах генералом Дибичем, улюбленцем Миколи І. Не виключено, що Несторовський, будучи дуже досвідченим воєначальником, висловився проти поспішного, погано підготовленого наступу російських військ, що загрожувало чисельними невиправданими втратами. А ідея цього наступу належала саме Дибичу, якщо й не Миколі І. Царська немілість привела генерала у Великі Луки. Важко припустити, чому Несторовський опинився саме в цьому місті. Ніяких володінь у Великолуцькому повіті він, за відомими нам архівними документами, не мав. Та й ніколи не був бойовий генерал поміщиком!

У «Книзі Великолуцького Духовного управління» записано, що генерал-майор Авів Васильович Несторовський помер від «нервової гарячки» 26 місяця грудня 1829 року... І похований при Успенському цвинтарі». За статутом російської армії вищих чинів лейб-гвардії (до яких належав А. В. Несторовський) мали ховати в Санкт-Петербурзі, на цвинтарі при Олександрівській лаврі, з воїнськими почесностями і в присутності всіх офіцерів з'єднання, яким командував померлий. Тривалою виявилася царська немілість... Згодом на могилі генерала Несторовського було встановлено гранітний обеліск — такий, як на могилах героїв Бородіна.

Біографія Авіва Васильовича Несторовського — свідчення високих морально-бойових якостей солдатів і офіцерів російської армії, які відстояли незалежність Вітчизни від іноземних поневолювачів у 1812—1814 рр.

С. Г. ПЕТРОВ (Великі Луки)

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. КОСТОМАРОВ

МАЗЕПА

ГЛАВА ТРЕТЬЯ

(Продовження)

Тут гетман постарался набросити вскользь підозрення на Юрія Четвертинського. Мазепа сам, в бытність свою в Москві, исходатайствовав цьому человеку повернення в малоросійський край. Воротившись, князь Юрій Четвертинський женився на прежней своей невесте, дочері несчастного Самойловича, жил в своей маєтності в хуторі Дунаеве и прийняв к себе тещу, жену сосланного гетмана¹. Мазепе это было не по-сердцу. Он навел речь на князя Юрія и говорил:

«Вот еще этот князь Юрій Четвертинский, пьяница, рассеивает в народе худые слухи на мой счет. Он говорил батуринскому попу Василью: «где прежде была вода, там опять вода будет. Бывшему гетману уже есть царская милость: увидишь, что с его злодеями станется!» Да тут же меня помянул: не тайно, а явно, знатым особам говорит про меня худое, не зазрясь ни на кого. Живет он, Юрій, под моим урядом, а мне унять его невозможно. Он пожалован стольничеством. Взять бы его с женою к Москве, да и тещу его вывезти бы из малоросійских городов и к мужу отослать, потому что от них умножается мне зло. Взять их отсюда есть пристойная причина: он — стольник и, находясь в таком чине, в дальних от Москвы малоросійских городах ему волочиться не довлеет, а гетманской жене от мужа врознь жить неприлично».

На другой день было новое свидание гетмана с дьяком. Борис, согласно с данным ему наказом, все-таки хотел подозрение в составлении подметного письма свернуть на кого-нибудь из жителей польских владений и говорил об Искрицком. Надобно знать, что еще прошлый год была к гетману подсылка от львовского епископа Шумлянського, принявшего унию. Приезжая к Мазепе, польский шляхтич Доморацкий привез от Шумлянського письмо такого содержания, да всяк, прочитавши его, мог подумать, что между униатским архиепископом и малоросійским гетманом ведутся какие-то секретные сношения в пользу Польши и в ущерб царской власти. В этом письме говорилось о прежней посылке к гетману пана Искрицкого². Гетман тогда же сообщил об этом в Москву, подверг Доморацкому пытке и вместе с пыточными речами отправил его самого в Москву. Теперь Борис Михайлов говорил:

«Вызвать бы тебе, гетман, этого Искрицкого. С ним бы ты мог разговориться и выведать, кто к тебе его посылал».

«У Искрицкого, — говорил гетман, — здесь есть тесть, Павел Герцик. Искрицкий хотел сюда ехать, да воротился назад, может быть, услышавши, что Доморацкий задержан. Я призову его, Герцика, и скажу, чтоб он зятя звал к себе. Когда удастся мне Искрицкого заманить и он обличится в связи с Доморацким, я прикажу его вывезти за город Киев и повесить на дороге в польские города. Только напрасно искать составителя подметного письма в польской стороне, — и я, и все стар-

¹ Арх. Ин. Дел. 1690 г., № 9.

² Ваша милость уже имеешь ведомость от пана Искрицкого, но Искрицкий нас еще ни о чем не извещает, чему мы удивляемся. Авось либо новый посланец наш, вручитель настоящего письма, будет счастливее и принесет нам добрые вести и пр.

шини подлинно знаем, что письмо это написано Михайлом Василевичем»*.

В это время пришло известие из Киева о кончине митрополита Гедесна. Царский посланник знал, что гетман не любил покойника, но Мазепа перед Борисом Михайловым, говоря о смерти Гедесна, прослезился и начал ратовать похвалы двум скончавшимся тогда иерархам: митрополиту Гедесну и московскому патриарху Иоакиму.

Уже просясь с гетманом, царский посланник дьяк Борис Михайлов попросил назад подметное письмо, которое привозилось гетману для показа. Дьяк объяснял, что это письмо нужно для сыска воров в государевом приказе. Мазепа увидал недоверие к себе, изменился в лице, выслал прочь бывших там и, оставшись с Борисом Михайловым наедине, говорил:

«Очень меня печалит то, что во мне сомневаются! Иначе для чего бы это письмо брать назад от меня? Зачем хотят хранить такие клеветы и сплетни про меня? Из этого я догадываюсь, что письму этому верят и о моей голове станут мыслить!»

Борис Михайлов уверял гетмана в неизменной к нему милости обоих государей и объяснял, что подметное письмо требуется обратно вовсе не ради какой-то осторожности от гетмана, а для сыска воров.

Гетман позвал генерального писаря Кочубея и сказал:

«Се ще меня шепя в серце влязла! Борис просит лист назад».

«Что с ним будете делать? Разве в наказе у тебя написано, что взыть его назад?» — спросил посланца Кочубей.

«В наказе того писать не доводится, — сказал Борис Михайлов, — а мне приказано словесно привезти назад письмо».

Кочубей по приказу гетмана принес царскую грамоту, где было сказано, чтобы верить Борису во всем, что у него в наказе написано. Прочтена была грамота. Гетман произнес:

«Видишь, верить тому, что в наказе написано, а того, чтобы письмо назад отдавать — не написано, и потому нам отдать письма нельзя. Такие письма подираются и сжигаются, а я, гетман, до их государского указа то письмо сохранил в целости для подлинного свидетельства и сыска и учню до самой крайней ведомости доискиваться, а тебе то письмо не отдам».

В разговоре с Борисом Михайловым Мазепа сознавался, что его многие не любят и считают поляком, способным изменить царской державе. «Зарят мне. — говорил он, — что я когда-то в молодости был поковым у прежнего польского короля Яна-Казимира и что у меня в Польше есть сестренца (сестра). Оттого чают у меня доброжелательство к польской стороне. Точно, меня в молодых летах отец отправил ко двору Яна-Казимира, только этого не следует мне ставить в подозрение. Лучше же было, что я научался обращению с людьми вблизи королевской особы, а не где-нибудь в корчмах, предаваясь всяким безобразиям. Хоть и был я при польском короле, однако после, по моей прямой совести, перешел на сю сторону Днепра и тут получил себе милости и всякое добро, и дослужился до гетманского чина и с ним до всякого довольства и почета у их царских величеств, а не у польского короля. Теперь вот, по милости их царских величеств, я мало чем меньше польского короля. Чего же мне еще желать? Прегние гетманы помыслили иначе и зато себе восприяли, а я то имею непрестанно в своей памяти. А что моя сестра остается в Польше, так это потому, что она обжилась там и возвращаться ей сюда незачем. Ведь и кроме меня, гетмана, у многих из наших старшин есть сродники в Польше: у обозного Борковского, например, там родной брат... На них, однако, позора за то нет. И меня подозревать не следует, будто я доброжелательственную более польской стороне»

* Підтверджується думка М. І. Костомарова, що Мазепа вив'їв чужими руками розправлятися з своїми дійсними і потенційними ворогами.

«Я, — заметил Борис Михайлов, — о тебе таких речей не слышал, да и говорить никто не посмеет. Объяви, гетман, именно, кто о тебе такие речи говорил».

«Я ведь говорил, — отвечал гетман, — об этом, только очищая себя от подозрений, а не на доводе против кого бы то ни было, и объявлять о таких людях незачем. Вот только что нехорошо: нынешние малороссийские люди ездят в Москву и живут по столице в разных местах, а особю двора малороссийского не имеют, по своей воле везде бродят из улицы в улицу, иные покумились и посватались с вашими людьми всяких чинов и от них-то идут всякие поговоры и непристойные слова, и если на Москве впредь учинится какое воровство, или подметное письмо явится, о том никакими способами розыскать будет невозможно. Пусть бы великие государи изволили указать особый двор для малороссиян, как уже было при царе Алексее Михайловиче».

11 апреля гетман отправил Бориса Михайлова с большим почетом, сам провожал его до кареты, а генеральные старшины, хоружие и асаул проводили его за пять верст от Батурина.

Попытка гетмана заманить Искрицкого, как говорил гетман дьяку, не удалась. Посланный челядник добрался до имени Искрицкого и подал ему письмо будто бы от Доморацкого. Но Искрицкий смекнул хитрость и сказал: «А где Доморацкий? Знаем мы вас, крашенные лица! Не будь мирного договора, знал бы я куда деть тебя, листоношу!» И прогнан был челядник, и вернулся ни с чем³.

Между тем в Польше появилось от Мазепы такое же загадочное лицо, каким являлись из Польши в Малороссию к Мазепе Доморацкий и Искрицкий. Это был человек среднего роста, тощий, бледнолицый, с клинообразною бородкой, с длинными усами, в чернеческой одежде. С виду казался ему лет около сорока. Он называл себя иноком Соломоном⁴. Он приезжал в Польшу два раза. Первый раз в конце 1689 года; тогда он привез и подал польскому королю в Жолвке письмо гетмана Мазепы, будто бы писанное во время возвращения из похода к Перекопу и порученное этому чернецу, бывшему в крымском походе с образом Всемилостивого Спаса. В этом письме гетман жаловался на утеснения, терпимые малороссиянами от Москвы, желал воссоединить снова Украину с Речью Посполитою, обещал расположить к этому козаков, просил королевской протекции и заявлял, что с ним в замысле татары⁵. Король не вполне поверил подлинности этого письма, задержал чернеца, отправил в Креховский монастырь недалеко от Жолквы, а немного времени спустя приказал отпустить его и выдать ему проезжий лист на обратный путь в Украину, как человеку будто бы бродившему за собираньем милости. Весною 1690 года Соломон явился снова в Польшу и направлялся прямо в Варшаву. Не доезжая польской столицы, нанял он какого-то студента и вместе с ним составил «воровские» письма к королю и к коронному гетману будто от имени Мазепы с таким же, как и в прежнем письме, желательством приятни и подданства Польской Короне от войска запорожского и от всего малороссийского народа. Студент, которого подговорил на это Соломон, прежде служил «хлопцем» у какого-то итальянца, а потом учил детей у хозяина того дома, куда пристал Соломон. После составления фальшивого письма чернец остался пьянствовать в Солке, а студент уехал вперед в Варшаву, явился к королю и донес об обмане. Скоро вслед за студентом прибыл в Варшаву чернец Соломон и подал королю письмо, будто бы от малороссийского гетмана, уже переписанное набею. Но король был уже предупрежден, приказал тотчас позвать студента и дать ему очную ставку с Соломоном. Студент обличал плу-

³ Арх. Юст., кн. 59, л. 159 и далее.

⁴ Арх. Ин. Дел. — Дела польские 1690 года.

⁵ Устрялов. Ист. Петра Велик., т. 1, прилож. 10, с. 483.

товство черневими отпусками письма, написаними его рукою. Присмотревшись в лицо чернецу, король узнал в нем того самого, который уже приезжал к нему с подобным письмом и представлялся в Жолкве в прошлом году. Соломон сначала запытался и вывертывался; но когда ему пригрозили пыткой, то сознался, что оба раза подавал королю от гетмана Мазепы фальшивые письма и делал это самозвольно, желая как-нибудь поселить раздор и смятение⁶. После того, когда Соломона содержали под караулом, он, думая как-нибудь вывернуться, вымыслил еще два письма от Мазепы — одно к королю, другое к Шумляньскому, в которых излагалось удивление, почему посланный чернец Соломон не возвращается⁷. Король на этот раз еще менее мог поддасться обману после того, как этот чернец был уже уличен студентом в составлении фальшивого письма. Припугнутый угрозами пытки, Соломон указал на фальшивые печати, выдаваемые за Мазепины, зарытые им в саду⁸. Король приказал содержать чернеца Соломона под крепким караулом в двойных кандалах и уведомить о том московское правительство и гетмана Мазепу. Король сообщил Мазепе, что из показаний, данных Соломоном, оказывалось, что он был родом из Брод, служил у Дорошенка, потом ушел в Москву и поступил там в духовное звание. В то время, как сам князь Василий Васильевич Голицын находился во вторичном крымском походе, сын князя, управлявший Москвою, посылал Соломона к бывшему гетману Самойловичу и тот будто участвовал в замысле составить фальшивые письма от имени Мазепы к польскому королю⁹.

Когда Мазепе доставлены были копии с показаний Соломона, он изъявил недоверие в их подлинности и советовал московскому правительству вытребовать Соломона в Москву чрез особого гонца в Польшу¹⁰. О том же Мазепа написал к коронному гетману польскому, домогаясь отсылки Соломона в Москву¹¹. Гетман настаивал на обвинениях Михайла Василевича Галицкого и притягивал к делу некоего Афанасия Озерянского, служившего по разным поручениям у Михайла Василевича и жившего у последнего в Москве. Арестованный в Ахтырке или Лебедине, Озерянский был доставлен в Ватурин и там выдавал за неоспоримую истину, что чернец Соломон выслан был в Польшу Михайлом Василевичем¹². По настоянию гетмана еще 24 апреля велено было препроводить Михайла Василевича в Москву с женою и детьми¹³, но, по осмотру врача, Михайло Василевич оказался страждущим меланхоликою и был оставлен в слободе Михайловке до зимнего пути¹⁴. Мазепа не давал ему покоя: по гетманскому прошению последовал 10 октября указ Шереметеву непременно взять Михайла Василевича и доставить в Москву. Не помогло Михайлу Василевичу обращение к новоизбранному после Гедеоны киевскому митрополиту Варлааму Ясинскому с просьбою примирить его с гетманом, который заподозревает его без всяких оснований в слагании фальшивых писем. Гетман, с обычным ему видом мягкосердечия, уверял митрополита, что он рад все сделать для Михайла Василевича, но не смеет без царского указа, а между тем продолжал посылать в Приказ просьбы о непременно арестовании Михайла Василевича. 30 ноября Шереметев арестовал Михайла Василевича и его повезли в Москву вместе с детьми, оставивши, однако, в именин больную жену владельца. Так как все предшествовавшее лето шли толки о Михайле Василевиче и можно было

⁶ Арх. Юст., кн. 59.— Арх. Ин. Дел, 1690 г., № 29.

⁷ Устрялов в. Ист. Петра Вел., т. 1, прилож. X, с. 479 и 480.

⁸ Там же, с. 485.

⁹ Там же, с. 483—485.

¹⁰ Арх. Юст., кн. 59.

¹¹ Там же, кн. 62, л. 27.

¹² Арх. Юст., кн. 59, л. 201.— Арх. Ин. Дел, июль 1690 г.

¹³ Арх. Юст., кн. 59, л. 104.

¹⁴ Там же, л. 325.

предвидеть, что как бы он ни отписывался, а все-таки его повезут в Москву, то Леонтий Полуботок, благодетель и родственник Михайла Василевича, опасаясь, чтобы по настоянию Мазепы не арестовали и его, решился предупредить беду отважным шагом: в июле 1690 года он сам побегал в Москву, думая добиться личного представления царю Петру и подать ему на письме обличение против гетмана. Царь Петр не допустил его к своей особе¹⁵, а приказным путем Полуботку трудно было выиграть свое дело, потому что обвинения против гетмана он не основывал ни на каких неоспоримых доказательствах. 23 июля его отправили за караул в Малороссию, поручили гетману держать его в своей маетности и гетману «учинилась от того великая, стыдная печаль»¹⁶.

В Москве не имели никакого повода принимать на веру доносы врагов гетмана, тем более, когда Мазепа сильно себя выгораживал заранее тем, что домогался, чтобы Соломона препроводили не к нему, а в Москву. Но в Москве в обращении с малороссянами давно уже усвоили способ держаться, как говорится, себе на уме, поэтому не удивительно, что Михайло Василевич, привезенный в столицу в конце 1690 г., тотчас же в начале 1691 года отпущен был в свою маетность Михайловку¹⁷, а за поведением гетмана думный дяк Украинцев секретно поручил наблюдать генеральному писарю Кочубею¹⁸.

Соломон сидел в кандалах в Польше, а Доморацкий в Москве. Московские бояре обратились к жившему постоянно в царской столице польскому резиденту Довмунту и требовали выдачи Соломона. В сентябре 1691 года польский гонец Ян Окраска передал в подлиннике составные письма и поддельные печати, взятые у Соломона, а затем по королевскому приказанию, выдан был и Соломон, взамен которого бояре выдали Доморацкого, сообщая, что король должен приказать казнить его смертью, а вместе с тем произвести розыск над Шумлянским и учинить ему наказание¹⁹. Об этом уніятском епископе Шумлянском в Москву приходили жалобы от киевского митрополита Варлаама в том, что Шумлянский при живом митрополите именует себя киевским митрополитом и самовольно присваивает себе в польских владениях маетности, принадлежащие киевской митрополии²⁰.

Выданного поляками Соломона отправили для казни из Москвы в Батурин с царским гоним Языковым. Мазепа относительно Соломона показал себя сдержанно: он объявил, что без совета со всеми полковниками не станет его казнить: так издавна ведется по войсковым обычаям Мазепа уверял, что вообще не желает никого казнить смертью и сам будет за своего злодея и клеветника просить милосердия у великих государей.

Удерживая на время Языкова, Мазепа послал созвать старшин и полковников для суда над преступником. Этот преступник, как оказалось, назывался в мире Семен Троцкий, по лишению монашеского сана он предан был мирскому войсковому суду под именем расстриги Сеньки. Царский гонец привез Мазепе приятную новость: Михайло Василевич, по указанию на него самого Сеньки, привезен в Москву, жестоко пытан и осужден на ссылку в Сибирь²¹.

Съехавшиеся старшины и полковники подвергли розыску Сеньку Троцкого.

¹⁵ Gordon, т. II, с. 310.

¹⁶ Госуд. Арх. Кабинетные дела, отдел II, кн. 53.

¹⁷ Арх. Юст., кн. 59.

¹⁸ Госуд. арх. Кабинетные дела, отдел II, кн. 53. (На попятку його гетьманування Мазепі не довіряли у Москві, і цьому сприятному авантюристові довгий час довелося завойовувати прихильність царя Петра і його сподвижників. — М. К.).

¹⁹ Арх. Ин. Дел. Польские дела, связка 146.

²⁰ Арх. Ин. Дел. 1691 г., № 11.

²¹ Там же, 1692 г., № 24.

«Помни страшный суд Божий и смертный час свой, — говорили ему, — скажи правду. Кроме Мишки Васильева? кто еще был с тобою в соумышлении?»

«Я уже все сказал на Москве, — отвечал подсудимый, — никаких не было соучастников. Если бы кто в сем деле был со мною, я бы еще в Москве все сказал, — не стерпел бы таких жестоких пыток с огня».

Его приговорили к смертной казни. Тогда царский гонец сказал: «Итак, мне остается казнить его тотчас».

«Казнить его тотчас нельзя, — возразил гетман, — мы о нем к великим государям писали. Подождем царского указа. Еще надобно дать преступнику время покаяться, да и людей собрать побольше, чтобы все видели казнь его. Недурно было бы повезти его по всем городам, чтобы народ везде его увидел. Мишку же Васильевича надобно заслать на вечное житие в самые дальние сибирские города... Скорбно мне то, что злые люди из малороссийских жителей клеветуют на меня, будто я служу великим государям неправдою, будто думаю изменить и передаюсь польскому королю в подданство. Сокрушаюсь, когда я слышу об этом. На прежних гетманов таких наветов не было, как на меня».

До получения царского указа Сеньку Троцкого держали в тюрьме. Царской милости не последовало. Сеньку казнили смертью 7 октября 1692 года.

Гетман был доволен, что ему удалось уничтожить одного из злейших врагов своих, Михайла Васильевича, но ему хотелось также утопить Леонтия Полуботка и сына последнего, Павла. Гетман говорил Языкову:

«Говорил нам миргородский полковник Данило Апостол: как мы с старшинами ехали к Троице по указу государя Петра, Павел Полуботок догнал на дороге ехавшего в карете Апостола и сказал, что был у Михайла Васильевича и тот едва ли не исполнит давнишнего намерения своего снять с плеч голову гетману. Дело выходит так: если знал Павел Полуботок про такой замысел, то и отец его, Леонтий, наверное, знал. Явно показывается злоба их обоих ко мне: они знали об умысле на жизнь своего властителя и не предостерегли его»²².

Войсковой суд решил обоих Полуботков лишить маестностей и держать под стражей²³.

Дело чернеца Соломона осталось неразъясненным и загадочным. Устрялов, в своей «Истории Петра Великого», склоняется к такому мнению, что Мазепа в самом деле тайно посылал в Польшу этого чернеца. Но на это нет никаких оснований. Невозможно, чтобы Мазепа, доверившись Соломону такое страшное для себя дело, сам потом добивался, чтобы Соломона выдали в Москву и допрашивали его там, а не в Батурине. Не следует допускать тайной измены в 1690 году на том только основании, что этот человек оказался изменником через 18 лет. Обстоятельства позже были совсем иные, чем ранние. Мазепа действительно был истый поляк по своему польскому воспитанию и шляхетскому происхождению, но, раз отступивши от Польши к козачеству, он сделался гетманом, получил в козачестве такую высокую степень, которая ставила его, как он сам о себе выражался, мало меньше польского короля; обласканный московским правительством, не имея при том повода опасаться прекращения к себе доверия, Мазепа ничем не мог быть побуждаем к измене, польская сторона не была могущественна, а московская слишком слаба. Мазепа не был еще тайным врагом русского царя и русской державы, потому что это не представляло ему

²² Арх. Юст., кн. 66, л. 157, 168 и 170. (Мазепа надаремис бачив у Павлові Полуботкові конкурента на гетьманську посаду. Після зради Мазепи Полуботок залізався вірним російському урядові, був спочатку чернігівським полковником, а в 1722—1723 рр. — гетьманом Лівобережної України. — М. К.).

²³ Арх. Ин. Дел, 1692 г., № 24.

никаких выгод. Был ли кем-нибудь подослан Соломон, или же по собственному побуждению составил подлог, это остается неизвестным, тем более, что у нас в руках не было допросов, сделанных ему в Москве, и очной ставки с Михайлом Василевичем. Во всяком случае нет причины не допускать вероятности того, что выставлено причиною появления этого чернеца, именно интриги Михайла Василевича, который так же ненавидел Мазепу, как и Мазепа его, преследуя упорнее, чем кого бы то ни было из своих недоброжелателей. По настоянию Мазепы, в Сибирский Приказ дан был царский указ — «сосланного в Сибирь Мишку Василева беречь строго, как человека велими коварного и неусыпного изобретателя козней»²⁴. Все имущество осужденного было отписано на гетмана²⁵. Но сын сосланного, Данило, упрямился вернуть ему движимое отцовское имущество, хотя слободу Михайловку отдал племяннику гетмана Обидовскому. Мазепа был недоволен и этой милостью к сыну своего лютого врага²⁶. Тем не менее последний нашел себе в Москве настолько покровительства, что мог упрямиться, чтоб его родителя не отправляли в Красноярск, дабы не дать ему там умереть с голода, а оставили на житье в Тобольске²⁷.

Кроме таких крупных врагов, как Михайло Василевич и Полуботки, гетману досаждали другие не столько важные лица: так, в начале 1690 года глуховский сотник доносил Севскому воеводе, что в город Глухов приезжал из Севска ротмистр Соболев, с тремя рейтарами, и в ратуше, в собрании товариства, произносил непристойные речи о гетмане и о великих государях, говоря так: «худо великие государи делают, что служилым людям волокиту чинят; соберемся и убьем гетмана, а другого поставим!» Произведено было следствие. Соболев заперся в худых речах о государях, а в речах о гетмане сознался, говоря, что произнес это в пьяном виде, и за это козак бил его по щекам. Соболева указано было Севскому воеводе казнить смертью, «чтоб иным непостоянным людям неповадно было таких лукавых и возмутительных слов изрыгать»²⁸. Двое из ховыших по городским и сельским ярмаркам торговали: один — москвич Кадашевской слободы, другой — калужанин, говорили: «гетману не долго быть на уряде; скоро прищлют из Москвы бывшего гетмана на его место, затем, что малороссийский народ не только не хочет иметь Мазепу у себя гетманом, но желал бы, чтобы имя его здесь не упоминалось»²⁹. Индуктор, собиравший на границе торговые пошлины, услышал это и донес. Обвиняемые на допросе, учиненном над ними в Севске, заперлись и их посадили только в тюрьму²⁹. Явился еще врагом гетмана некто Михайло Чалиенко. Родом он был из Черкас, немалое время находился в татарской неволе, после освобождения явился в Киев и подал донос на гетмана в таком же смысле, как подавались и прежние доносы: гетман по природе поляк и желает отступить от державы великих государей под польскую власть; в этих видах он приобретает себе заранее маетности в польских владениях и просит зятя своего Войнаровского, земского старосту владимирского, селить людей в селе Мазепинцах (Мазепинцах), где родился Мазепа. Доносчика было приказано наказать кнутом и сослать в Архангельск; но Чалиенко убежал оттуда, скитался и в 1693 г. был, вместе с своим братом Лукою, схвачен в малороссийском городе Ворожее тамешным сотником и отправлен в Батурин³⁰. Царским указом

²⁴ Арх. Юст., кн. 67, л. 103.

²⁵ Арх. Ин. Дел, 1693 г., февраль, № 1.

²⁶ Арх. Юст., кн. 66, л. 799.

²⁷ Там же, кн. 67, л. 103.

²⁸ Арх. Ин. Дел, 1690 г., апр., № 27.

²⁹ Доводяться захоплюватися класовим відчуттям і проницливістю простого народу, віддалених від гетьмана селян, міщак і козаків, які краще розкусили провідника вже в перші роки його урядування, чого не змогли зробити численні російські чиновники, яким було доручено пильнувати за гетьманом.

³⁰ Там же, 1689 г., № 56.

³¹ Арх. Юст., кн. 66, л. 970 и 985.

от 2 июня велено было казнить его смертью³¹. Мазепа, неутомимый к таким врагам, которых опасался, зная, что за ними есть в Москве протекция, склонен был показывать великодушие к врагам неважным и малосильным. Он ходатайствовал о милосердии Чалиенко. «Сам я человек грешный, — писал он, — и верю, что Господь наипаче прощает грехи тем, которые прощают другим причиненные им досады». Московское правительство отзывалось, что опасно оставлять в живых таких, которые могут убежать в польскую сторону или пристать к врагам, в случае неприятельского вторжения³². В Москве какой-то малороссиянин Порванский распространял о гетмане худые слухи и хотя, когда его схватили, он под пыткой показал, что болтал в пьяном виде, однако его отправили в Батурин для совершения над ним казни³³.

Недавно еще московское правительство возмущено было пасквилем в подметном письме, поднятном великорусским ратным человеком Вскоре, в 1691 году, явился в Киеве другой пасквиль на гетмана. Его принесла в киевский Фроловский девичий монастырь неизвестная монахиня из польских владений. В этом новом пасквиле говорилось почти то же, что и в прежнем: что Мазепа некогда продавал бусурманам христиан в рабство, что, достигши гетманского сана, злоумышлял, вместе с князем Голицыным, на жизнь царя Петра, что у него есть тайная мысль отдать Малороссию Польше, с целью истребления православных церквей и православной веры, и что, готовясь к этому исподволь, он покупает для сестры своей маестности в польских владениях. Митрополит при трех игуменах допрашивал игумена Фроловского монастыря и сестер и, не доискавшись, кто такая была неизвестная монахиня, доставившая в монастырь письмо, отправил их в Батурин. Гетман также ничего от них не допросился и поручил матери своей, игумене киевского Печерского монастыря Магдалине, прозвонить каким-нибудь путем дознание — кто такая была эта неизвестная монахиня. Мать Мазепы отправила доверенную монахиню Липницкую в Полонский девичий монастырь, находившийся в польском владении. Липницкая проведала, что то была уставщица того же монастыря и что еще прежде она сообщала своей игумене, будто нашла это письмо на дороге в верхнем городе Киеве против двора воеводского и отнесла в Фроловский монастырь без намерения вредить гетману. Уставщица, снова опрошенная в присутствии Липницкой, во всем заперлась³⁴. Этот пасквиль не мог повредить гетману, как и прежний, но Мазепа не мало тревожился такими выходками против себя и так изъяслялся в своих отписках в Приказе, обращенных к лицу государей: «Истинно рательная служба моя не точю в нерадетельство, но и в злое клятвопреступничество превращается. Тяжко узвлел есмь непрестанными болезнями, сокрушилось и иссохлось сердце мое. Идеже бы мне без таковых напастей и козней свободным разумишком мыслити и простирати начинания о належаших в предбудуще времена службах и радениях, которые бы к угождению вам и к охранению вольностей православного российского народа належали, тут утешает мя всегда скорбь, печаль, плач и воздыхание, отчего неточю плоть моя немоществует, но и малый разумишко мой пришел в притупление и дух мой едва держится во мне»³⁵.

Московское правительство не только угрождало гетману, показывая недоверие ко всем обвинениям, так обильно сылавшимся против него, но оказывало милости родным его и всем, за кого он ходатайствовал. Сестра гетмана, о которой шла речь в подметном письме, была прежде замужем за Обидовским: от этого ее брака был сын, служивший при

³¹ Арх. Ин. Дел. 1693 г., № 39.

³² Арх. Юст., кн. 66, л. 985.

³³ Там же, л. 905 и 1031.

³⁴ Арх. Ин. Дел. 1691 г., ноябрь, № 64.

³⁵ Арх. Юст., кн. 59, л. 1380.

Мазепе в козачестве, сделанный впоследствии нежинским полковником и по ходатайству дядюшки-гетмана пожалованный вотчинами. Эта сестра гетмана, после смерти первого мужа, вышла вторично замуж за некоего Витуславского, от которого имела дочь Марианну, потом в третий раз вышла за поляка Войнаровского, от которого имела сына, уже подростка, по имени Андрея, любимца гетмана. Между нею и ее третьим мужем произошел разлад и она приехала в Киев к своей матери, игуменье Магдалине. Игуменья тотчас представила ее царскому киевскому воеводе князю Ромодановскому и тогда писала к своему сыну гетману:

«Теперь-то пристойно врагов наших обличить, зачем лают они, буд-то мать твоя высылает сестре твоей в Польшу казну, а сестра твоя покупает там для тебя маестности. Спросить бы сестру твою, да и челядь, хотя бы под страхом огненной пытки, какие там такие новозкупленные маестности?»

Гетман, не считая возможным ехать в Киев для продолжительного свидания с сестрою, просил московское правительство дозволить последней приехать к нему в Батурин. На это последовало разрешение указом 18 декабря 1691 года³⁶. Сестра оставалась у гетмана в Батурине до октября 1692 года, и Мазепа испросил у московского правительства разрешение сестре своей на беспрепятственный проезд в царские владения для свидания с матерью-игуменьею, с братом—гетманом и сыном Обидовским. «У меня, — замечал Мазепа, — в целом свете нет другого родства, кроме сестры, и мы друг к другу сердечною зажигаемся любовью; притом она исповедания восточного и желает по чаще поклоняться киевской святыне»³⁷. Впоследствии, зимою 1694 года, эта сестра Мазепы жаловалась брату, что муж ее Войнаровский, будучи сам римско-католического исповедания, стал побуждать ее изменить православию и не допускал к ней православных духовных с требами, поэтому она не хочет жить с мужем и просит дозволения навсегда переселиться в Киев к матери своей, игуменье Магдалине, и принять иноческий ангельский образ. Мазепа не решался сам разрешить ей этого, а испросил разрешение у царя через племянника своего Обидовского; сестра его приехала в Киев с двумя падчерицами, дочерьми Войнаровского от первого брака³⁸. Спустя недолго после того, Мазепа сообщал, что Войнаровский из польских краев требовал возвращения к себе жены своей, но она скончалась в киевском монастыре³⁹.

По ходатайству гетмана, избранный новый митрополит киевский Варлаам Ясинский, получил право именоваться экзархом московского патриархата и подтверждение прежних грамот Софийскому митрополитскому собору на маестности⁴⁰. Место архимандрита печерского после Ясинского заступил бывший генеральный судья Вуехович. Безсмейный и безродный, он, чувствуя уже подходящую старость, счел за лучшее искать пристанища в стенах святой обители и, пользуясь своим званием генерального старшины, без всякого полагасмо монастырскими уставами искусства, оставив свой судейский стол, прямо стал высокопреподобным отцом, а гетман, по его пострижении, исходатайствовал оставление за ним его прежних маестностей. При этом гетман не обошелся без того, чтоб и себя выставить: «не хочу, — писал он, — наступать так, как бывало поступал прежний гетман в таких случаях, что себе все забирал»⁴¹.

По ходатайству гетмана, получили жалованные грамоты на монастырские владения: игумен Киево-Николаевского монастыря Иосаф

³⁶ Арх. Юст., кн. 62, л. 434—436.

³⁷ Там же, кн. 66, л. 300.

³⁸ Там же, кн. 74, л. 658 и 667.

³⁹ Там же, кн. 75, л. 398—404.

⁴⁰ Арх. Ин. Дел., 1690 г., № 46.

⁴¹ Арх. Юст., кн. 66, л. 660.

Кроковский *, Межигорского монастыря игумен Иродион Журавский, которому подтверждены были ставропигиальные грамоты греческих патриархов, Братского монастыря ректор Гавриил и больничного монастыря при Печерской лавре игумен Иезекииль; им посланы были богослужебные одежды, утварь и обычная царская милостыня, а киевского девичьего Михайловского монастыря игуменя Агафия получила жалованную грамоту на деревню с землями, садами и прудами⁴². Выпращивая от московского правительства милости монастырям, гетман перед тем воздвигал на собственный счет храмы в этих же монастырях. В 1690 году построена была его иждивением соборная церковь в Николаевском монастыре, а в 1693 году воздвигнута Богоявленская каменная церковь в Братском монастыре и сооружен старый каменный академический корпус⁴³.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ

Дружба и союз России с Польшею, состряпанные искусственно, шитые на живую нитку, видимо распались. Это показывали и загадочные подсылки к малороссийскому гетману, и принятие в Варшаве по секрету запорожских посланцев **, и более всего сношения короля польского с ханом, открытые русским резидентом и подтверждаемые Мазепою, узнавшим о них через своих согладатаев⁴⁴. В Запорожской Сечи постоянно боролись две партии: одна, всегда недовольная московским правительством, хотела примирения и союза с Крымом, находя в таком союзе возможность получать выгоды от добывания соли и рыбы в крымских владениях; другая — склонялась к повиновению царю московским главным образом ради того, чтобы получать každогодно царское жалованье. Осенью 1690 года последняя партия взяла верх. 17 сентября царский стольник Чубаров с двумя посланцами от гетмана привез в Сечь царское жалование и царскую милостивую грамоту, в которой убеждали запорожцев не мириться с татарами, царскими врагами, и, напротив, быть готовыми к войне против них. С особым торжеством принимал желанных гостей кошевой атаман Гусак, одетый по праздничному, в кармазинный кафтан, подбитый соболями, со знаком своего атаманства — оправленною золотом и камнями «камышиною» в руке, в сопровождении всей сечевой атамании и товариства, также «цветно и стройно» разодетого. Гремели пушечные и ружейные выстрелы, были в литавры. Во всеуслышание прочитана была царская грамота, розданы были всем товарищам по росписи присланные царские подарки — меха, сукна и ткани. Тогда запорожские товарищи^{***} произносили такие слова: «пора нам, наконец, Бога бояться, пора перестать гневить христианских государей и тешить бусурман». Мазепа, извещая об этом Приказ, придавал этим словам значение обращения запорожцев на правый путь, советовал посылать скорее к запорожцам великороссийские ратные силы и заняться укреплением южных городов Русской державы⁴⁵.

Но скоро гетману пришлось не хвалить запорожцев, а делать им выговоры. Запорожцам хотелось скорее воевать против татар, чтобы с войны получать добычу и таким образом — в мире ли чрез посред-

* Опушено назви одержанях від гетьмана церковниками сіл

⁴² Арх. Ин. Дел, 1691 г., № 52.

⁴³ Киев. Месляцеслов.— Похилевич: «Монастыри гор. Киева». (Насправді Мазепа робив це звичайно не на власній кошт, а за рякунок військової скарбниці. Згадаймо зауваження автора в першому розділі, що «з гетьманськими прібутками новодились вельми економно», а всі великі витрати робились із скарбниці.— М. К.)

⁴⁴ Тобто, від ворожої російському урядові купки заможних козаків, що побоювались витратити свої багатства та привілеї.

⁴⁵ Арх. Юст., кн. 62, л. 760.

^{***} Члени запорізького товариства, козацтво.

⁴⁶ Арх. Юст., кн. 62, л. 760 и далее.

во безопасных промыслов, или в войне через добычу, а все-таки не оставаться без выгод на счет своих бусурманских соседей. Они послали спросить гетмана: когда же прикажут выступать им в поход. Гетман отвечал, что делать такие вопросы непристойно, а надобно с терпением ждать царского указа: иначе, если такие намерения несвоевременно разглашать, неприятель узнает и станет принимать свои меры⁴⁶. Во все лето 1691 года хотя и происходило несколько отдельных стычек с татарскими загонами, но они были неважны и неудачны⁴⁷, а зимою приходили угрожающие вести, что крымский хан выслал на Подол с ордою какого-то козака Степика, именовавшего себя гетманом козацким с бусурманской стороны, и, сверх того, другая орда еще в большем размере готовится идти в малороссийские города⁴⁸. Тогда в Сечи опять пробудились и зашевелились буйные инстинкты, враждебные московскому правительству и склонные к тому, чтобы пристать к татарам. Кошевой Гусак с трудом усмирил в Сечи междоусобие и казнил зачинщиков, но зато навлек на себя ропот*. Тут в это время в Сечи накопился удалый сброд из Украины, распространявший неудовольствие и против великороссийских властей, и против гетманского управления. Было в Украине разом несколько причин, возбуждавших волнение в посольстве**. Выше было указано, какое множество жалованных грамот на маентности исходатайствовал гетман в Москве разным старшинам, генеральным и полковым, и войсковым товарищам. Во все эти маентности были посланы гетманские универсалы, возлагавшие на посполитых жителей этих маентностей повинность повиноваться своим новым владельцам. Но в Малороссии между козачеством и посольством не установилась еще строгая разделительная сословная черта. Козаки поподнялись из посольства по распоряжению гетманского правительства, а во время войн, когда нужно было поболее военной силы, посполитые самовольно шли на войну, потом уже оставались козаками и признавались в этом звании. Так было, как мы знаем, в последние два крымских похода. Со времен Богдана Хмельничкого козацкие правители старались не допускать такого окаяничья всего народа и строго хотели отделять законно приобретенных козацкое звание от посполитых, или, как выражались тогда в Малороссии, козаков от мужиков. Московское правительство, по представлениям гетманов, также признавало справедливым соблюдать это отличие, чтобы не допускать составления самовольных козацких ватаг из посольства, учреждены были компанейцы. Но когда распространилось и умножилось так называемое охотное войско, содержимое на счет войскового скарба особо от городовых козаков, то посольству открывался новый путь вступать в козачество. Охотные набирались отовсюду и посполитые могли записываться в число их. Но то были случаи, когда поступление в козаки посполитых было не противно правительству. Такие случаи представлялись не часто, а весь народ вообще не знал и не хотел знать разделения козаков от мужиков. Мужикам хотелось быть одинаково вольными козаками. Таков был народный взгляд, который, однако, должен был склоняться перед другим, правительственным взглядом. Понятно, что посольству, жившему в маентностях, жалованных знатным лицам, не по сердцу было повиноваться новым господам. Те, которые были потважние, убегали из этих маентностей в Сечь***.

⁴⁶ Арх. Ин. Дел. 1691 г., № 68.

⁴⁷ Арх. Юст., кн. 62, л. 646.

⁴⁸ Там же, л. 677.

* Опускаемо подання у примітці документ, в якому йдеться про окремі риси побуту Запоріжжя.

** В народі.

*** Загалом вірно пояснюючі ряд причин народного незадоволення, Костомаров поміняє увагою голову: неухильне посилення феодалної експлуатації залежного населення давняком, що було особливо характерним для часу гетьманування Мазепи — жорстокого кріпосника і вискувача простих селян і міщан.

Но к этому присоединились разом народные бедствия, усилившие волнения в народе. В 1690 году свирепствовала моровая болезнь, захватившая Запорожье и южную часть Полтавского полка и во всех остальных полках наводившая на народ оторопь ожидания. В тот же год летом на малороссийский край было нашествие саранчи. Она появилась с юга 9 августа и прошла всю Украину до Стародуба, опустошила весь хлеб на полях и произвела ужасную дороговизну: осмачка (под-четверти) ржи и овса продавалась по три золотых, что считалось в то время очень высокою ценою. Множество дохлой саранчи производило смрад: скот поедал ее с травою, заболел и даже говядина пахлавила саранчюю⁴⁹. Некоторым в страхе казалось, что у саранчи на одном крыле можно было разобрать начертанное слово «гнев», а на другом крыле слово «божий»⁵⁰. Затем по многим местам Украины начались пожары⁵¹. Неудивительно, что воображение народа, уже болезненное, стало приписывать эти пожары поджигателям, посылаемым ляхами, заклятыми врагами малороссийского народа. Рассказывали, что хватаемые были лазутчики, которые сознались, что отправлены польским правительством производить поджоги в малороссийских городах⁵². Трудно определить, в какой степени была тут какая-нибудь доля правды: при пытках, которые в том веке неизбежно употреблялись, люди легко могли наговаривать на себя все, что им прикажут, а народ склонен был сочинять рассказы, объяснявшие постигшие их бедствия. От всех таких-то причин накоплялось в Сечи много украинского народа, недовольного положением дел на своей родине. Эти бедстыи говорили, будто у москалей есть намерение выселять людей из Гетманщины на слободы, а с правого берега Днепра перенять расселявшихся там жителей на левый берег, как уже делалось при Самойловиче; они кричали, что в Гетманщине завелось панство, что цари, по просьбе гетмана и старшин, отдадут народ панам в неволю, — жаловались на аресты, которые стесняли свободные промыслы народа и давали возможность немногим обогащаться в ущерб бедного люда⁵³.

В таком беспоконном состоянии умов застал Запорожье 1692 год, и тут наступила новая и более бурная смута, наделавшая в течение нескольких лет не мало кутерьмы и на Запорожье, и во всей Гетманщине. После праздника Крещения привезли из Москвы в Батурин царские дары гетману, генеральным старшинам и козацким полковникам. Некоторые из полковников находились лично в Батурии и там получили царское жалованье, приходившееся на их долю, а те, которые были тогда в своих полках, гетман отправлял царские дары с нарочными посланцами. В числе отсутствовавших был полтавский полковник Федор Жученко. К нему на вседневной неделе послан был с целью войсковою канцелярист Петр Иванович, по-малороссийски Петро Иваненко, носивший кличку Петрик, в старой песне ему дается прозвище Петричевский. Сделавши свое дело и получивши от полковника Жученко благодарственное письмо к гетману, Петрик, вместо того, чтобы возвращаться в Батурию, объявил, что поедет в Новый Санжаров для посещения там своих родных. Это было уже при наступлении великого поста. Выехавши из Полтавы, Петрик переправился через Ворсклу в степь, покинул свои санки под стогом сена, а сам со служителями сел верхом на лошадей: они поскакали в Сечь Запорожскую⁵⁴. Скоро после того пришло к гетману известие через переволочинского «дозорцу» Рутковского, что Петрик, приютившись в Запорожье, настраивает на

⁴⁹ Лет. Самовидца, изд. 1847 г., с. 81.

⁵⁰ Лет. Вельчка, т. III, с. 91.

⁵¹ Лет. Самовидца, изд. 1847 г., с. 80.

⁵² Арх. Юст., кн. 62, л. 386.

⁵³ Арх. Ин. Дел, 1692 г., май, № 6.

⁵⁴ Лет. Вельчка, т. III, с. 65.

мятежницьке затея козаків і самого кошового. Петрик уперся запорожцев, що якщо пригласить татар і з ними ввійти в Україну, то весь тамошний народ підніметься, гетьман улетить в Москву, а бідні люди все пристануть к запорожцям і передумат панов своїх, котрым царі надавали вольностей. Передавая гетьману такі речі, проізносиме возмутителем в Сечи, сообшачи, що когда кошовей трезв, то говорит ему: «полно тебе, Петр, врать», но чуть подождет, так и сам несет много непростойного, а степенные и благонамеренные люди принуждены только молчать⁵⁵.

День ото дня в Сечи поднималось значение Петрика. Живя там, он написал письмо к Кочубею и к своей жене. Первого извещал он, что убежал в Сечь от безстыдной ярости жены своей, которая не только злословила его, но и посягала на его жизнь; он нашел приют себе в Сечи Запорожской, которая издавна была всем обидным исконное прибежище и заступление. «Лучше мне, — выражался он в письме своем, — есть соломаху здесь с добрыми молодцами, чем жить беспрепятственно в страхе внезапного прекращения живота моего». В письме к жене он выражался так: «Ганно! ты как хотела, так и учинила! Не описываю твоих непростых и злотворных поступков. Сама ты ведаешь, что делала. Если тебе лучше будет без меня, то забудешь меня. Живи, богатей, прохлаждайся, а я себе хоть соломаху естиму, да не буду опасаться за свое здоровье. Пришли мне зеленый кафтан, котел, треног и путо ременное, а хлопство мое (прислуга), что там осталось, пусть будет в целости. Марта 2. Твой желательный муж»⁵⁶.

Гетьман, узнавши, что Петрик волнует запорожцев, писал кошовому, что этот человек, бывший войсковым канцеляристом, украл из канцелярии важные бумаги и скрылся в Сечь. Гетьман просил выдать его как вора и плута. На раде, созванной по этому поводу, разделились голоса: нашлись такие товарищи, что хотели поступить в угоду гетьману, но другие, я сам кошовей, заступились за Петрика. Кошовей атаман Гусак говорил: «если мы Петра Ивановича выдадим, то к нам в Сечь никто ходить не станет, а у нас спокон-века так ведется, что всем приход вольный». Защитники Петрика взяли верх и он не только остался в Сечи, но еще избран был кошовым писарем. Тогда успел он многих соблазнить уверениями, что, пришедши в Украину, все они станут ходить в кармазинах, что сам гетьман требует его выдачи только оттого, что боится москалей, которые находятся около него и наблюдают за ним, а на самом деле гетьман склонен к нему, Петрику. Еще более вероятно показалось сечевикам, что Кочубей, как уверял Петрик, ему покровительствует⁵⁷.

Но Запорожье издавна отличалось непостоянством: легко и неожиданно могла взять верх противная партия, которая уже на раде соглашалась выдать Петрика. Притом Петрик в своих видах не мог опираться на содействие одних запорожцев, — приходилось искать еще какой-нибудь иноземной помощи. Петрик недолго оставался в Сечи и в том же 1692 году после Юрьева дня ушел вместе с запорожцем Василием Вузским в Кизикермень⁵⁸, ни у кого не спрашиваясь, хотя кошовей атаман и знал, куда он уходит⁵⁹. За Петриком последовало се-

⁵⁵ Арх. Ин. Дел, 1692 г., № 6.

⁵⁶ Арх. Юст., кн. 62, л. 800 и далее. (Петрик і досі залишався загадковою фігурою. Невімовно припустити, щоб нікому не відома, тому непопулярна в народі, несподівана і безвідома людина (чого варту причина втечі на Запоріжжя, яку він висунув в наведених тут листах: страх перед злою дружиною!) могла зв'язатися на такі рішення дії. Але нації досі невідомо, хто стояв за спиною Петрика — вже ж не Мазепа, як думали деякі радянські історики недалекого минулого. Наведені в цій примітці розмови Петрика з кошовим опускано як несуттєві.— М. К.).

⁵⁷ Арх. Ин. Дел, 1693 г., № 20.

⁵⁸ Арх. Юст., кн. 66, л. 107. Нынє Берислав, заштатный город Херсонской губ.

⁵⁹ Арх. Ин. Дел, 1692 г., № 6.

чевиков человек шестьдесят, которых он успел уже настроить. Кроме их в Сечи было довольно так называемой «сиромы» (оборвышей), готовой пристать к Петрику, как только он появится с каким-нибудь признаком успеха, потому что эту «сирому» очень соблазнила возможность пограбить арендарей и богатых панов «кармазинников».

В Кизикермене Петрик разглашал, будто послан Кочубеем, генеральным писарем, который, будучи враг Мазепе, хочет свергнуть его с гетманства и сам стать гетманом. Через три дня после побег Петрика из Сечи явился туда козак с письмом Петрика к кошевому атаману и ко всей запорожской братии: Петрик благодарил за хлеб за соль, извещал, что идет немедленно поднимать орду на Московское Государство и скоро прибудет со вспомогательными татарскими силами за тем, чтобы начать дело освобождения Украины⁶⁰.

Петрик перешел в Крым. Сперва Петрик заметил у татарских мурз мало охоты подавать помощь запорожцам. Только несколько мурз показали к его делу сочувствие. Зато при их содействии Петрик добился ласкового приема у хана и объявил, будто Сечь Запорожская поручила ему вступить с крымским юртом* в мирный союз против Московского Государства. Петрик уверял хана, будто все украинские города только и ожидают прихода хана с его ордынскими силами, чтобы восстать против ненавистных москалей⁶¹. Тут пришли в Крым к Петрику четыре козака и Петрик уверял хана, что эти козаки прибыли от всех жителей малороссийских просить крымской помощи против москалей.

В то время, когда Петрик явился в Крым, хан был озлоблен против Москвы. Недавно перед тем ездил по поручению гетмана в Крым гетманский гонец, черниговец Пантелеймон Радич, проведать, есть ли со стороны татарской желание начать мирные переговоры с Россией. Хан Саадет-Гирей по этому поводу послал гонца в Москву проведать: какого рода были бы с царской стороны желательные условия примирения. Московское правительство вслед за тем отправило в Крым подьячего Василия Айтемирова с проектом условий мирного договора. Но эти условия не по вкусу приходились крымцам. Русские хотели, чтобы при размене пленных соблюдено было совершенное равенство и русские пленные из Крыма, как и крымские из России, были бы отпущены без всякого окупа. Татары отвечали: «ваших московских и козачьих людей в полону у нас тысяч сто, а наших у вас каких-нибудь тысячи две, много три... Как же можно освободить нам ваших без окупа? Издавна велось, что при размене пленных присылали из Москвы разменную казну за ваш полон. Наш хан и весь крымский юрт готовы с вами мириться, но готовы и биться: за казну все станем как один человек. Татарин за добычу воюет оттого, что у него всего пожитку что два коня, а третья своя душа». Попытки к устройству примирения повели только к большему озлоблению, и даже московский гонец, привозивший проект мирных условий, подвергался оскорблению. Тут, как нельзя кстати, к хану обратился Петрик с предложением воевать вместе с татарами против москалей⁶².

18-го мая Петрик писал в Сечь, что заключил с ханом договор, которым, как он надеялся, запорожцы будут довольны. По этому договору со стороны хана дозволялось запорожцам невозбранно отправлять свои рыбные и соляные промыслы по обоим берегам днепровско-

⁶⁰ Там же, 1692 г., впр., № 20.

* ханством.

⁶¹ Арх. Юст., кн. 66, л. 116. (Не варто брати на віру антиросійські заяви Петрика. У нього, як переказується далі читач, взагалі не було програми дій. Перед нами — типовий політичний авантюрист, що дбав лише про власне збагачення і славу, одним словом — той же Мазепа, хоча й незмірно меншого масштабу.— М. К.)

⁶² Полн. Собр. Зак., т. III, с. 433.— Арх. Ин. Дел, Крымские дела, 1692 г., связка 146.

го низовья и по рекам, впадающим в Днепр, как это бывало при Богдане Хмельницком. Кто захочет идти на такие промыслы, тот должен испросить позволения у кошевого атамана и тогда смело может отправляться, не опасаясь никаких беспокойств от татар ни на суше, ни на воде. «А кто, — прибавил Петрик, — захочет идти с нами для отобрания милой отчины нашей от московской власти, тот пусть готовится к походу и пусть знает, что хан с черкесами и с частью орды сам двинется из Перекопа на немцев*, а нам в помощь оставляет ясновельможного салтана Калгу со всеми ордами крымскими, черкесскими и ногайскими, которым дано уже повеление собираться в поход».

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра

(Далі буде)

* тобто, на ізоземців.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО РОЗВИТОК ОСВІТИ НА УКРАЇНІ

Е. Н. Дзюба.

Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским.

Вторая половина XVI — первая половина XVII в.

Київ, 1987 : Наук. думка. — 130 с.

Історія освіти на Україні, незважаючи на солідну бібліографію питання, не належить до числа проблем, глибоко вивчених у сучасній історичній науці, хоча фактичний матеріал, зібраний і виданий ще з протом XIX ст., нині вже наваряд чи можна доповнити новими джерелами, які б кардинально змінювали наші уявлення про конкретні явища освітнього процесу. Пожававлюючи досліджень освітньої проблематики в контексті загального розвитку української культури, безперечно, сприяють й здобутки суміжних гуманітарних наук, зайнятих вивченням філософської спадщини і писемної та образотвірної культури доби феодалізму. Об'єднані зусилля суспільствознавців та літературознавців дали змогу здійснити теоретичну постановку таких важливих питань, невід'ємних від наукового уявлення про розвиток освіти на Україні, як: 1) розуміння її соціальної ролі та місця в системі ідеології й культури середньовіччя; 2) відображення в ній суспільної свідомості і впливу ідейних та духовних рухів епохи; 3) визначення основного кола ідей, на які спиралася освітня думка; 4) встановлення причинності виникнення тих чи інших освітніх явищ і виділення особливостей українського освітнього процесу в порівнянні з його проявами в інших регіонах¹.

Результатом монографії О. М. Дзюби є першою в українській історіографії працею, де піднімаються такого роду питання. На основі комплексного вивчення характеру, завдань та рівня конкретних форм прикладної освіти, паралельно з аналізом громадської, публіцистичної і педагогічної діяльності видатних діячів культурно-просвітницького руху, в книзі показано провідні напрями освітньої реальності на Україні в другій половині XVI —

першій половині XVII ст. і, зокрема, розкрито роль освіти у формуванні ідеологічного підґрунтя визвольної війни українського народу. Виклад теми підпорядковано чіткому логічному плану. Дослідження спирається на значний фактичний матеріал і досягнення попередньої історіографії.

Значну увагу автор приділила характеристиці загального напрямку розвитку шкільної освіти на Україні у досліджуваний період. Аналізуючи передумови бурхливої активізації просвітницького руху наприкінці XVI ст., вона підкреслює, що причиною цього були суперечливі фактори соціально-економічного розвитку й суспільного побуту. Конфлікт між зростаючим продуктивним сил у господарстві та їх гальмуванням у несприятливих умовах чужоземного панування, характерне для досліджуваного періоду загострення соціальних і національно-релігійних протиріч сприяло широкому визвольному руху, що охопив різні верстви суспільства, й вели до піднесення суспільно-політичної думки. У творчості найвидатніших представників — письменників-полемістів — утверджувалася ідея соціальної значимості освіти як необхідної умови збереження етнічної культури, дебатувалася ідея нової школи, яка б, діючи освіту європейського рівня, виховувала молодь у дусі відданості своєму народові. Саме такий напрям просвітницьких шукань і визначив, як справедливо зазначає автор (с. 22), зв'язок шкільної освіти із завданнями визвольного руху. Втілення якісно нових ідей у конкретній організації шкільної справи О. М. Дзюба показує на прикладах діяльності братських шкіл. Заслужовує на увагу змістовний огляд контактів між цими навчальними закладами України та Білорусі. Зокрема, аналізуючи учбову літературу, сильну для українсько-білоруського шкільного світку, автор робить слушне спостереження, що цей аспект взаємозв'язку надавав нового світового змісту такій традиційній формі культурних контактів, як княго-обмін.

Цільне місце в книзі відведено висвітленню процесу становлення вищої школи на Україні. Особливо детально автор спиняється на персоналіях і науково-полемічній спадщині представників Острозького вченого гуртка, який наприкінці XVI ст. очолив ідеологічну протидію католицькій експансії. Завдяки громадському спрямуванню його діяльності, саме в Острозі не тільки виник якісно новий для східнослов'янських земель тип слов'яно-греко-латинської школи, а й сформувалися тісний зв'язок школи з культурним і суспільно-політичним життям своєї епохи. Досвід й традиції острозької шкіль-

¹ Це коло питань сформульоване Е. Д. Денровим стосовно вивчення освіти в Російській державі. Проте, на нашу думку, його зміст достатньо універсальний (Дженров Э. Д. Некоторые проблемы историографии и методологии изучения педагогического наследия Древней Руси // Просвещение и педагогическая мысль Древней Руси.— М., 1983.— С. 18—19).

ної практики були розвинуті у Київському колегіумі. В праці вголошено на помітній ролі освітнього у практичному виконанні риставні досягнення західноєвропейської освіти у вітчизняній практиці, характеризується історична виправданість компромісного поєднання церковного і світського елементів у його програмах. В огляді навчальних дисциплін, що викладалися у Києві, автор детальніше спирається на предмети так званого «гуманістичного циклу» (поетичні та риторичні), які пропугували п'єсти до громадянських чеснот. При аналізі рівня філософської думки професорів київського кола відзначається, що вона виходила далеко за рамки схоластики і містила ідеї, які тяжіли до філософських вчень Відродження і Реформації. Все це сприяло тому, що Київський колегіум став осередком духовного життя українського народу, з якого виходили освічені на європейському рівні юнаки з окресленою громадянсько-патріотичною позицією.

У монографії розглядається громадсько-політична діяльність та погляди видатних діячів просвітницького руху того часу: Андрія Курбського, братів Зизаніїв, Мелетія Смотрицького, Леонтія Карповича та ін. Оцінюючи їх творчі спадщини, автор підкреслює, що вона не тільки сприяла піднесенню рівня освіти, а й була поштовком до перетворення школи на ділову зброю в боротьбі українського і білоруського народів за визволення. У праці показано формування ідеї єдності східнослов'янських народів, що, на думку автора, було зв'язано з розвитком історичної думки на Україні і, зокрема, з виникненням концепції безперервного і спадкового історичного процесу на східнослов'янських землях. Ця ідея оформилася, як показано в праці, в колі діячів, пов'язаних з братськими школами і Київським колегіумом. Вона пропугувалася безпосередньо через школи, впливаючи на громадську думку і політичні платформи керівників козацько-селянських повстань.

Підсумовуючи сказане, слід відмітити такі безперечні достоїнства книги, як солідна аргументація, фаховий аналіз джерел, самостійність і обгрунтованість висновків. Перед нами, окрім загальної, лекційно-підкріпленої значним фактичним матеріалом дослідження. Однак, як і вся серйозна праця, книга О. М. Дзюби містить суперечливі положення. Найсуттєвіше зауваження polemичного характеру можна сформулювати так: монографія виступає неясністю акцентів, коли йдеться про визначення світоглядних платформ діячів культурно-освітнього руху. Діапазон думок, присутній у їхніх творах нерідко у специфічній суміші, коливається від гуманізму й Реформації до контрреформації. Тим часом автор остерігається йти далі узагальнених формулювань про вплив на цих діячів «ідей гуманізму і Реформації» (с. 15, 73, 100, 109). Дійсно, чітку грань між Відродженням і Реформацією провести важко, оскільки вони розвивалися в одному суспільно-політичному і культурному середо-

винні як взаємопов'язані явища. Але якщо в центрі гуманістичного світогляду — автономія від церкви культура, орієнтована на виконання духовно-незалежного завдання, то в основі реформаційного ідеалу — однозначно сформульована система істини нормативного характеру, що вимагала безумовного підпорядкування їм осіб. Співвідношення гуманістичних і реформаційних ідей у вітчизняній духовній культурі належить до цілком нерозроблених проблем. І тому коли автор ренесансованої книги трактує як гуманістичні ті етнічні дослугати вітчизняних мислителів, що відверто тяжіють до реформаційних ідеалів (с. 17, 18, 73), то не слід віднести не стільки на рахунок недовіли книги, скільки на суму невизначеності питання взагалі. Досі в цій галузі конкретні дослідження, на жаль, підмінялися розливаючими дефініціями, у яких нерідко змінюються навіть поняття «гуманістичного» і «гуманного». Не уникла останньої помилки й О. М. Дзюба, що, наприклад, помітно, коли вона називає «гуманістичним» заклики Л. Зизаніяв дотримуватися загальнохристиянських чеснот (с. 92).

Суперечливим у книзі є й трактування світогляду К. Транквіліана — Старовецького (с. 94—95). Слідом за С. Масловим, безперечним авторитетом у вивченні спадщини Старовецького, який, проте, не визнавав жодних змін в українській просвітницькій думці кінця XVII—XVIII ст. порівняно з попереднім періодом ортодоксально-візантійської орієнтації, автор ренесансованої монографії по суті зводила спадщину Старовецького до популярнішої візантійських богословів. Дійсно, космологічний образ всесвіту в останньому традиційний, однак його антропологічна концепція містить ряд несподіваних сюжетів, які не вкладаються в схему С. Маслова. Для прикладу можна згадати сформульований у «Зерцалі богословств» Старовецького критерій «самоуваги», тобто свободи волі, спрямованої розумом. Людяну спонукає до самоусконалення її цілеспрямована воля, а й бог, який, як зауважує філософ, «нічого не тинет гвалтом ані до неба, ані до неба». За цим сюжетом відчувається не лише обізнаність Старовецького зі знаменитою дискусією між Еразмом Роттердамським і Лютером про свободу волі, з якої почався відкритий розкол у таборі гуманістів, а й виразна точка зору самого філософа. Доречно зауважити, що праця свободи волі, за визначенням М. Смирнова, був стрижнем етико-релігійної концепції Еразма Роттердамського і, отже, чітко належав гуманістичній ідеології². Не зовсім ясно й твердження О. М. Дзюби, ніби Старовецький відводив людині центральне місце в природі, виходячи з позитиві християнського гуманізму» (с. 95). Якщо йдеться про антропоцентризм — серцевину гуманістичної культури, то епітет «християнський», безумовно,

² Смирин М. М. Еразм Роттердамський и реформационное движение в Германии.— М., 1978.— С. 54.

зайвий. Якщо ж автор вбачає зв'язок поглядів Станковського із загальною концепцією так званого християнського гуманізму як теції, що виникла на стику Північного Ренесансу і Реформації, то така думка потребує ширшої аргументації.

Не охоплює остаточно суперечливої складності історичних обставин і запропонуване автором рецензованої монографії одностороннє трактування соціальної психології дрібної шляхти та системи її моральних принципів. Відомо, що з об'єктивних причин ця верства відіграла велику роль у культурно-освітньому русі на Україні. Наполегливо підкреслюючи, що аспект класового антагонізму був основним важелем поведінки шляхти, автор твердить, що її участь в освітньому русі «тривала доти, доки народні маси не піднімалися на боротьбу проти соціального і національно-релігійного гноблення» (с. 15). Ця надто спрощена схема наважд чи охоплює суперечливу сукупність соціальних процесів, властивих завершальному етапу формування української народності, який відзначає бурлячим зростанням національної самосвідомості, втілюють найширші прощарки населення і висувають головний для конкретних обставин фактор — патріотизм. Запрограмованість авторської схеми породжує невмінучу «розстиківку» між фактичним матеріалом і змістом висновків, у яких автор на основі аналізу конкретної діяльності ряду діячів культури (вихідців з дрібної шляхти) змушений визнати, що вони виступали «ідеологами визвольної війни» (с. 108).

Аналогічною схематичністю збувають оцінки тих діячів просвітництва, які після активної боротьби проти унії все ж приймали участь (с. 83, 96, 97, 98, 99). Не торкаючись мотивів їх бойовної роздвоєності у пошуках національно-релігійного миру перед народним повстанням, О. М.

Дзюба однозначно зводить примірецькі шукання шляхів об'єднання «Русі з Руссю» до проявів ідеології дрібної шляхти, наляканої революційним збитком. При цьому автор ніби вмовляє читача вбачити виступників, враховуючи й позитивні сторони їх діяльності. Такі спроби «реабілітації» викликають запитання: так що ж важливіше з точки зору сучасного історика — факт переходу в унію чи сума творчого доробку, яка забезпечила цій особі видатне місце в історії української культури?

Автору рецензованої книги не вдалося уникнути й певних неточностей. Так, право виходу з Великого князівства Литовського за кордон для набуття освіти юристом оформлене не 1-м Литовським Статутом 1529 р., як твердить автор (с. 56), а Судебником Казимира IV у 1488 р.; король надав А. Курбському листки не в Ковельському повіті (с. 79), якого на той час не існувало, а у Володимирському; життя Л. Зізнанія пов'язане не з «с. Корпі» (с. 91), а з містечком Корчем. Викликає сумнів правомірність збереження півного полонізованого звучання прізвища князя Чорторійських: «Чарторязкі». Чимало представників шляхти чомусь віднесені автором до міщансько-козацького стану (с. 57, 72). У книзі є ряд помилок у передачі власних назв (с. 21, 56, 57, 97, 99 та ін.).

Проте в цілому висловлені зауваження аж ніяк не применшують позитивного враження від рецензованої монографії. Її безсумнівна вартість обумовлена як актуальністю поставлених питань, так і тим, що відповідей на них містять чіткі висновки. Її головне — книга наводить на роздуми, відкриваючи перспективи для дальшої поглибленої розробки планової автором проблеми

Н. М. ЯКОВЕНКО (Київ)

ЦІКАВА КНИГА З ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ.

Іван Ванат.

Нариси північної історії українців
Східної Словаччини.

Словацьке педагогічне видавництво
в Братиславі.

Відділ української літератури в Празі.

Книга перша (1918—1938).— 1979.— 364 с.

Книга друга (вересень 1938 р. — лютий 1948 р.).— 1985.— 353 с.

В умовах перебування всього суспільного життя, в тому числі й історичної науки, кожної публікація, пов'язана з ліквідацією «білих плям», з реалістичним відображенням дійсності, викликає інтерес. З точки зору сучасних вимог історичної науки — відомо від багатьох застарілих, догма-

тичних оцінок при вивченні національних відносин в минулому і в наші дні — читаюча задікають праця чехословацького дослідника Івана Ваната, яка є першою спробою наукового вивчення соціально-економічного та культурного становища найбільш віддаленої гілки українського народу — українців Східної Словаччини та Закарпаття — з 1918 по 1948 р.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, класовим підходом до оцінки історичних подій і фактів, автор, відомий у Чехословаччині і за її межами історик, на основі документів чехословацьких централій, крайових та окружних архівів, мовітових публікацій, у тому числі й раянських, реточесно періодичні і мемуарної літератури відтворив об'єктивну картину історії українського населення на південних схилах Карпат у зазначений період.

У першій книзі соціально-економічне становище закарпатських українців пока-

зане на фоні політичних перипетій виникнення і формування доміонхенської Чехословацької республіки. У досліджуваній період (після першої і напередодні другої світової війни) закарпатськорукарські землі, відірвані від усієї України, опинилися в ролі розвиненої мекети в руках правлячих кіл імперіалістичних держав, які, спираючись на внутрішню реакцію, вершили долю цього краю.

Чимало уваги в книзі приділено показу того, як під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії виступав національно-визвольний рух в Угорщині та Галичині, де утворилися органи влади трудящих—Народні ради. Висвітлюючи історію боротьби політичних угруповань навколо державно-правового регулювання життя закарпатських українців у складі Чехословаччини, автор показав, що обговорення «закарпатськорукарського питання» в Ужгороді чи Пряшеві, Празі чи Парижі відбувалося без участі представників закарпатських українців. Шодо автономії Закарпаття, яку обіцяли панівні класи «народу, що ще не доріс», то в книзі докладно зображено, як закарпатські українці стали предметом дипломатичної гри чехословацької буржуазії, яка за рахунок Закарпаття розширювала територію своєї держави на схід, забезпечуючи собі спільний кордон з Румунією.

В книзі не обійдено увагою славі сторічки угорської пролетарської революції 1919 р., яка мала чималі відгомін серед українського населення Закарпаття. При висвітленні цього питання І. Венат посилається на дослідження радянських авторів.

Багато місця у книзі приділено висвітленню становища українців Східної Словаччини та Закарпаття в 20—30-і роки у складі Чехословаччини. Перед читачем постає широка картина соціально-економічних відносин, політичного та «церковно-культурного» життя, загострення класової боротьби. «Українське питання» розглядається на фоні багатопартійного політиканства і боротьби комуністів за демократичне розв'язання питань національних відносин в умовах буржуазного ладу. Добре показано драматичні події напередодні Мюнхена, боротьбу КПЧ за єдиний народний антифашистський фронт, ставлення комуністів до руху за автономію Закарпатської України та його відгук у Східній Словаччині.

У другій книзі нарисів значна увага приділяється висвітленню складного історичного процесу відлінокарпатських українців (закарпатських і східно-словацьких) у 1938—1948 рр. Автор простежив хід подій у період чехословацької кризи, коли загострилася боротьба за закарпатськорукарські землі між Чехословаччиною, Угорщиною, Польщею і Німеччиною, коли відлінокарпатські українці, «будучи політично і культурно роз'єднані, вже були для своїх сусідів не партнером, а лише предметом у їхній політичній калькуляції», в Закарпатті—території для їхніх колонізаторських задумів.

Автор доходить висновку, що закарпатські українці стали першою жертвою брудної закулісної дипломатичної гри фашистської Німеччини та її сателітів. Розчленування Чехословаччини означало втрату хоч і урізаних буржуазно-демократичних прав і свобод, встановлення фашистської диктатури в обох відділяхих фашистському рейку тоталітарних державах—хорватській Угорщині і люданській Словаччині.

Проводячи великодержавно-шовіністичну політику щодо української національної меншості, гнінській профашистській режим автономної Словаччини намагався населити української і русофільської орієнтації, здійснювати насильствену словескізцію. В книзі дається також авторська оцінка «народному русофільству», розповідається про його глибокі традиції на Пряшівщині і в сусідній Лемківщині, підкреслюється, що воно не мало нічого спільного «ні з політичним русинізмом різних відтінків, ні з українським політичним сепаратизмом». Народне русофільство, як зазначає автор, становило основу своєрідного «слов'янського інтернаціоналізму», що згодом став могутньою зброєю в боротьбі проти німецького і люданського (словацького) фашизму на цій території» (С. 89). І хоч далі в книзі йдеться про розгортання масового партійського руху тільки у Східній Словаччині, однак діяльність комуністів, які вступили його цементуючою силою, зображена у тісному зв'язку з роботою відлінокарпатських українців та Лемківщині.

Читач знайде цікавий матеріал про участь закарпатськорукарського населення (уродженців винишнього Східно-Словацького краю ЧССР і Закарпатської області УРСР) у бойових діях Чехословацького армійського корпусу, сформованого на території РСРР Закарпаття, подвиги окремих бойових в'їзодів, як, наприклад, подвиг танкіста, уродженця Закарпаття Степана Бади, який брав участь у визволенні Києва, Білої Церкви, а загинув в бою під Остравою.

Останні розділи книги присвячені визволенню української Радянської Армією, народно-демократичним перетворенням в краї, економічним, соціальним, культурним заходам органів народної влади—народних комітетів, що утворилися в процесі визволення.

У книзі правдиво зображено процес боротьби трудящих Закарпаття на чолі з комуністами за вихід із складу Чехословаччини і воз'єднання з Радянською Україною. Не можна, однак, не відзначити, що цей історичний акт мав глибоко інтернаціональний характер, оскільки прагнення закарпатськорукарського населення воз'єднатися з матір'ю-Вітчизною підтримали і трудящі інших національностей Закарпаття, які зрозуміли, що радянська діяльність гарантує рівноправний розвиток для всіх національностей. У радянській історіографії цей момент неодноразово підкреслювався, але чомусь він не помічений автором.

З інтересом читаються сторінки, які відображають боротьбу українського населення північно-східних округів Чехословаччини в перші повоєнні роки за національно-державний статус, за представництво в органах державної влади, за розвиток національної культури. Показано складні, а інколи навіть драматичні епізоди боротьби проти шовіністичних намірів словацьких правлячих кіл, проти націоналізму в його найогидливіших проявах, зокрема, бандерівщини.

Доводиться все ж заклинати авторів, що для радянського читача якось невизначено постійно відокремлювати українське населення Пряшівщини від інших національних груп цього регіону, адже соціально-економічне становище трудящих різних національностей було приблизно однаковим. Виникає також питання, чи варто виділяти роль українського населення Словаччини в боротьбі проти фашизму,

адже ця боротьба мала інтернаціональний характер.

Книга І. Ваната, на нашу думку, займе помітне місце в історії українців Пряшівщини і Закарпаття. Вона написана на багатій джерельній базі, що дало можливість автору зробити науково обґрунтовані висновки при розгляді різних аспектів нелегкої проблеми національних відносин за надзвичайно складних політичних умов. Цінним є також те, що в книгах вміщено оригінальні документальні додатки, списки використаних джерел, іменний та географічний покажчик.

Тема, порушена у праці І. Ваната, надзвичайно актуальна. Сподіваємося, що автор продовжить роботу над нею і висвітлить дальшу історію українців Східної Словаччини в умовах соціалістичного будівництва в ЧССР.

М. П. МАКАРА (Ужгород),
І. М. ЧАВАРГА (Ужгород)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

З НАГОДИ СЛАВНОГО ЮВІЛЕЮ

8 липня 1988 р. у Києві відбулася республіканська наукова конференція, присвячена 70-річчю І з'їзду КП(б)У. Вона була проведена і організована Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, Київською вищою партійною школою, секцією суспільних наук АН УРСР. Серед учасників конференції — ветерани партії, науковці, викладачі учбових закладів, представники ідеологічного апарату.

У роботі конференції взяли участь член Політбюро ЦК КІРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський, члени Політбюро ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко, Є. В. Качаловський, Б. В. Качура, В. А. Масол, І. О. Мозговий, В. О. Солугуб, О. А. Татаренко, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України К. І. Масик.

Вступним словом конференцію відрив В. В. Щербинський. Він охарактеризував ту динамічну обстановку, в якій відзначається ювілей республіканської партійної організації. Вирішальний вплив на формування цієї обстановки мала XIX Всесоюзна конференція КІРС, рішення якої дають новий могутній імпульс перебудові, всебічному оновленню радянського суспільства.

Зупинившись на значенні прийнятих конференцією рішень, В. В. Щербинський підкреслив, що ці рішення дали додаткові могутні політичні, правові, ідеологічні і організаційні стимули та гарантії поглибленню революційних процесів демократизації життя суспільства, докорінної економічної реформи. Відразу ж після конференції Політбюро ЦК КІРС розглянуло деякі питання, пов'язані з виконанням її рішень, спрямованих, зокрема, на якнайшвидше задоволення насутих потреб людей. Відповідна робота по здійсненню рішень конференції проводиться і в республіці.

Саме в таких умовах комуністи, всі трудящі республіки відзначають 70-річчя І з'їзду КП(б)У, делегати якого у липні 1918 р. у Москві прийняли рішення про створення Компартії України — невід'ємної складової частини ленинської партії.

В. В. Щербинський дав оцінку деяким вузловим проблемам історії утворення та історичного шляху Компартії України, висловив міркування з питань дальшої роботи вчених-істориків, насамперед істориків партії. Відзначаючи ювілей республіканської парторганізації, ми повинні сказати про те, що нам потрібна цілкова правда про минуле, здатна бути і засобом морального очищення суспільства, і могутнім виховним стимулом.

Для написання об'єктивної, без «білих плям» історії важливі нові публікації партійних документів, насамперед протоколів і стенограм усіх з'їздів і конференцій Компартії України. Інститут історії партії почав цю дуже необхідну роботу і її слід продовжувати.

Історики, архівісти недооцінюють, очевидно, таке важливе джерело, як спогади ветеранів партії. В Компартії України їх 23 тисячі. Зібрати і зберегти для майбутніх поколінь їх спогади невідкладно і благородне завдання. Було наголошено також і на тому, що надзвичайно важливий етап історії нашої партії, образно кажучи, пишеться сьогодні. Тому слід вже тепер розгорнути вивчення і узагальнення кращого досвіду перебудови, пропагувати його і робити надбанням усіх.

З доповіддю «XIX Всесоюзна партконференція — важливий внесок у теорію і практику перебудови» виступив віце-президент АН УРСР академік І. І. Лукинов. Говорячи про надзвичайно важливу історичну дату в житті Компартії України — 70-річчя ювілей її першого з'їзду, про складний і важкий шлях, який вона пройшла в єдиному строю КІРС, відзначив він, треба з наукових позицій, у світлі нових концепцій перебудови, розв'язати XIX партконференції осмислити і оцінити її минуле, сучасне і майбутнє. Розкриваючи значення рішень конференції для діяльності суспільствознавця республіки, доповідач підкреслив необхідність вийти на якісно новий рівень узагальнення, здійснити прориви на головних напрямках теоретичної думки в пізнанні складних суспільних процесів.

Було дано інформацію про заходи, що їх вживають для вирішення цих завдань секція суспільних наук і президія АН УРСР.

Директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук зробив доповідь «Сім десятиріч в єдиному строю ленинської партії». У доповіді було показано, що створення Компартії України було виключно нагрозими об'єктивними потребами, підготовлено всією попередньою діяльністю більшовицьких організацій України, які з початку XX століття у складі єдиної загальноросійської партії, під керівництвом В. І. Леніна пройшли велику школу класового, інтернаціоналістського загартування, боротьби за соціальне і національне визволення. Вказавши на основні особливості роботи І з'їзду КП(б)У і прийнятих ним рішень, доповідач спинився на уроках, які вивчають з аналізу шляху, пройденого республіканською парторганізацією, на тих відповідальних

завадями, що їх вирішують історики партії на нинішньому етапі перебудови.

Завідуючий кафедрою Київської вищої партійної школи, доктор історичних наук В. М. Ордяв приклав свою доповідь темі «Партійні організації України на шляху перебудови: досвід, проблеми». На думку промовця, парторганізації республіки нагромадили чималий досвід у адміністративній перебудові, яка у партійній роботі ведеться по трьох напрямках. По-перше, йдеться про переосмислення, нове розуміння ролі КППРС у суспільстві, збагачення його змісту її діяльності. По-друге, необхідне перегрупування сил партії, концентрація її зусиль на пріоритетних напрямках діяльності. По-третє, перебудова означає зміну методів, засобів і форм діяльності парторганізації, структури їх керівних органів, зміну стилю партійної роботи. Велику увагу у доповіді було приділено необхідності повернення до лєнінської концепції ролі партії як політичного керівника, чіткого розмежування функцій партійних і державних органів, ліквідації підміни останніх, відходу парторганізації від безпосередньої управлінської діяльності.

«Створення правдивої і повної історії

Компартії України — невількладне завдання вчених» — такою була тема доповіді академіка — секретаря відділення історії, філософії і права АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР І. Ф. Кураєва. За його оцінкою, глибокої історико-філософський зміст доповіді М. С. Горбачова на XIX партконференції, її рішення склали нові надійні методологічні орієнтири, допомагають у нелегких пошуках істини, у подоланні таких негативних явищ, як неолоцізування історичного досвіду, невміння, а часто й небажання рахуватися з його об'єктивними уроками, не говорять вже про свідоме і надто часто використання в недляному минулому фігури замовчування, відверте ігнорування «незручних» для деякого фактів, історичних осіб або, навпаки, їх кон'юнктурне звеличування. Доповідач проаналізував широкий і різноманітний спектр проблем, що їх належить вирішувати історичній науці у нашій республіці, висловив критичні зауваження і конструктивні пропозиції щодо організації дослідницької роботи.

Робота конференції, її матеріали сприятимуть поглибленню і якісному удосконаленню вивчення історичного досвіду Компартії України.

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

НАШІ ГОСТІ — ВЧЕНІ США, КАНАДИ

9 червня 1988 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч радянських, американських та канадських учених. Основна її мета — обмін думками з різних питань історії Київської Русі, України доби феодалізму, зародження й розвитку української культури.

Гостей прийняв директор Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондурф. У розмові взяли участь: заст. директора Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань, головний науковий співробітник сектора історичної географії й картографії чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, зав. відділом д-р іст. наук, проф. І. С. Хміль та д-р іст. наук В. А. Смілій, зав. історичною редакцією видавництва «Наукова думка» канд. іст. наук М. М. Коріній, заст. головного редактора «Українського історичного журналу» канд. іст. наук В. М. Ричка. З радянської сторони у зустрічі взяли участь і співробітники Інституту літератури АН УРСР: заст. директора д-р філолог. наук М. Г. Жуляницький та зав. відділом д-р філолог. наук О. В. Мишанич, а також заст. директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР д-р іст. наук, проф. В. П. Чернявський.

До складу делегації американських учених представників Гарвардського університету — входили: директор Інституту

українознавства проф. О. Прицак, голова департаменту слов'янських університетів проф. Д. Грабович, проф. Історії Ед. Кінен. Серед учасників зустрічі були також проф. Раттерського університету І. Фізер (США) та зав. кафедрою Торонтського університету проф. П. Марголі (Канада).

Акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондурф ознайомив зарубіжних учених із сучасним станом розвитку історичної науки в УРСР, розповів про основні напрями діяльності Інституту історії АН УРСР. Гості були поінформовані про наукові праці співробітників Інституту, зокрема, з питань історії феодалізму. Значний інтерес у них викликали видання, присвячені 1000-річчю запровадження християнства на Русі, зокрема, колективна монографія «Запровадження християнства на Русі» (К., Наукова думка, 1988) та повідомлення про конференцію «Давня Русь і християнство» (Київ, квітень 1988 р.), в якій брав активну участь співробітник Інституту історії АН УРСР, інших наукових установ Секції суспільних наук АН УРСР.

У свою чергу, директор Інституту українознавства Гарвардського університету О. Прицак детально проформував радянських учених про основні напрями діяльності очолюваного ним інституту, наголосив на необхідності активізації процесу обміну друкованими виданнями між науковими установами історичного про-

філю США, Канади й УРСР. У своєму виступі він приділяв значну увагу питанням розширення можливостей публікації наукових розвідок і рецензій на сторінках радянських, американських і канадських спеціальних журналів.

Гості зацікавилися роботою Археографічної комісії, яку очолює чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань. Їм розповіли про публікації, які готуються під її егідою, а також про досвід створення співробітницького Інституту історії АН УРСР історичного Атласу України.

Бібліотека Інституту історії АН УРСР

одержала від зарубіжних учених подарунком — наукові праці, видані співробітниками Гарвардського й Торонтського університетів.

Зустріч пройшла в діловій, дружній обстановці. Було обговорено питання, які по-різному опінуються американськими й радянськими вченими. Науковці США, Канади та УРСР висловили спільне бажання й надалі зміцнювати контакти між установами історичного профілю, інтенсивніше обмінюватися публікаціями.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

ЗУСТРІЧ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР З ВЧЕНИМ ІЗ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

У вересні 1986 р. був підписаний договір про наукове співробітництво між Інститутом історії АН УРСР, Чехословацько-радянським інститутом ЧСАН та Інститутом історії Словацької Академії наук по темі «Історія українсько-чехословацьких відносин і сучасне співробітництво». Одне з положень цього документа про прямі зв'язки учених обох країн значно сприяє спільній плодотворній праці. Підтвердження цього — результати наукових відряджень до Чехословаччини українських радянських вчених чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової, чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханя та канд. іст. наук С. В. Віднянського. Спільними зусиллями українських і чехословацьких істориків підготовлена перша частина монографії «Українсько-чехословацькі історичні зв'язки», яка вийде одночасно в Києві та Празі у 1989 р. Розпочата робота над другою частиною цієї праці.

На основі вищезгаданого договору, в рамках прямих зв'язків для проведення наукових консультацій і роботи в архівах та бібліотеках до Києва з 13 по 26 червня 1988 р. прибув проф. Ін-ту історії Словацької Академії наук Я. Я. Чієрні, спеціаліст з історії міжнародних відносин, міжнародного комуністичного і робітничого руху, історії другої світової війни.

14 червня Я. Я. Чієрні зустрівся з науковими співробітниками відділу історії соціалістичних країн і міжнародних зв'яз-

ків України. Зав. відділом, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, ознайомила гостя з результатами роботи відділу і перспективами наукових досліджень. У свою чергу, Я. Я. Чієрні розповів про роботу вчених Інституту історії САН. У зустрічі із словацьким істориком взяли участь головний наук. співробіт., д-р іст. наук І. М. Кулинич, ст. наук. співробіт., канд. іст. наук С. В. Віднянський, мол. наук. співробіт. М. С. Тараненко. Головна увага на ній приділялася співробітництву українських і словацьких учених у рамках теми, яка розробляється спільно, з широким використанням прямих зв'язків. Була скоординована робота на майбутнє.

Я. Я. Чієрні зустрівся також з Героєм Радянського Союзу, головою Української республіканської Ради ветеранів війни і праці, чл.-кор. АН УРСР, голою наук. співробіт. В. І. Клоковим. Два активних учасника Словацького національного повстання обмінялися спогадами про ті далекі події й з задоволенням відзначили збір поглядів про роль і місце Словацького національного повстання в національно-визвольній боротьбі чехословацького народу.

Плодотворне відрядження словацького вченого служило підтвердженням перспективності наукового співробітництва в рамках прямих зв'язків між ученими братніх країн.

М. С. ТАРАНЕНКО (Київ)

ДІАЛОГ УКРАЇНСЬКИХ І БОЛГАРСЬКИХ ІСТОРИКІВ

14 липня 1988 р. гостями Інституту історії АН УРСР були болгарські історики — проф., д-р іст. наук Ф. Панайотов, який очолює видавництво Софійського ун-ту, Г. Мишков, заст. головного редактора Партвидаву Народної

Республіки Болгарії та консул НРБ у Києві Т. Добряков.

У зустрічі з болгарськими товаришами взяли участь заст. директора Ін-ту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань, ст. наук. співробіт., канд. іст. наук

В. В. Павленко, ст. наук. співроб., канд. іст. наук. О. М. Дзюба та наук. співроб., канд. іст. наук. О. В. Шевченко.

Г. Мишков розповів про роботу над спільним радянсько-болгарським виданням «Дорогами дружби. Спогади і нариси», яке вийде у 1989 р. одночасно болгарською та українською мовами. В його підготовці з радянського боку взяли участь співробітники Ін-ту історії АН УРСР П. С. Сохань, М. В. Знаменська, В. В. Павленко, О. В. Шевченко.

П. С. Сохань ознайомив болгарських треваришів з укладеними в минулому році договорами про співробітництво Ін-ту історії АН УРСР з Ін-том історії БАН та Ін-том балканістики БАН. Згідно з робочим планом наукового співробітництва між Ін-том історії АН УРСР та Ін-том історії БАН передбачається видання двох книг нарисів «Українсько-болгарські історичні зв'язки і сучасне співробітництво». В їх підготовці беруть участь майже 30 болгарських та українських вчених.

У рамках співробітництва з Ін-том балканістики БАН завершується робота над монографією «Історичні зв'язки України з балканськими країнами».

Значний інтерес у болгарських істориків викликала інформація про підготовку П. С. Соханем книги «Наукова і громадська діяльність М. Драгоманова у Київському та Софійському університетах».

Ф. Панайотов запропонував видати її одночасно і в Софійському університеті.

Він розповів про свою роботу над монографією про Х. Раковського, яка вийшла в Партиздані НРБ у цьому році.

Під час бесід обговорювалися питання щодо ліквідації «білих плям» в історичній науці та підготовки доотомного видання документів і матеріалів про діяльність Х. Раковського на Україні. В його першому томі будуть зібрані статті, промови та інші матеріали Х. Раковського, які публікувалися в українських газетах 20—30-х років. У другому томі передбачається видання документів з архівів України та Болгарії, що висвітлюють політичну й громадську діяльність Х. Раковського.

Українські та болгарські історики англоюва готували розглянути питання про спільне видання документів і матеріалів, які розкривають значний вклад першого радянського посла у Болгарії Ф. Раскольниковова в налагодження та розвиток добрих взаємовідносин між двома країнами.

Зустріч істориків УРСР і НРБ стала ще одним проявом плідного діалогу, який вони ведуть протягом багатьох років. Вона дала імпульс розвитку нових форм співробітництва, зокрема спільній підготовці та виданню нових історичних праць.

О. В. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ДИСКУСІЯ НА ТЕМУ:

«КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНІ В 20—30-ті РОКИ»

Глибокі процеси якісної перебудови всіх сфер життя нашого суспільства вимагають нових підходів у навчальній історії Країни Рад, у тому числі України, нестандартного мислення у справі ліквідації «білих плям» в історичних дослідженнях. До цього зобов'язує суспільство-знавець, насамперед істориків, великий всезростаючий потяг широких верств трудящих до знань і про віддалене, і не таке вже й далеке минуле, безмежне прагнення до правди історії, якою б гіркою вона не була. Останнім часом владно входять у життя нові форми взаємного спілкування вчених гуманітарного профілю з робітниками, службовцями, селянами, студентами, всіма, хто цікавиться історичною наукою, збільшає за її розвиток. Це — «круглі столи», дискусії, де панує плюралізм думок і вчені прагнуть у доступній формі розповісти про малодосліджені питання історії, відповідають на численні запитання присутніх. Останні виступають з своїм баченням і розумінням тих чи інших проблем історичного розвитку країни, республіки.

За бажанням тих, хто зібрався ще на першу дискусію, що проходила у квітні цього року міжним молодіжним науково-

дискусійним центром при Ін-ті історії АН УРСР, друга дискусія була присвячена темі «Культурні процеси на Україні у 20—30-ті роки». Її було доручено провести сектору історії інтелігенції Ін-ту історії АН УРСР. 19 травня 1988 р. й відбулася ця дискусія, яка викликала значний інтерес у багатьох громадян міста, які цікавилися історією, у науковців Секції суц. наук АН УРСР. Активну участь в її підготовці та проведенні взяли вчені Ін-ту історії АН УРСР: чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко; зав. відділом, д-р іст. наук С. В. Кульчицький; науковці сектору історії інтелігенції; зав. сектором, д-р іст. наук. Ю. О. Курієв; ст. наук. співробітник, канд.-т. іст. наук Г. С. Брега, В. М. Даниленко, Н. В. Комаренко, Л. І. Ткачова; канд. іст. наук Г. В. Касьяно; науковці відділу, історії Великої Жовти, соціалістич. революції і громадян. війни на Україні, канд.-т. іст. наук О. Д. Бойко та В. Ф. Верстюк; ст. наук. спів. відділу заруб. історіографії і проблем ідеології, боротьби, канд. іст. наук В. М. Ткаченко.

Оскільки тема дискусії відзначалася комплексністю, в ній активну участь бра-

ли також й інші представники суспільствознавчих наук — д-р мистецтвознав. В. А. Афанасьєв і ст. наук. співр., канд. мистецтвознав. О. Б. Щурик (Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР); д-р філолог. наук, зав. відділом Ін-ту літератури АН УРСР В. Г. Дючик; канд. філолог. наук С. І. Білокія (відділ наук. інформації Секції сусп. наук АН УРСР).

Ведучий — д-р іст. наук, зав. відділом історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР В. А. Смоляк — відкривши зустріч, зазначив, що започаткований цього року науково-дискусійний центр при Інституті історії АН УРСР продовжує свою роботу. Він надав вступне слово канд. іст. наук В. М. Даниленку. В ньому виступаючи охарактеризував розвиток культурного процесу на Україні у 20—30-ті роки в цілому та його основні аспекти. Він підкреслює, зокрема, що цьому періоду притаманні особливі складаність і протиріччя. Було звернуто значну увагу на величезне значення ленінської теоретичної спадщини у становленні та розвитку української радянської культури, ленінських наказів у справі розновсодження української мови у партійному та державному апараті, в спілкуванні між трудящими. Зазначалося, що у ті роки було зроблено значний крок вперед в розвитку культури українського народу: ліквідовано неписьменність, уведено обов'язкову початкову освіту, сформовано заглиблену нову інтелігенцію, здійснено певний пошток у розвитку літератури та мистецтва на новій методологічній основі. У виступі наголошувалося на значенні політики українізації у вихованні національних кадрів інтелігенції, в її запровадженні у навчальних закладах та установах культури; окреслені хронологічні рамки цього процесу; зроблено спробу визначити роль М. О. Скрипника та інших партійних і державних діячів, представників культури у національно-культурному будівництві. Поряд з цим доповідач наголосив на тому, що викладання в школах республіки здійснювалося у той час не тільки українською і російською, а й білоруською, болгарською, грецькою, польською та іншими мовами народів, які проживали на території республіки. З інтересом були сприйняті сучасні характеристики життя і творчості багатьох видатних тогочасних діячів української культури, безлітадно переповняли за часів культури особи Сталіна. Доповідач назвав цілий ряд забутих імен, про які десятиками років навіть не згадувалося, а якщо й говорилося, то лише у негативному плані. У зв'язку з цим він порушив важливе питання про нагальну необхідність значного розширення джерельної бази досліджень, доступності документів та архівних фондів спеціального зберігання, вільного користування раніше закритими творами та науковими працями істориків, літературистів, державних діячів. В. М. Даниленко охарактеризував недоліки та перекручення у здійсненні українізації, проаналізував причини її передчас-

ного згортання. Великої шкоди розвитку культурного процесу на Україні, як передовий показав виступаючий, завдали адміністративно-бюрократичні методи керівництва, що, по суті, усували інтелігенцію від кваліфікованого будівництва культури, звушили сферу культурної діяльності громадськості.

Доповідь викликала значний інтерес у присутніх, численні запитання. Умовно останні можна поділити на кілька великих тем. Авторів значної групи записок цікавили питання про розвиток української мови з 20-х років і до наших днів. В них висловлювалося занепокоєння з приводу значного звуження сфери важливого рідної мови, втрати широкими народними масами республіки мовних навичок у сучасний період. Закладалося у зв'язку з цим навіть співробітникам Ін-ту історії АН УРСР. Про несправедливість цього докору свідчить хоча б сам факт проведення дискусії українською мовою. Виявлено була також зацікавленість у питанні про стан шкільної освіти на Україні у 20-ті роки, зокрема про рівень її гуманізації. Зазначимо, що деякі із згаданих та інших запитань виходили за хронологічні межі обговорюваного періоду.

У відповідях вчених на запитання докладно висвітлювалося зміст партійних постанов щодо українізації, процесу корекції. Однак було зауважено, що лінія на національно-культурне відродження, яка здійснювалася у кодифікації політики, не була витримана до кінця, а позитивні результати досягалися тяжкою ціною. В. І. Ленін казував, що для успішного розвитку соціалістичної культури з минулого слід взяти демократичні та соціалістичні елементи. Але в практичному здійсненні культурної політики мав місце певний мігізм щодо демократичних елементів. Адміністративно-командна система і культ особи Сталіна породила бюрократизм в управлінні культурою, що значною мірою стримало розвиток культурного процесу, звало найівище процес українізації.

Інша група запитань стосувалася причин виникнення репресій проти української інтелігенції, зокрема першої хвилі її знищення у 1918—1922 рр. (О. Я. Єфименко — 1848—1918 рр., М. Д. Леонтович — 1877—1921 рр., О. К. Лозовський — 1900—1922 рр., О. О. Мурашко — 1875—1919 рр. та ін.).

Щодо згаданих прізвищ відомих діячів культури, які загинули в роки промалійської війни, було наведено багато нових відомостей з різноманітних джерел, що допомагають виявити деякі факти, в результаті яких трагічно обірвалося їх життя. Але питання й досі залишається не вичисленим. У наш час наука поки що не здатна відповісти на запитання, випадково чи заздалегідь підготовлені були в перші післяреволюційні роки ці трагічні смерті видатних синів і дочок українського народу, чий творчий дарюбок чи то в галузі історії й графіки, музики чи фольклору і досі пишеться національна

культура. Пошуки істини тривають. Так само, як й щодо процесу «Спілки визволення України», оскільки опубліковані документи не проливають світло на ряд існуючих проблем.

З відповідей на ці й подібні їм запитання присутні довідалися про те, що безпідставних репресій зазнали віддані новій владі дітяні культури, творчість яких сприяла вихованню у людей почуття людяності й поваги до джерел національної культури та прагнення оволодіти цим багатством й примножити його. Твори Куліша, наприклад, почали видаватися (але не повністю) лише після ХХ з'їзду партії. Разом з вилученням творів цього письменника втрачено його досвід, творчу лабораторію, які знадобилися б не одному поколінню українських радянських майстрів пера. Багато творчих індивідуальностей серед тих, хто залишався живими, так й не розкрилися, скуті жорстоким савіліям культу особи. Навіть ще і в 60-ті роки значні претензії пред'являлися саме тим творцям, що виділялися своєю національною особистістю та специфікою. Отже, як переконано прозвучало у відповідях, значення репресій серед творчої інтелігенції, як і в цілому в країні, можна оцінити лише однозначно — це велике непоправне зло.

На Україні репресії здійснювалися під безпосереднім керівництвом Бальцького, який очолював у 30-ті роки НКВС республіки, а потім був ув'язнений і сидів поруч з тими, кого сам довів до тюрми.

Було поставлено й запитання про те, чи будуть у сучасних умовах створені в республіці відповідні органи, які б займалися розглядом реабілітаційних справ громадян УРСР. У відповіді на нього зазначалося, окремим, що на одній з представницьких нарад член ЦК Компартії України, директор Ін-ту історії АН УРСР, академік АН УРСР Ю. Ю. Кондратович пропонує про необхідність створення республіканської комісії по розгляду питань, пов'язаних з винищенням та громадянською й партійною реабілітацією незаконно репресованих у 30-ті та післявоєнні роки. Пропозиція вивчається.

Інтерес присутніх викликали й процеси розвитку культури в заклятих областях України, частина яких, як відомо, у ті часи не входила до складу УРСР. Було наголошено, що прогресивна українська інтелігенція невтомно працювала над збагаченням культури українського народу, вела активну роботу по розповсюдженню друкованих творів, народних традицій, прагнула до тісних контактів з інтелігенцією Радянської України. Слід відзначити, що це було одне з питань у дискусії, в обговоренні якого взяли участь й присутні в залі. На жаль, їх активність у даному напрямі цим і вичерпала себе.

Певну частину учасників дискусії цікавили останні роки життя й творчості М. С. Грушевського. Було дано відповідь і на цю групу запитань. Повернувшись на Батьківщину з еміграції (1919—1924 рр.), історик почав працювати на Україні, де його обрали у 1924 р. академіком АН УРСР. У 1929 р. вчений був обраний академіком АН СРСР. З 1930 р. працював у Москві. Помер у 1934 р. в Кисловодську, похований у Києві на Байковому кладовищі з урочистим ритуалом. «Правда» вмістила некролог, який в цілому позитивно оцінював його діяльність. Останній, 10-й том праці М. С. Грушевського «Історія України—Руси» вийшов у 1936 р.

Як видно із змісту запитань, що їх аудиторія ставила перед ученими, багато з учасників зустрічі вже мали певну точку зору щодо проблем, про які йшлося. І були зацікавлені у порівнянні її з позицією фахівців. Зустріч з'ясувала, що вченим при спілкуванні з любителями історії слід спиратися на хокертейні фактиж, використовуючи його як стрижень викладу, міцну підвалину висновків. Стало очевидним й інше: надати не питання і відповіді, а активні діалоги стануть нормою такого спілкування, де у суттєвій думок виявлятиметься історична правда.

К. Ю. ГЛОМОЗДА (Київ),
Н. В. КОМАРЕНКО (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 1000-ЛІТТЮ ЛУБЕН

Полтавський обласний і Лубенський міський виконавчий Рад народних депутатів, обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка 26—28 травня 1988 р. провели науково-практичну конференцію, присвячену 1000-літтю м. Лубин Полтавської області. В її роботі, крім учених, вчителів, студентів, архівних та музейних працівників області, взяли участь науковці з Москви, Києва, Ворожежа й Сум.

Конференцію відкрив перший секретар Лубенського міськкому Компартії України А. М. Соболев.

На першому і другому пленарних засіданнях було заслухано 20 доповідей і повідомлень з різних питань історії Лубен і Лубенщини.

У доповіді канд. іст. наук О. В. Сухобокіова «Археологічні дослідження до ювілею м. Лубин» (Інститут археології АН УРСР) було розглянуто й проаналізовано результати досліджень території одного з найдавніших міст Лубоережжя. Про лубенську ділянку Посульського кордону Русі в XI—XIII ст. йшлося у повідомленні Ю. Ю. Моргунова (Інститут археології АН СРСР). І. М. Кулатова (Полтавський краєзнавчий музей) охарактеризувала пам'ятки археології на тери-

торії м. Лубни та його околиць, спинялися на актуальних завданнях їх охорони та використання.

На конференції з повідомленнями виступили: канд. іст. наук П. Ф. Білий (Полтавський кооперативний інститут) «Лубни у визвольній війні 1648—1654 рр.» та канд. біол. наук А. П. Богорада (Українська зональна дослідна станція лікарських рослин, с. Березоточа Лубенського району) «Розвиток лікарської справи на Лубенщині». Доповіди д-ра іст. наук І. Г. Шовкопляса (ЦНБ АН УРСР) і Г. М. Шовкопляса (Державний історичний музей УРСР) були присвячені перебуванню Т. Г. Шевченка на території Лубенського району, Б. С. Валицька (Лубенська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури) — «Лубенський республіцизм» 1905 р. Письменик П. О. Лубенський (Лубни) розповів про соратника В. І. Леніна О. Г. Шліхтера, який народився у Лубнах, а канд. іст.

наук В. Н. Жук (Полтавський педінститут) — перебування декабристів на Лубенщині.

З мовними матеріалами з історії колективізації у Лубенському районі присутніх ознайомили кандидат іст. наук М. В. Баха та М. А. Авдеева (Полтавський педінститут). «Лубни та околиці в художній літературі» — тема виступу д-ра філолог. наук проф. П. П. Охрімченка (Сумський педінститут). Голова Лубенського мисьниківкому В. М. Кануна розглянув питання «Лубни у ХІІ п'ятиріччя та перспективи його розвитку».

Учасники конференції відвідали пам'ятки археології, архітектури, історії та мистецтва у Лубнах та околицях міста, оглянули експозиції Лубенського краєзнавчого та Вознесенського народного сільськогромадського історико-краєзнавчого музеїв.

Б. С. ВАНЦАК (Лубни),
О. В. СУПРУНЕНКО (Полтава)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Ю. І. ТЕРЕЩЕНКОМ

24 червня 1988 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідувачем кафедрою історії КПРС Київського державного педагогічного інституту іноземних мов Ю. І. Терещенком на тему: «Економічна політика Радянської влади на Україні в період громадянської війни (1918—1920 рр.)».

Провідна організація (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка), офіційні опоненти д-р іст. наук, зав. сектором історії Жовтневої революції і громадянської війни Ю. Г. Гімпельсон (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук, проф. А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук, проф. І. К. Рибалка (Харківський держуніверситет), а також неофіційний опонент д-р іст. наук, проф. А. В. Савицький відзначили актуальність, високий ідейно-теоретичний рівень і практичну вагомість дисертації.

Автор розглянув наукову проблему, пов'язану з комплексним дослідженням економічної політики Радянської влади на Україні, зокрема визначив основні особливості «воєнного комунізму». Таким чином, він зробив свій вклад у вивчення найважливіших напрямків соціалістичних перетворень у республіці в перші роки Радянської влади. На засіданні ради відбулася дискусія з приводу висловлених провідною організацією та опонентами зауважень, що стосувалися змісту дисертації.

На автореферат дисертації надійшло 6 відгуків від кафедр навчальних закладів і наукових установ Києва, Харкова, Одеси, Запоріжжя, Донецька, Вінниці.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Ю. І. Терещенку вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня — 1 июля 1988 года. — М.: Политиздат, 1988. — 160 с.

Мощный фактор мировой политики: Встреча М. С. Горбачева с представителями международной общественности, 2 июня 1988 года. — М.: Политиздат, 1988. — 46 с.

Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 года: Протоколы. — К.: Политиздат Украины, 1988. — XVII, 258 с.

БОВЫКИН В. И. Россия накануне великих свершений: К изучению социально-экон. предпосылок Великой Октябрьской соц. революции. — М.: Наука, 1988. — 153 с.

БОРИСОВ Н. С. Церковные деятели средневековой Руси XIII—XVII вв. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. — 200 с.

Вперед! — Харьков: Из воспоминаний полководца Великой Отеч. войны. — Харьков: Прапор, 1988. — 125 с.

ГЛОМОЗДА К. Е. «Крещение Руси» в концепциях современной буржуазной историографии: [Критич. анализ]. — К.: Наук. думка, 1988. — 168 с.

ГОЛУБОВИЧ В. С. Маршал Малиновский. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 224 с.

Запрощения христианства на Руси: ист. нарис. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.

ИТЕНБЕРГ Б. С., П. Л. Павлов в русско-американском движении. — М.: Наука, 1988. — 304 с.

Интеллигенция Советской Украины: [Некоторые вопр. историографии и методология исследа.]. — К.: Наук. думка, 1988. — 189 с.

КВИРИНГ Э. И. Избранные речи и статьи. — К.: Политиздат Украины, 1988. — XIII, 485 с.

КЛЮЧЕВСКИЙ В. О. Сочинения: В 9-ти т. Т. 3. Курс русской истории. — Ч. 3. — М.: Мысль, 1988. — 415 с.

Коммунистическая партия Украины в цифрах: К 70-летию I съезда Компартии Украины. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 189 с.

КОПАНИЦА М. М. Современные социальные концепции русского православия. — Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1988. — 144 с.

КУТАКОВ Л. Н. Россия и Япония. — М.: Наука, 1988. — 384 с.

Марксизм и рабочее движение XIX века: Некоторые актуальные проблемы теории и истории: К 170-летию со дня рождения Карла Маркса. — М.: Политиздат, 1988. — 567 с.

МИРОНЕНКО В. М. Штурм века: От февр. — к окт. 1917 г. — М.: Политиздат, 1988. — 255 с.

МОРОЗОВ В. А. Владимир Петрович Затонский. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 157 с.

Мюнхен — преддверие войны: Ист. очерки. — М.: Наука, 1988. — 310 с.

Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия, 1863—1875: Документы. — М.: Наука, 1988. — 439 с.

ПЕТРОСЯН К. Д. Ускорение и перестройка: Вопр. и ответы. — М.: Сов. Россия, 1988. — 383 с.

Политическая система социалистического общества: [Актуал. пробл. функционирования и развития]. — Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1988. — 179 с.

РОССЕЛЬ А. 1 Мая: 100 лет борьбы трудящихся мира. — М.: Прогресс, 1988. — 286 с.

Современная буржуазная историография советского общества: Критич. анализ. — М.: Наука, 1988. — 247 с.

Социализм и молодежь. — М.: Мол. гвардия, 1988. — 255 с.

ТАРЛОВСКАЯ В. Р. Торговля России периода позднего феодализма во второй половине XVII — начале XVIII века. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. — 160 с.

Украинская ССР в цифрах в 1987 году: Крат. стат. справ. — К.: Техника, 1988. — 198 с.

ХАЧАТУРОВ Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией. — М.: Юрид. лит., 1988. — 136 с.

ХВОРОСТЯНЫЙ И. М. За мир без оружия: Участие УССР в борьбе СССР в ООН за разоружение, 1945—1987 гг. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 278 с.

Христианство и Русь: Сб. ст. — М.: Наука, 1988. — 136 с.

ЧЕРЕМНЫХ В. М. На защите завоеваний революции: Военно-организатор. деятельность ВЦИК в первые годы Сов. власти. — М.: Мысль, 1988. — 240 с.

ЧЕТВЕРТНОЙ Л. М. СССР — ФРГ: проблемы торгово-экономического сотрудничества. — М.: Междунар. отношения, 1988. — 159 с.

ШВЕЙЦЕР В. Я. Социалистический интернационал в меняющемся мире, 70—80-е годы. — М.: Междунар. отношения, 1988. — 174 с.

ШКВАРЕЦ В. П. Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению демократических основ колхозного строя. — Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1988. — 182 с.